

नमः । इति उदिते वलिः । प्रभाते पुरुषसूक्तजापकस्य पुरुषसूक्त-
जपः । आचार्यकर्म । ततः पुष्योदकेन प्रासादप्रोक्षणम् । पञ्च-
गव्यकषाद्योदकाभ्यां, श्रीमन्त्रेण पिण्डिकाचालनम् । प्रासादे प्रवेश्य
देवमानुषभागयोः किञ्चिद्दीशानिमाश्रित्य पिण्डिकास्थापनम् ।
उपोषितो यजमानो द्विजैः सह “ उन्तिष्ठ ब्राह्मणस्य त ” इति
प्रतिमामुत्थाप्य प्रासादद्वारेण प्रवेशपात्रे स्थापयित्वा र्घ-पाद्य-मधु-
पर्कादिभिरभ्यर्च्य मन्त्रेणाच्छादयेत् । आचार्यः पिण्डिकागर्तं सुवर्णं
किञ्चित् दत्त्वा वस्त्रेण गर्तमाच्छाद्य पञ्चघोषवाद्यब्रह्मघोषादिपु
क्रियमाणेषु ध्रुवसूक्तेन पिण्डिकागर्तं देवं स्थापयेत् । “ ध्रुवाद्यौ ध्रुवा
पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदं जगत् ” । इति मन्त्रः । विष्णुसूक्तेन कुश-
वारिणा प्रतिमाप्रोक्षणम् । तदग्रेऽग्निमुपसमाधाय परिसीर्य
देवस्य जातकर्माद्यर्थं चतस्रः चतस्र आहुतीर्विष्णुगायत्र्या
हुत्वा ऐन्द्र्यां चातारमिन्द्रमिति याम्यां परेऽपि वाममिति
वायव्यामिमं मे वरुण इति यत्ने सोमेति सौम्यां आय्यं चरुं
च हुत्वा परो माता तत्त्वेति सूक्ताभ्यां सर्व्वंवाहुतीर्हुत्वा जप
च कुर्यात् । यद्यस्य कर्माण्यन्तरितं यत् वा नूनमिहाकरम्
अग्निः खिष्टहृत् दिव्याम् । अर्चं स्तिष्ठन् सुदतं करोतु । इति
खिष्टहृत् । वस्त्रे द्वे कुण्डले द्वे अङ्गुरीयकं गां काञ्चनं दक्षिणां
दद्यात् । त्वर्यवाद्यवेदध्वनिदीपपताकाह्वयचामरादिपु सत्सु
कलशाद्यसहस्रेणाद्यगतेनैकविंशेन वा देवस्य स्तपनम् । ब्राह्मण-
भोजनं ब्रह्मजापकदक्षिणा च मन्त्रपुराणोक्तविधिना प्रतिष्ठा ।
प्रासादस्य प्राच्यामुदीच्यां वा दशहस्तचतुर्हस्तावरवेदिकमण्डप-

करणम् । पूर्वादिदारेषु प्रबोदुम्बराद्यत्यवटकृतानि भूपत्रैकहस्तानि
चतुर्हस्तोच्छ्रितानि दाराणि । उपरि पताकादिपुष्पमालाशोभा ।
दारेष्वष्टौकलगा वस्त्रयुग्माश्चन्नाद्यन्दनोदकपूर्णाः काञ्चनचूत-
पल्लवादिगर्भाः अष्टदिवु अष्टौ ध्वजाः । चातारमिन्द्रं । तन्नोऽग्ने ।
सुयावो देवाः । असुन्वन्तं तत्त्वया^(१) । आनोनियुभिः । वयं सोम ।
तमीशानम् । आत्रह्मन् नमोऽस्तु सर्पेभ्य इति मन्त्रैस्तत्र लोक-
पालपूजा । तेभ्यो मासभक्तवलिं च दद्यात् । मण्डपोत्तरे चतुर्भगिन-
स्नानमण्डपः तत्र कुशास्तरणे प्रतिमास्थापनम् । स्वामिनः शिल्पि-
पूजा । जमध्वमिति वचनम् । आचार्याय गोदक्षिणादानम् ।

“ नमो भगवते तुभ्यं शिवाय हरये नमः ।

हिरण्यरेतमोर्विष्णोर्विश्वरूपाय ते नमः ” ॥

इत्यामन्त्र्य काञ्चनेन नेत्रज्योतिःप्रकल्पनम् ।

समुद्रज्येष्ठेति पञ्चगव्येन स्नानम् । या आपो देव्या इति कथायेन
(२)या मा त्यज्येति मृत्तिकोदकेन । आपो हिष्ठेति भस्मोदकेन एवं
गुडिं कृत्वा मंश्याय गन्धादिभिः पूजा । वस्त्रयुग्मदानम् तेषु
ब्राह्मणस्य त इत्युपस्थाप्य रथे तिष्ठेति शिल्पिभिः सह रथे करणम् ।
आह्वयेनेति मण्डपे प्रवेशः । गव्याद्यां कुशपुष्पाण्यास्तीर्थ्य प्राङ्मुखे
स्थापनम् । आपो देवा आपो अस्मानिति मन्त्राभ्यां वस्त्रकाञ्चनादि-
युते निद्राकलशस्य शिरःप्रदेशे स्थापनम् । दुकूलपट्टाश्चक्षनेचो-
पधानस्य शिरसि दानम् । मधुमपिंभ्यामञ्जनम् । मिद्धार्थं प्रयुज्य

शर्वः पशुपति-उग्र रुद्रभव-ईशानमहादेव इति मूर्त्तिभ्यो
वैदिकैर्मन्त्रैर्यथासं होममाचरेत् । हस्तमात्रेषु कुण्डेषु मूर्त्तिगाः
मर्त्यतो दिग्गः । तथा शान्तिघटान् कुर्यात् । सर्वकुण्डेषु तेषु
होमसंपातानयनम् । शतान्ते वा सहस्रान्ते मुखा पूर्णाङ्गति-
र्भवेत् ।

“ समपादस्तथो न्यस्तः समार्द्धमभिनिचिपेत् ।

मूलमधोत्तमाङ्गेषु देवस्य च शिरःस्थिते ” ॥

पूजा च सम्यक् कार्या । सर्वभ्यो वस्त्रादिदानम् । हेमांगुरी-
यकदानं ब्राह्मणभोजनं नृत्यगीतादि । एवं प्रतिमायाः
शिराचनेकरात्र वाधिवासं क्वचित् सद्योऽधिवासनम् । पुष्योदकेन
प्रामादप्रोचणम् । मन्त्रेण तेन प्रामादमध्ये किञ्चिदौशा^(१)नमाश्रित्य
कूर्मशिला । तदुपरि तदुपमाना^(२) ब्रह्मशिला स्थाप्या । ततो
देवता-भांर्याश्रयमन्त्रेण पञ्चगव्येन पिण्डिकाचालनम् । ततः
कषायोदकेन प्रामादस्य मध्ये ब्रह्मभागः । तत्परितः देवभागः
तत्परितो मनुष्यभागः । तत्परितः ईशानभागः । एवं
ज्ञात्वा ब्रह्मभागान् किञ्चिदाश्रित्य देवमानुषभागयोः पिण्डिका
स्थाप्या । मध्यात् किञ्चिदैशानो दिग्माश्रित्य । उत्तिष्ठ ब्राह्मणस्य
त इति देवोत्थापनं प्रामादमध्ये नयनम् । पीठे स्थापयित्वा
पादमधुपर्कादिदानं सर्वबीजानि सर्वधातूनि सर्वरत्नानि
सर्वोषधीः खलोऽकपालानामोकारपूर्वं न्यायः । सर्वबीजाभावे

(१) किञ्चिदिशानो ।

(२) तदुपमाना ।

यवाः सर्वैरद्वाभावे मुक्ताः हरिताम्रम् । सर्वधातुभावे सुवर्णम् ।
मर्द्धिषधभावे सहदेवाः एषामष्टदिक्षु प्रत्यावरणे न्यासः ततः
स्वस्त्रदिशि तप्तोक्तपालमन्त्रः ।

“ इन्द्रो मर्वदा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।
वज्रहस्तो महामत्स्यस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
अरुणः पुरुषो दीप्तः सर्वदेवमयोऽव्ययः ।
धूमकेतुरनाथस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
यमश्चोत्पलवर्णभिः किरौटी दण्डधृक् सदा ।
सर्वमात्री विश्वदाता तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
नैर्ऋतस्तु महान् कृष्णः सर्वरत्नोऽधिपो महान् ।
खड्गहस्तो महामत्स्यस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
वरुणः पुरुषो दीप्तः सर्वदेवमयोऽव्ययः ।
शबलो विष्णुपुरुषो वरुणो निम्नगाधिपः ।
पाशहस्तो महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
धृतयष्टिसमायुक्तः पवनो मृगवाहनः ।
दाध्यक्षश्च^(१) चतुर्वक्त्रस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥
गौरौ यस्तु पुमान् भौम्यः सर्वोऽधिपमन्त्रिणः ।
कुबेरोऽय महाबाहुस्तस्मै नित्यं नमो नमः ।
ईमानः पुरुषः शुक्लः सर्वविद्याधरो महान् ।
शुक्लहस्तो विष्णुपाचस्तस्मै नित्यं नमो नमः ॥

पद्मयोनिस्तुमूर्त्तिर्देवानाञ्च पितामहः ।

यज्ञाध्यक्षतुर्वक्त्रस्तमै नित्यं नमो नमः ॥

योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्माण्डं मचराचरम् ।

पुष्पवत् धारयेत् मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः " ॥

रत्नन्यामानन्तरं शुक्लवस्त्रेण गत्ताच्छादनं तत्र शुभक्षणे भुवा
द्यौरिति मन्त्रेण गतोपरि स्थापनम् । स्थिरीकरणं देवस्य मस्तके
इत्तं दत्त्वा निरञ्जनानन्यब्रह्मत्वेन देवस्य मूर्त्यभिस्रत्वेन ध्यात्वा
स्वस्य देवेनैक्यचिन्तनम् । देवमतमामरुद्रसूक्तपठनम् ।

" अतमीपुष्पमङ्गाग्रं ब्रह्मचक्रगदाधरम् ।

मंस्थापयामि देवेशं देवो भूत्वा जनार्दनम् " ॥

इत्युक्त्वा वैष्णववेदमततान्त्रिकस्मार्त्तमन्त्राणां च जपः । स्थापि-
तस्य देवस्य पार्श्वस्थितानां परिचराणां स्मरणम्^(१) । ततः पूजा ।

आगच्छ भवन्ननुग्रहाय शिवो भव शाश्वतो भव पूजां
(१) गृह्याण ।

ॐ नम इत्यावाहनं । स्वागतं भगवतः सोमाय^(२) वशीन्नाय
मपरिवाराय प्रतिगृह्यातु भगवन् मन्त्रपूरुषमिममर्घं पाद्य-
माद्यमनीयमाननं ब्रह्मणा^(३) विहितं नमो नमः । स्वाहा यज्ञोप-
वीतादीनामुपलक्षणात् गन्धादिताम्बूलान्तममर्षणं च । गुणा हि
ब्रह्मदोषैर्दधिक्षीरमधु^(४) शर्करासुष्यगन्धोदकैः । यत् जायतः । ततो
विराट् महम्मर्षीर्षा अभिवा शूरपुरुष एवेदम् । त्रिपादृद्धं येनेदं

(१) शौकरयं ।

(२) प्रतिगृह्याण ।

(३) मगगाय ।

(४) ब्रह्मणाभिहितं ।

(५) दृत ।

भूतम् इत्येतैः स्वरूपं । ततः कृत्वा सृष्टेर्दुर्भूमौ मध्ये गिरस्यपि ।
 प्रासादोपरि ध्वजारोपणम् । यथोक्तफलकामनया प्रासादोत्सर्गः ।
 विष्णवे (१) इदं शैलमयमिष्टकामयं वा मेघनामानं मन्दरनामानं
 प्रासादं ददानीति । ततो यजमानस्य सर्वालङ्काराद्यैराचार्य-
 वद्वामूर्त्तिपानां पूजनम् । अन्येषां च ततस्तु मधुना प्रथमे-
 ऽहनि लेपयेत् । हरिद्रासिद्धार्थेन द्वितीये । चन्दनयवैस्तृतीये ।
 मनःशिलाप्रियङ्गुभ्यां चतुर्थे । कृष्ण^(२)तिलैः पञ्चमे । “ एतच्चन्दन-
 केशरौ रोचनानागपुष्पैः । यत्र मद्योऽधिवासः स्यात् तत्र सर्वं
 निवेदयेत् ” । मिक्तासर्जर-मतैलादिभिः स्वर्णसन्धाने देवस्य
 निश्चलौकरणम् । चलने महान् दोषः । (३) पुण्याहजयमङ्गल-
 करणं, त्रिपञ्चमत्र वा दिनानि स्यात् महोत्सवः । चतुर्थे हि
 महाघानम् ।

“ दध्यक्षतकुशायाणि क्षीरं दूर्वास्तथा मधु ।

यवाः सिद्धार्थकामञ्जेदृष्टाग्ने योषितैः सह ” ॥

इत्यर्घदानं कुम्भत्रये । गजाश्वरथवस्त्रमौक्तवराहोद्भूतवेद्यागार-
 तीर्थं हृदम्बदां उद्भूतामीति मन्त्रेण प्रचेपः । शन्नोदेवैः आपो
 क्षिपेति मन्त्रेण जलपूरणं । तैः स्वरूपम् । गायत्र्या^(४) गोमूत्रं,
 गन्धद्वारेति गोमयम्, आप्यायस्वेति पयः । तेजोऽभि इति एतम् ।
 देवस्य त्वेति कुम्भोदकं गृहीत्वा सर्वेषां पात्रे करणं । तेन

(१) इमं ।

(२) अमृतसदानं ।

(३) कृष्णाजिनतिलैः ।

(४) सावित्र्या ।

अपनं । दधिकाव्णो इति दध्ना^(१) । आप्यायस्वेति क्षीरेण, तेजोऽसि
इति घृतेन । मधुवातेति मधुना । सरस्वत्यै भेषज्येति पुष्योदकेन ।
हिरण्यगर्भं^(२) इति रत्नोदकेन । देवस्य त्वेति कुशोदकेन । ^(३)अश्रु-
षाया त्रिफलोदकेन । सावित्र्या गन्धोदकेन स्वापयित्वा सहदेवा
व्याघ्रवला अतिवला शङ्खपुष्या वचासिंहसुवर्चला इति महौषध-
एकम् । यवगोधूमनीवारतिलगामाकशालिम्रियङ्गुनीहीत्येकम्
दत्त्वा सुवर्णहृष्यकांस्थानाम् अभावे मूर्त्तिकैः कुम्भैः सहस्रैः ^(४)पञ्च-
शतैर्वा षष्टिभिः पञ्चाशद्भिः^(५) पञ्चदशभिर्वा स्तूपनम् । कश्चित्पात्रे
गोमयेन मृदा वा स्वस्तिकशङ्खनेत्पलश्रीवत्सदर्पणनन्दावर्त्तानि कृत्वा
पञ्चवर्णोदकपञ्चवर्णरजतदूर्वाचततिलैः कृत्वा तेन नीराजनम्^(६) ।

“देव^(७)स्तुत्रसमायुक्ते यवदानसमन्विते ।

सर्ववर्णप्रभेदे च वाससौ तव निर्मिते” ॥

वस्तुयुग्ममिदम् ।

“शरीरं तेन जानामि चेष्टां नैव च नैव च ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यताम्” ॥

इति कर्पूरकुङ्कुमगन्धदानम् ।

“त चन्द्रसूर्यज्योतिष्य विद्युदग्निस्तपैव च ।

तं सर्वज्योतिषां ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्” ॥

(१) केवल दध्ना ।

(२) अश्रुवाही ।

(३) त्रिंशद्भिर्वा ।

(४) वेद—

(२) हिरण्येति ।

(४) अष्टशतैर्वा ।

(६) शङ्खोदकेनाचमनदानं ।

इति दीपदानम् । महाभूषाय ते नम इति आभरणदानं ।
 मपञ्चरत्रकरक्रवस्त्रैश्चतुर्भिः कलग्रैरष्टभिर्वा देवस्य त्वेति चपनं^(१)
 नवयज्ञाभिषेकमन्त्रै^(२)र्यजमानाभिषेचनम् । यजमानस्य महोपचारेण
 देवपूजनम् । वस्त्रालङ्कारयज्ञभाण्डमण्डपादीनि आचार्याय दानम् ।
 सर्वोपायेन आचार्यस्य प्रसादनं गृहस्त्रविप्र एव आचार्यः ।-

पाषण्डिनि कृते कुलचयम् । स्मार्त्तमते प्रासादध्वजप्रतिष्ठादे-
 रभावाद्भजारोपणं कृत्वा प्रासादोत्सर्गं एव तत् फलार्थः । प्रासाद-
 प्रासादगुणाधिक्यादुत्सर्गं एव विशेषः । इति स्मार्त्तदेवप्रतिष्ठा,
 पंचरात्रानुसारेण प्रतिष्ठा प्रतिष्ठादौषेऽस्मत्कृते विसृरेणोक्ता ।
 देवगृहप्रसङ्गात् मनुष्यगृहकरणविधिहच्यते । पुण्याहे मादका-
 पूर्वकमाभ्युदयिकं श्राद्धं कृत्वा पूर्णाहुतिवदाव्यं संस्रृत्य सप्तस्थाप-
 नावटेषु चतुर्षु प्रत्येकमाग्नेयकोणादारभ्यमच्युताय भौमाय स्वाहे-
 त्येका^(३)हुतिर्होमः । होमक्रमेण प्रत्यवटं त्रिलास्यापनम् । तदु-
 परि सप्तोद्दयणमाग्नेयादिक्रमेण । तत्र मन्त्रः ।

“ इमामुद्दयामि भुवनस्य नाभिं,
 वषोद्भारां प्रतरणां वसूनाम् ।
 इहैव भ्रुवां निमिलोमिग्रासां,
 सेमे तिष्ठतु हतमुचमाणाः ॥
 अथामतीगोमतीसूनुताव,
 त्पुच्छयस्व महते भौमगाय ” ॥

(१) व्याघ्रवृत्तेनवयज्ञैर्होमः ।

(२) व्यभिषेकमन्त्रैर्यजमानाभिषेचनं ।

(३) एकैकाहुतिः ।

आत्वा शिशुराकन्दला गावो धेनवो वास्यमानाः ।

आत्वा कुमारस्तरुण (१)आच्छोजपदैः मह । (२)आत्माप्रसृतः

कुम्भ आदध्नः कलशैरुपचेमस्य पत्नी वृहतीसु वामारयिनो धेहि
सुभगेसुवीर्यं अथावत्गोमद्यजस्वरारणं इव । अभिन्नः पूजितारं
यिरिदमनश्रेयोऽवमानः । इति चतुर्षु (३)हस्तेषु मन्त्रावृत्तिर्धवल-
गृहेष्वनेनैव मन्त्रेण शिलाचतुष्टयस्थापनम् । अथाहुनिष्यन्न-
शालाकर्म । गृहमध्ये आर्षमथाग्निस्थापनम् । (४)ब्रह्मवरम् । ब्रह्मोप-
वेशनम् । अग्नेरुत्तरे जलपूर्णताम्रपात्रस्थापनम् । (५)परिस्तरणम् ।
पात्रामादनम् । (६)प्रोक्षणासंस्कारपात्रप्रोक्षणाज्यनिर्वज्याधिअयणं
च ह्यधिअयणं अयसमार्जनाज्योदासनप्रोक्षणात्पवनान्ते गृहात्
(७)बहिर्गमनम् । ब्रह्मन् प्रवेशामीति प्रश्नः । प्रविशेति ब्रह्मानु-
ज्ञातस्य प्रवेशः । इतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्ये । इति मन्त्रेण प्रवेशः,
उपविश्य औपयमनकुशादानममिधादान पर्युक्षणानि ।

अथ होमः । आज्येन षड्भुक्तयः । इह रति विहरमध्यमिह
धृतिरिह स्वधृतिः स्वाहा । इदं अग्नये । उपसृजं धरुणमात्रे
धरुणो मान्तरं धयताराय स्तोपमन्मासु दधरत् स्वाहा ।
इदमग्नये ।

वास्तोष्यते प्रतिजानाम्यन्त्रात्स्वां वेङ्गो अनमौवो भवानः ।
मत्ते महे प्रतितस्त्रो जुपस्त्र गन्त्रोभव दिपदेमं चतुष्यटे स्वाहा ।

- (१) आवत्सोजपदैः मह । (२) आत्वा । (३) हस्तेषु ।
(४) निरघोषौकिकाधिस्थापनम् । (५) ततः प्रणिताप्रक्षयनम् ।
(६) प्रोक्षणाज्यचतुर्वज्याधिअयणं । (७) गृहाभिमुखस्य प्रश्नः ।

इदं वासोप्यतये । वासोप्यते प्रतिरथेन एधि चायस्का नोगोभि-
रथेभिरेधि^(१) । अजस्रस्ते राक्षसे पितेव पुत्रान् जुषस्व प्रश्नो भव
द्विपदेसं चतुष्पदे स्नाहा । इदं वासोप्यतये वासोप्यतेऽश्वयट्
संसजाते महामहिरण्मयाशातु मया ।

पाहि चेडपयोगे च रक्षो यूयं पातस्वस्तिभिः । सदा नः
स्नाहा । इदं वासोप्यतये । अमीवहा वासोप्यते विश्वरूपाणा
विश्वत् मखासुचेव एधिनः स्नाहा । इदं वासोप्यतये । तत्र
आधारावाज्यभागौ तत्र श्यालीपाकाङ्गतयः । अग्निमिन्द्रं वृहस्पतिं
विश्वेदेवापनुत्तये । भरस्वतीं वाच वाजिनं च वासुदत्तवाजिनः
स्नाहा । इदमग्नये इन्द्राय वृहस्पतये विश्वेभ्यो देवेभ्यः भरस्वत्यै
वाजिने ।

“सर्वदेवजनाः सर्वान् हिमवतां सुदर्शनम् ।

वसुञ्च रुद्रानादित्यामीशानं जगद्वै^(१) सह ॥

एतान् सर्वान् प्रपद्येऽहं वासु मे दत्तवाजिनः स्नाहा”^(२) ॥

इदं कर्त्वे विकर्त्वे विश्वकर्मणे ओषधीभ्यः वनस्पतिभ्यः ।

“धातारं च विधातारं निधीनां च पतिं सह ।

एतान् सर्वान् प्रपद्येऽहं वासु मे दत्तवाजिनः स्नाहा ॥

इदं धात्रे विधात्रे च निधीनां पतये नमः ।

श्वेनं^(३) शुभमापदं वासुदत्तं ब्रह्मप्रजापतिम्” ॥

(१) रिन्दो ।

(२) जगद्वै ।

(३) इदं सर्वदेवजनेभ्यो हिमवते सुदर्शनाय ।

(४) श्वेनं ।

सर्वाश्च देवताः स्वाहा । इदं ब्रह्मप्रजापतिभ्यां सर्वाश्च
 देवताभ्यः । स्थालीपाकेन सिष्टकृत् । भूरादिप्राजापत्यान्तम् ।
 प्राशनम् । मार्जनं, ब्रह्मणे दक्षिणादानम् । कांशपात्रे सभारः ।
 सवीराण्यौदुम्बराणि । दूर्वा-गोमय-दधि-घृत-कुश-यवानां चतुः-
 सभारैः वा सदत्त^(१)स्थानेषु प्रोक्षणम् । अथ गृहस्य पूर्वे सन्धौ
 स्पर्शनम् । पूर्वकोणे मन्त्रपाठः । श्रौश्च ताग्रश्च पूर्वे सन्धौ गोपात्र-
 यताम्^(२) । इति यश्चत्वा सन्धौ गोपात्रेन^(३) तामिति । दक्षिणांश-
 सन्धावभिन्नाशतियज्ञस्यत्वादक्षिणा च दक्षिणसन्धौ गोपात्रेतामिति ।
 अन्नं च त्वा ब्राह्मणश्च पश्चिमे सन्धौ गोपात्रेतामिति पश्चिमे सन्धौ ।
 उज्ज्वला सुनृता च मा उत्तरे सन्धौ गोपात्रेतामिति ^(४)उत्तरमन्ध्य-
 मदर्शनम् । केता च मासुकेता च पुरस्तात् गोपात्रेतामित्यग्नि-
 वैके तातौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा पुरस्तात् गोपात्रेता-
 मित्यनेन प्रत्युपस्थापनम् । गोपाद्यमाना च वक्ष्यमाणा च
 दक्षिणतो गोपात्रेतामिह वै गोपायनम् । रात्रिं च रक्षणाते^(५)
 प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु ते नो दक्षिणतो गोपात्रेतामित्यनेन
 मन्त्रेण वा व्युपस्थापनम् । इति शृजागृविशपद्यात् गोपात्रेता-
 मित्यन्नं वै दितिः प्राणोजाश्च विस्तौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मा
 पद्यात् गोपात्रेतामित्यनेन प्रत्युपस्थापनम् ।

(१) गर्भस्थानेषु ।

(२) गोपात्रेतामिति ।

(५) रक्षमाणाते प्रपद्ये ।

(२) गोपात्रेतामिति ।

(४) उत्तरसन्धावभिन्नाश्रमं ।

अथप्रश्नानवद्राणस्योत्तरतो गोपायेतामिति चन्द्रमादाथ स्वप्नो वायुरनवद्राणस्यौ प्रपद्ये ताभ्यां नमोऽस्तु तौ मोत्तरतो गोपायेता- मित्यनेन उदौच्युपस्थापनम् । ततः^(१) पवित्रप्रतिपत्तिः प्रणौता- विमोकः । इत्यनिष्ठितकर्म । प्रवेशविधिः । सम्पूर्णं गृहकर्मणि ज्योतिःशास्त्रोक्तेऽहनि नववेशन इति वचनात् मत्पूजापूर्वक- माभ्युदयिकम् । उदकपात्रस्य धान्यस्य गृहे स्थापनं मङ्गलवाद्य- ब्रह्मघोषादिषु क्रियमाणेषु गृहं मङ्गल्यशोभितम् कृत्वा पूर्ण- कुम्भं द्विजानघतः कृत्वा सुवेशपुत्रदारसहितः शालादारेण प्रविशति गोष्ठदत्तकरः प्रवेशमन्त्रः । “ धर्मस्त्रुणा राज श्रीस्त्रय- महोरात्रे दारफलके इन्द्रस्य गृहावसुमतो वरुणस्य नस्तानहं प्रपद्ये सहयजया सह पशुभिर्यन्त्रे किञ्चिदस्युपहता सर्पगणः सखायः साधुसंघतः । तां ता शाले वीरा गृहा नः सन्तु सर्वतः ” । इति प्रविश देवब्राह्मणपूजनम् । ब्राह्मणभोजनम् । ययोक्तरूपेण वास्तुपूजा च होमान्ता । प्रविशेऽपि विधानात् । तत्र गृहप्रवेश- काले च सर्वसम्पत्सृष्टये इति वचनात् व्यस्यकेन पायमचह- होमपुण्यार्थः । इति गृहप्रवेशविधिः ।

अथ पूतं ह्यशीर्षं । अथसेधसहस्रं यः समाचरेत् । एकाहं स्थापयेत् तोयं तत्पुण्यमधिकं विदुः । सर्वकर्मसुसम्पूर्णं वैदूर्य- मणितोरणम् ।

“ विमानं कामगं दिव्यं दिव्यस्त्रीगणशोभितम् ।

सौवर्णं शकलोके तु प्राप्नुयात् कूपकधरः ॥

एवं वाय्वादिकर्तृणां फलं म्यादुत्तरोत्तरम् ।
 वर्षाकाले जलं यस्य तडागे तिष्ठति द्विजाः ॥
 स स्वर्गलोकं संप्राप्य वर्षकोत्थयुतं वसेत् ।
 शरत्काले जलं यस्य जलाधारे तु तिष्ठति ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति पापकर्मापि यो नरः ।
 हेमन्ते यस्य पानीयं तडागे तिष्ठति द्विज । ॥
 शतमन्वन्तरं सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ॥
 शिशिरे यस्य पानीयं तडागे स प्रतिष्ठति ।
 सप्तमन्वन्तरं यावत् चन्द्रलोके महीयते ॥
 वसन्ते यस्य सलिलं तडागे भुवि तिष्ठति ।
 ब्रह्मलोके स वसति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 निदाघे यस्य सलिलं तडागे तिष्ठतेऽमलम् ।
 स ब्रह्मलोकमाप्नोति यावदान्धतसंभवम् ॥
 हवितं गोकुलं यौष्णे तडागे यस्य तथ्यति ।
 न तस्य दुष्कृतं किञ्चिन् रक्ष पशसि सर्व्वदा ॥
 ब्राह्मणान्पितामहोयं पिवन्ति यस्य निर्मलम् ।
 तडागे धर्मममये स याति परमां गतिम् ॥ श्रुतिः ।
 खालायोदकं गृह्णाति । व्यस्य एकजलकरणं ख्यातेनेत्यर्थः ।
 महाभारते,

“कुलं पत्नारथेत् सखं यन्तु पात्रे जलाशयः ।

तडागे यस्य यावन्तः पिवन्ति (१)हवितं जलम् ॥

मृगपक्षिमनुष्याश्च सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

यत् पिवन्ति जले तत्र स्नान्ति वा विश्रमन्ति च ।

तडागकर्तुंस्तत्सर्वं प्रेत्यानन्ताय कल्पते” ॥

तत्रैव,

“वर्षाकाले तडागे तु पानीयं यस्य तिष्ठति” ॥

• तस्याग्निहोत्रफलं निदाघकाले जलसले वा जलपेयफलं
विष्णुधर्मोत्तरे,—

“शस्त्रानां रोचनायां नदीबन्धे तथा दृढे ।

अन्नदः प्राणदश्चैव पानदश्च सदा भवेत् ॥

भगौरथस्य लोकांस्तु समवाप्य न संशयः ।

पानीयशोधनं कृत्वा हृदे देवविनिर्मिते ।

पुरुषः फलमाप्नोति दशगोदानजं दिजः” ॥

दाहपाषाणरचितं सुखसेयं जलाशयं ।

पुराणं मानवः कृत्वा (१)नाकलोके महीयते ।

प्रणालकरणान्तत्र वग्निमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

स्रवाङ्घ्रातं यः कुर्व्याद्राजसूयाम्बमेधभाक् ।

यमः,—

यस्य वप्रेऽप्य गौरेका पिवते सलिलं क्वचित् ।

तडागं (२)प्रथमं कृत्वा स्वर्गं (३)दशमुखान् वसेत् ।

(१) नागलोके ।

(२) तादृशं ।

(३) दशमुखान् ।

एवं वाथादिकर्तृणां फलं स्यादुत्तरोत्तरम् ।
 वर्षाकाले जल यस्य तडागे तिष्ठति द्विजाः ॥
 स स्वर्गलोकं संप्राप्य वर्षकोट्ययुतं वसेत् ।
 शरत्काले जलं यस्य जलाधारे तु तिष्ठति ॥
 न दुर्गतिमवाप्नोति पापकर्मापि यो नरः ।
 हेमन्ते यस्य पानीयं तडागे तिष्ठति द्विज ! ॥
 शतमन्वन्तरं सोऽपि स्वर्गलोके महीयते ॥
 शिशिरे यस्य पानीयं तडागे स प्रतिष्ठति ।
 सप्तमन्वन्तरं यावत् चन्द्रलोके महीयते ॥
 वसन्ते यस्य मलिनं तडागे भुवि तिष्ठति ।
 ब्रह्मलोके स वसति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥
 निदाघे यस्य मलिनं तडागे तिष्ठतेऽमलम् ।
 स ब्रह्मलोकमाप्नोति यावदाभूतसंज्ञवम् ॥
 तृषितं गोकुलं घौघे तडागे यस्य तृष्यति ।
 न तस्य दुष्कृतं किञ्चित् इह पश्यसि सर्वदा ॥
 ब्राह्मणामृतृपिताप्तोयं पिवन्ति यस्य निर्मलम् ।
 तडागे घर्मममये स याति परमां गतिम् ॥ श्रुतिः ।
 श्यालायोदकं गृह्णाति । स्यात् एकजलकरणं ख्यातेनेत्यर्थः

महाभारते,

“कुलं सन्तारयेत् सर्व्वे यस्तु पाने जलाशयः ।

तडागे यस्य यावन्तः पिवन्ति (१) तृषितं जलम् ॥

रुग्पक्षिमनूय्याद्य सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।

यन् पिवन्ति जले तत्र स्थान्ति वा विश्रमन्ति च ।

तडागकर्तुंमासुर्व्वं प्रेत्यानन्ताय कल्पते” ॥

तत्रैव,

“वर्षाकाले तडागे तु पानीयं यस्य तिष्ठति” ॥

• तस्याग्निहोत्रफलं मिदाघकाले जलमत्ने वा जलपेयफलं

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“अस्यानां रोचनायांय नदीगन्धे तथा दृढे ।

अम्रदः प्राणदस्यैव पानदस्य मदा भवेत् ॥

भगीरथस्य लोकांस्तु ममवाप्य न मंग्रयः ।

पानीयप्रोधनं कृत्वा दृढे देवविनिर्मिते ।

पुरुषः फलमाप्नोति द्वागोदामजं दिजः” ॥

दारुपाषाणरचितं सुमशेयं जलाशयं ।

पुराणं भागवः कृत्वा (१)नाकलोके महीयते ।

प्रणालकरणात्तत्र दक्षिमाप्नोत्यनुत्तमाम् ।

स्ववाङ्मयातं यः कुप्यांद्वाजसूयाश्वमेधभाक् ।

यमः,—

यस्य तप्रेऽथ गौरेका पिवन्ते मज्जिनं कश्चित् ।

तडागं (२)प्रथमं कृत्वा सर्गं (३)दक्षमुमान् वसेत् ।

(१) नाकलोके ।

(२) तादृशं ।

(३) दक्षमुमान् ।

विष्णुः,—

कूपकर्त्तृकत्वात् पानौघे दुष्कृतं नश्यति ।

विष्णुपुराणे,—

सेतुबन्धकरा ये च तीर्थगौचकराश्च ये ।
 तडागकूपकर्त्तारो (१)सुच्यन्तेऽ(२)तिभयाकूले ॥
 चतुर्विंशाङ्गुल्यो हस्तश्चतुर्भिश्च करेर्द्धनुः ।
 एकधन्वादिद्वयान्तं कूपमानमुदाहृतम् ॥
 शतधन्वनरा वापी पुष्करिण्यश्चतुर्गुणाः ।
 महन्नेण तडागः स्याद्युतेन तु सागरः ॥
 त्रिगुणा दौर्घिका प्रोक्ता महत्पूर्वचतुर्गुणा ।

तथा,—

(३)घातचिराशिका जंघा कर्त्तव्या सुपरिचिता ।
 तद्वाह्ये भित्तयः कार्या वृत्तुलाः पर्वतोपमाः ॥

देवीपुराणे,—

वाजिमेधकृतुर्यद्वत् भोपायं पुण्डो भवेत् ।
 वारिवन्धस्तथा तच्च पुण्डो जायते नृणां ॥
 (४)कुर्व्यान्तानि तडागानि षष्टौ पापहराणि च ।
 तेषु (५)वारिभये श्रेष्ठो देवथमममन्वितः ॥

(१) पश्यते ।

(२) अतिभयावृते ।

(३) घातव्यांशिका ।

(४) उपान्तानि ।

(५) दारिभये ।

तथा,—

(१)वारिवन्धः शिवोपेतः शक्तिर्विनायकैर्युतः ।

तथा,—

(१)कूले चारामभूषितं सर्वकामफलप्रदम् ।

यन्धने (२)वारिरक्षेण वारिवन्धः । पर्वताद्रिममीषे (३)वन्धनं कृत्वा जलस्यापनम् । तच्च दीर्घिकापेक्षाया अधिकपरिमाणपर्यन्तम् । तस्य ममन्तादारामदेवतायतनकरणमित्थिं रूपं एवं जलाशयं कृत्वा प्रतिष्ठायां कृतायां यथोक्तफलम् । अन्यथा जलपात्रकरणे जलदानोपकारफलम् ।

यदा,— तडागे धन्य पानीयं तिष्ठतीत्यादिफलमपि स्यादे-
वानुत्सर्गोऽपीति वदन्ति । जलाशयं चिकीर्षाः शुभदिने जलाशयार्थं
(४)भूपरिग्रहः ।

“ अथ ये जन्तवः स्यून्ता ये च सूक्ष्मा जलाशये ।

मया मंप्राथिताः सर्वे (५)इन्द्रोऽन्यत्र विराजते ॥

नमाम्यष्टकुलादिभ्यो वीराणां पतये नमः ।

भूशया येऽत्र तिष्ठन्ति ये तिष्ठन्ति जलाशयाः ॥

जलाशयात् जलाधारादनोऽन्यत्र मजन्तु ते ।

नो यावत् माभ्यते यातः सुण्यपम्बविन्दुभिः ॥

मावदन्यत्र तिष्ठन्ति प्राथितास्ते सुखामिनः(६) ” ।

(१) वारि ।

(२) तथा जूपनलाराम ।

(३) बन्धेन वारिरक्षेणं वारिवन्धः ।

(४) सर्वत्र ।

(५) भूमिपतिग्रहः ।

(६) इन्द्रोऽन्यत्र मजन्तु ते ।

(७) सुखाधिकः ।

इह भूपरिषदः तत्र स्वस्तिवाच्य संकल्पः^(१) आचार्यब्रह्मणो-
र्वरणं । आचार्यकर्म । अष्टदिक्षु^(२) मासरक्तेन कूरभूतवलिः ।

वास्तुपूजा ।

द्वादशकोष्ठे मण्डले द्वादशकोणसूत्रे ईशकोणादिषु ।

शिविष्वर्जन्यजयन्तशक्रभारसत्यभृशान्तरौचाः ।

आग्नेयादिषु पूषवितथ^(३) गृहक्षतयमगन्धर्व^(४) भृंगराजमृगाः ।
नैर्ऋतकोणादिषु पिबदौवारिकसुधीवपुष्यदन्तवरुणासुरशोषरोगाः ।
वायुकोणादिषु^(५) रोगाहि-मुख्यभद्राटकसोम^(६) सूर्यादितिदितयः
इति वाद्ये द्वात्रिंशत् । अथ मध्ये । मध्यकोष्ठात् पूर्वपंक्तिद्वये
,^(७) दशकोष्ठे अर्थमा । आग्नेये कोष्ठद्वये सविता । सावित्री ।
दक्षिणपंक्तिद्वये दशकोष्ठे विवश्वान् । नैर्ऋते कोणद्वये कोष्ठे
इन्द्र इन्द्रजयः । पश्चिमदशकोष्ठे मित्रः । वायव्यकोणकोष्ठद्वये
रुद्ररुद्रजयौ । उत्तरदशकोष्ठे धराधरः । ईशानकोणकोष्ठद्वये
शप शपवसु । मध्ये ब्रह्मा । ऐशाने चरकौ । आग्नेये
विदारी । नैर्ऋते पृथना । वायव्ये पापराक्षसी । पूर्वे स्कन्दः ।
दक्षिणे अर्थमा । पश्चात् शृङ्गाकः । उत्तरे पिबिपिच्छः ।
कुशदध्यक्षतगन्धादिभिरेषां प्रजा । दुग्धाक्षेन वलिः । ऐशान्यां
कुशे म्यण्डले वाग्निभंस्कारः । अतुमन्त्रशक्तिं विचिन्व योनौ

(१) संकल्पः ।

(२) मामभक्त ।

(३) गृहक्षेत्रेण ।

(४) भृङ्गमृगाः ।

(५) नाम ।

(६) शिविष्वोश्चदितिदितयः ।

(७) द्वादश ।

(८) विदारी ।

वहणवैजमग्निं संश्याय गृह्योक्तविधिना वाहणाग्नेर्गर्भधानादि
 (१)विहातुं प्रत्येकं मूलेनाष्टाङ्गतिहोमं कृत्वा (२)आधारावाद्यभागे
 होमः । (३)गिम्वादिभ्य एकैकाङ्गतिः । ब्रह्मणे दश । मण्डलवाद्ये
 हैमन्तकं त्रिपुरघ्नं विरूपाक्षं द्विजिह्वं (४)कालकरालिनं (५)एकाग्र-
 भीमं दत्यष्टचेवपालार्चनं ।

ग्रहमण्डले ग्रहपूजनम् ।

पृथक्पद्ये अनन्तवासुकितलकककोटकशंखकुलिकपद्ममहा-
 पद्म इति नागानां पद्मा (१)चपला-सुयथा-सुमथा-त्रिया दधित्रिया
 दधिप्रिया श्वेतमुखी सुतेषा सुगन्धिनीति नागपत्नीनां च पूजनं ।
 मण्डलमध्ये वेद्यां पदाधान्योपरि वस्त्रपुष्पकुशतिलयवफलगराव-
 पंचरत्नयुक्तोत्तपूर्णतण्डुलफलममवपिहितं कुम्भं संश्याय तत्र
 हंसपृष्ठन्यमभयनागपाशहस्तं वहणं संश्याय संपूज्य (२)दिक्पाल-
 पत्नीभ्य एकैकं, वहणाय शतं ऊत्थान्यं पीठवहणेभ्य उत्था
 (३)गृह्योपं संश्याय पूर्णाङ्गतिं ऊत्था प्रागाद्यैश्चानान्तजह्मं मिचन्
 कलशं जलाशयमीमान्तं भ्रामयेत् । स्त्रं तु (४)कुद्दालेन चिः
 माला (५) ह्यपात्रे मृदं शिरसादाय यजमान ऐशान्यां चिपेत् ।
 मधुघृतवीरैः घातमापूर्य गङ्गा-घमुना-मरुसती-मूर्त्तीर्थात्वा

(१) विहातान्तं ।

(२) गिम्वादिभ्यः ।

(३) एकाग्रिभ्योः ।

(४) दिक्पालनागपत्नीभ्यः ।

(५) मण्डलवाद्ये ।

(२) आधारावाद्यहोमः ।

(३) कालीकराली ।

(४) उत्पन्ना ।

(५) श्रेष्ठं समाप्य ।

(१०) पतित्वा ।

पुंवत्सां धेनुमाचार्याय दद्यात् । अष्टमीं चतुर्दशीं हित्वा प्रत्यहं
खानयेत् । जीर्णमंस्कारे पूर्वं यष्टिं न चाक्षयेत् । इति
जलाशयाधविधिः ।

(१)निष्पन्ने ते यूपयष्टिः कर्त्तव्या । मथादेकां (२)काष्टां त्यक्त्वा
ऐशान्ये वाम्तपूजाहोमौ । (३)यूपो प्रायः च तुल्यांशं खात्वां हस्त-
मिताष्टाङ्गुलौच्छ्रितां शिलां (४)ऐष्टिके । दृष्टकां प्रचान्य
गन्धपुष्पैरभ्यर्च्य पञ्जरद्वीपधियुतं कुशं संस्त्राय तद्परि शिल्ला-
न्यासः । तत्र मन्त्रः ।

(५)आद्यंशे चाचते पूर्णे (६)मूले (७)त्वङ्गीरमः सुते ।

अभ्यर्चिते प्रयक्तेष्टं प्रतिष्ठां कारयाम्यहमिति भूमौ प्रणामः ।

स्तम्भकुले स्थिराङ्गतिष्ठामः । स्थिराय स्वाहा । अप्रणाशाय
स्वाहा । आदिवोधाय स्वाहा । नित्याय स्वाहा । पर्वताय
स्वाहा । अविनाशिने स्वाहा । दृष्टाय स्वाहेति मन्त्रः । आचार्याय
धेनु दद्यात् । तत्र यूपयष्टिघटनं । खातममं द्विहस्तादिकं वा
चतुस्त्रिंशोक्तं (८)पटकं कृत्वा तत्र वरुणस्थापनं । काष्ठयूपो वा मधु-
खदिरविन्वादिमारदारुकाष्ठं कलशमस्तकं घटयित्वा गर्त्तं कृत्वा
गर्त्तं रत्नौषधिदूर्वात्रिवीचीणां प्रक्षेपं कृत्वा तस्मिन् यूपारोपणम् ।
नियत्कीकृत्य स्थिराङ्गतयः । कूपे तु न यूपारः ।

(१) निष्पन्ने खाते ।

(२) काष्ठिका ।

(३) यूपोच्छ्रायतेवाशं ।

(४) ऐशान्ये ।

(५) अष्टिके ।

(६) मुने ।

(७) रङ्गरमः ।

(८) पटलं ।

अथ प्रतिष्ठा, गारदीयोक्तमंवेपविधिः । पश्चिमे दग्गहस्त-
मण्डपः मध्ये अर्द्धभागेन वेदी । यजमानस्य स्वस्तिवाचनं, संकल्पः,
आचार्यब्रह्मणोर्वरणं । आचार्यकर्म । हैमं रौषं वा वरुणं
कृत्वा पीठे स्थापनं । तत्पश्चिमे (१)कुम्भे गृह्योक्तवेदविधिना
आज्यभागान्तं कृत्वा आग्नेयं गायत्र्या (२)गतहोमः । उत्तरे
(३)वरुणपीठे वरुणस्थापनं । आपो ह्यिष्टेति तिसृभिः अलकुम्भैः
स्रपनं । गन्धदारेति गन्धोदकेन । पावकानः मरुस्वतीति तीर्थ-
वारिणा । वेद्यां स्थापयित्वा वस्त्रेण मपविषेण आच्छाद्य रात्रौ
जागरणं । प्रभाते गायत्र्या गोत्रयदोहनं तत्पश्चात् वरुण्यपणं ।
अग्नये सूर्याय प्रजापतये दिवेऽन्तरीचाय पृथिव्यै हराय
अन्तरीचाय । (४)दिविमते उषाय भौमाय (५)भौमाय रौद्राय
वैष्णवे इन्द्रायअग्नये यमाय नैऋताय वरुणाय वायवे कुबेराय
ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय (६)महाराजाय वरुणाय च कृत्वा
दधिमर्षिणा इदं विष्णुरिति होमः । दग्गदिक्षु दिक्पालेभ्यो-
मायभक्तवलिदानम् ।

“ मन्त्राय मदारापत्यमृत्याय कोटिमंघवृताय च ।

यस्मिं ददाति शक्राय शक्रो गृह्णाति मे यस्मिं ” ॥

“ यस्मिं ददात्यग्नये अग्निर्गृह्णातु मे यस्मिं ” । दग्गदिक्षु
इन्द्राय नमः इति यस्मिहरणं इति मायभक्तवलिदानं ।

यान्तिवारिणा वरुणप्रतिमासेचनम् ।

(१) कुम्भे ।

(२) अष्टोत्तरशत ।

(३) भद्र ।

(४) दिव्यते ।

(५) भौमाय ।

(६) महाराजाय ।

उत्थाप्य रथे कृत्वा जलाशयं चिः सप्त वा भ्रामयित्वा आपो-
हिष्ठेति जलमध्ये क्षिपेत् । ब्रह्मघोषादौ क्रियमाणे यूपं कृत्वा
वरुणं ध्यात्वा सर्वमापोमयं ध्यात्वा यज्ञाय किञ्चित् वृक्षजं यूपं
गन्धादिभिः पूजयित्वा प्रणिपत्य शान्तिमवधार्य दक्षिणादानं ।
ब्राह्मणभोजनं । आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं सर्वभूतेभ्योऽमुं जलाशय-
सुत्सृजेत् ।

“आब्रह्मस्तम्बपर्यन्तं ये केचित् सलिलार्थिनः ।

ते दक्षिणतुगच्छन्तु महत्तेनैव वारिणा ” ॥

इति प्रार्थनं । आपो हिष्ठेति तिसृभिः^(१)गव्यप्रक्षेपः ।

तीर्थतोयञ्च शान्तितोयेन ध्वजं प्रोक्ष्य ध्वजदण्डं यूपे दत्त्वा
ध्वजशीर्षमलाजतण्डुलं कांस्यपात्रे कृत्वा कांस्यपात्रं शिरमि कृत्वा
जलाशयं प्रदक्षिणीकृत्य ध्वजसुत्सृजेदिति ।

“हेमाक्तं रुप्यजं वापि वरुणं हसपृष्ठकम् ।

नागपाशधरं वामे दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥

कूपे तु द्वाङ्गुलं वापां व्यङ्गुलं चतुरङ्गुलम् ।

पुष्करिण्यां तडागे च पञ्चाङ्गुलमथेच्छया ” ॥

अत्र वङ्कचोक्तप्रक्षेपविधिः । वापीकूपतडागयज्ञविधिं व्याख्या-
स्यामः । (१)पुष्के तीर्थकरणेषु शुभनक्षत्रे प्राचीं दिशमास्थाय प्राक्प्रवण
उदक्प्रवण उदक्प्रवणेनाग्निमुपसमाधाय वारुणं चरुं अपयित्वा
आव्यभागान्तं कृत्वा आव्याजतीर्जुञ्जयात् । “ममुद्रज्येष्ठ” इति
प्रत्युचं ।

श्रवते हेलो वरुण नमोभिरवयज्ञेभिरीमहे हविर्भिः ।
चयन्नमभ्यमसुर प्रचेता राजन्नेनांमि शिश्रयः कृता निः स्वाहा ।

उदुत्तमं, तंनो अग्ने, इमं मे वरुण । ततश्चरारेव खिष्टकृत् ।
भृशदिप्राजापत्यान्ते पूर्णाङ्गिति मूर्द्धानं दिवमिति । मार्ज-
नान्तेन्द्रारणं । नैर्द्धत्या धेनोः प्रविशताचया अन्नमन्त्रणं ।
नैर्द्धत्यालौग्रानान्तं धेनुतारणं जले । कूपे जलपार्थे अनुमन्त्रणे
मन्त्रः । इदं मल्लिचं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतोऽमृतस्वर्ण
नित्यं । चारयन्ति सर्वतीर्थाभिषिक्ता लोकालोकं चरन्ति
नावेति । पुच्छाग्ने स्वयं लग्ने आरुह्य तारयेत् ततः मन्त्रः ।
आगो अस्मा इत्यादि एसा^(१)त्यन्तं । “स्वयं शुद्धा व्यजमानस्य
तारणं सुयवसा भगवती भूया अथो वयं भगवतः साम^(२) ।
अद्भि हणमग्ये विश्वदानीं पिव,” शुद्धमुदकमाचरन्तीत्यनेन ।
ऐशान्यां धेनुस्यापनं हिकन्वती वसूपत्नी वसूनां वत्समिच्छन्ती
ममसाभ्यागात् दुहामि स्त्रिभ्यां पयोऽग्नेयं सा वर्द्धतां मद्भते मौम-
गाथेति । गोर्धिकाथे मति । मचेलाकरटीकांचनशुद्धारौष्य-
खुराकांशदोहागोर्धिक्षणा^(३) । शक्त्या वा कांचनादिकं किञ्चित् ।
तत उत्सर्गः । देशकालवाक्यानन्तरं देवपितृमनुष्याः प्रीयन्तां
आन्नद्वयस्त्वपर्यन्तं सर्वभूतेभ्य इदं मल्लिजाश्रयाय समुत्सृजेत् ।
ब्राह्मणभोजनं स्वस्तिवाचनं इति जलाशयप्रतिष्ठा ।

(१) एसा— ।

(२) स्याम ।

(३) दक्षिणा ।

अथ वृक्षारोपणं ।

तद्विधया आरामकरणं । पथि वृक्षारोपणं च ।

“यः कूपारामकारी च तथा वृक्षप्ररोपकः ।

कन्याप्रदः सेतुकारी स्वर्गमाप्नोत्यमंशयम्” ॥

शावभाष्ये,—

आरामकृत् देवदत्तो नियतो स स्वर्गं इति । लोकप्रसिद्धि-
प्रमाणमानं ।

महाभारते,—

“किञ्चरोरगरचांसि देवगन्धर्वमानवाः ।

तथा महर्षयश्चैव भंशयन्ति महीरुहान् ॥

पुष्पिताः फलवन्तश्च तर्पयन्तीह मानवान् ।

एवदं पुत्रवत् वृक्षा तारयन्ति परत्र च ॥

तस्मान्तडागे रोष्या वै रक्षाश्रयोऽर्षिभिः सदा ।

पुत्रवत्परिपात्याश्च पुत्राम्ने धर्मान्तः सूताः” ॥

विष्णुः,— “वृक्षारोपयितुर्वृक्षाः परलोके पुत्रा भवन्ति” ।

पद्मपुराणे,—

“अमुत्रस्य च पुत्रत्वं पादपा इह कुर्वते ।

यच्छन्ति रोपकेभ्यश्च सुतीर्थं तर्पणादिकम्” ॥

तर्पणजन्यदत्तिं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

“यक्षेनापि च राजेन्द्र । पिप्पलारोपणं कुरु ।

स ते पुत्रमहस्राणामेक एव करिष्यति” ॥

पुत्रं सहस्रं कर्त्तव्यं करिष्यतीत्यर्थः ।

तथा,—

“ धनी चायत्यवृत्तेण अग्नोकः शोकनाशनः ।
 प्रचो यज्ञप्रदः प्रोक्तः शिरस्यायुःप्रदः स्मृतः ॥
 जम्बुकी कन्यकाः^(१) प्रोक्ता भार्यादा दाडिमी तथा ।
 रोगनाशाय पालाशो चिरं ब्रह्मप्रदः सदा ॥
 प्रेतत्वं जायते पुंभो ^(२)रोपितेन विभीतके ।
 निम्बप्ररोपको यस्तु तस्य तुष्टो दिवाकरः ॥
 श्रौतृचे शंकरो देवः पाटलायान्तु पार्वती ।
 पुत्रप्रदायकश्चैव चन्दनः पनगस्तथा ॥
 मौभाग्यदक्षम्पकश्च करीरे पारदारिकः ।
 अपत्यनाशकस्तान्त्रो वकूलो दस्युदस्तथा ॥
 बड्ढभार्या नारिकेली द्राक्षा सर्वाङ्गसुन्दरी ।
 रतिप्रदा तथा केलिर्माचकी शत्रुनाशिनौ ” ॥

केलिः कदली, मोचकी शाल्मली ।

भविष्यपुराणे,—

“ बड्ढभिः किञ्च संजातेः पुत्रैर्दुर्मांथवर्जितैः ।
 वरमेकः पथि तरुर्न च विश्रमते जनः ” ॥

तथा,—

पत्रैर्देवान् फलेः पितृन् तत्करोत्यग्निहोत्रं न स्वाध्याया-
 न्वितः सुतः ।

“ यत्करोति घनहायां पादपः पथि रोपितः ।

म द्याया च मपुष्या च मफला वृक्षवाटिका ॥

कुल्लयोपेव भवति भक्तुंलोकं द्यानुगा ।

अग्नोकपमवकरा (१)तिलकालकृतानना ॥

मर्षापभोग्या वेष्टेव वाटिका रतिदा मदा ।”

“अत्यन्तेकं पिचुमर्दमेकं न्ययोधमेकं द्यतिन्तिङ्गीकं ।

कपित्यविश्वामलकचयं च पंचाक्षरोपी नरकं न पश्येत् ॥” इति

(१) पूर्त्तं मानमं स्वातकं इदं चेष्टं (२) प्रमादादि (३) पूर्त्तं । च तडाग-
वृक्षरोपणादि । (४) नित्यमैष्टिकमिति मनुवपनाश्रित्यं । अकृम्या-
करणे द्वापः ।

भविष्यपुराणे,—

“ न खानाः पुष्करिण्योऽपि रोपिताद्य महीरुहान् ।

मातुर्यैविनशौरेण तस्य जातेन किं कृतं ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ केप्रवायतने यस्तु कारयेत्तुलमौवनं ।

स्रभते चात्यं स्थानं पिष्टमिः मद्द वेष्णवः ॥

श्रिवालयै फनं तद्-यग तुलमीरोपणे भवेत् ।

तावदर्पमहस्याणि याव (१)दीकट्त्वानि तु ।

वसन्ति वेष्णवे शोकं तुलमीरोपका मराः ।

(१) तिलकादि ।

(२) पूर्त्तं ।

(३) प्रामादादि ।

(४) पूर्त्तं ।

(५) नित्यमैष्टिक ।

(६) वीकट्त्वानि ।

“शोषणात् पालनात् भेकात् दर्शनात् स्पर्शनात् नृणां ।
तुल्यी हरते पापं वाङ्मनःकायमंचितम्” ॥

अथ तपः गीतायां,—

“शमो दमस्तपः शौचं चान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञानविज्ञानमाप्तिकथं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्” ॥

तथा,—

“मनःप्रमादः मौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावमंशुद्धिरित्येतत्तपो मानम उच्यते” ॥

अथ यमनियमाः ।

“यमान् सेवेन मततं न मिथं नियमान् बुधः ।
यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन्” ॥

इदं च यमनियमविरोधे ममत्रिकल्प ।

प्रमद्रे यमस्य तदाध्यत्वं दशयितुं विरोधाभावे दयोः
कर्त्तव्यत्वं । व्यासो मनुय ।

“अहिंसा मत्स्यवचनं ब्रह्मचर्यमकल्पता ।
अन्तेयमिति पचेते यमाद्यैते व्रतानि च ॥
अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहार^(१)मानवं ।
अप्रमादश्च नियमाः पंचैवोपव्रतानि च” ॥

ब्रह्मचर्यमच प्रमिद्व परदारादिवर्जम स्वदारे पवादिवर्जनं च ।
अकल्पता दम्भराहित्यं ।

तथा,—

“ शौचमिच्छातपोदानं स्वाध्यायोपस्यनियहः ।

व्रतोपवाममौनं च ध्यानं च नियमाः स्मृताः” ॥

याज्ञवल्क्यः ।

“ ब्रह्मचर्यं दया चान्तिर्धानं सत्यमकल्पता ।

अहिंसास्तेयमाधुर्यदमयेति यमाः स्मृताः ॥

स्नानमौनोपवासेष्व्यास्वाध्यायोपस्यनियहः ।

नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाक्रोधाप्रमादताः” ॥

ध्यान निराकारस्य ब्रह्मणः । साकारस्य विष्णोः । दमः
वाह्येन्द्रियनिग्रहः । उपवासा एकदश्यादौ । व्रतं अनन्तव्रतानि
च । ब्रह्मचर्यं निषिद्धमैथुनवर्जनं । यममध्ये गणितं । नियममध्ये
द्वपस्यनियहः । ऊर्द्धरेतस्त्वं । इदं पुत्राद्युत्पादनानन्तरं बोध्यं ।

हारीतः,—“ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचं (१) ब्रह्मचर्यंनियमाः” ।
तत्र मनुः । क्रोधनियमाद्यार्जवं । अकल्पता सन्तोषो गुरु-
शुश्रूषा चेति नियमाः । शौचस्य यम मध्ये च गणनं प्रकार-
भेदेन । तत्र कर्माधिकारसंपादकं लेपमूत्रकाक्षपणोदनरूपं यमः ।
(१)मालसादिरूपं नियमान्तर्गतं । एवमकल्पता अपि मानस-
दम्भराहित्यं यमः । बाह्यदम्भराहित्यं च नियम इति ।
(२)विवेकवक्तव्यं । अत्र यमानां निषेधान्तरवर्जितहिंसाभिध्याप्रति-
षिद्धमैथुनदम्भचेष्टानां रागात् देषात् लोभात् वाकरणप्रसङ्गे (३)तं

(१) ब्रह्मचर्यमितियमाः ।

(२) मनसा ।

(३) विवेक्तव्यं ।

(४) तस्मिन्निरुद्धे ।

निवृत्ते मङ्गल्यः कर्तव्यापाररूपव्रतत्वेन विधेयत्वात् । स्नातक-
व्रतत्वेन गणनं तल्लोपे प्रायश्चित्तविशेषार्थं । तत्र एवोक्तं
चमाश्चैते व्रतानि चेति । तेन हिंसाकरणेन हिंसादिनिषेधाति-
क्रमादेकं पापं । व्रतलोपाच्चापरमिति । तद्दये प्रायश्चित्तद्वयं ।
नियमेषु व्रतमात्ररूपत्वादतिक्रमे एकमेव प्रायश्चित्तं । तत्रार्थं
विशेषः । गृहस्थस्याप्यात्मज्ञानाभ्यामस्य वक्ष्यमाणत्वात् । स्नातकं
व्रतत्वेनात्मज्ञानस्य नित्यत्वाच्च । निषिद्धकर्मानुष्ठानस्य कदाचित्-
(१)भयादशक्त्या वा प्रसङ्गे अप्रसङ्गोदासीनाकृत्तुः पुष्करपर्णमदृश-
(२)निर्भेदात्मस्वरूपप्रतिमन्वाने नाहं कर्त्ता भूतान्येव भूतेष्विन्द्रिया-
ण्येव इन्द्रियार्थेषु व्यवहरन्तीति । दृढनियमकरणेन पापोत्पत्तिः ।
तदुक्तं भगवता ।

“ न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।

इति मां योऽभिजानाति कर्मभिः स (१)न लिप्यते ॥

त्यक्त्वा कर्मफलामङ्गं नित्यदृष्टो निराश्रयः ।

कर्मण्यतिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः” ॥

रागेण निषिद्धकर्मकरणे पापमवग्रं ।

त्यक्त्वा कर्मफलामङ्गमिति वचनात् । (४)निषिद्धकर्मण्येव
फलं आश्रमात् ।

तथा,—

“ नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्वित् ।

(१) पादशक्त्या ।

(२) निर्भेदात्मस्वरूप ।

(३) निवर्धयते ।

(४) निषिद्धकर्मण्येव फलं आश्रमात् ।

“ पश्यन् गृह्णन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्रन् गच्छन् स्वपन् श्रमन् ॥
 प्रलपन् विस्मृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि ।
 इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
 ब्रह्मण्याधायकर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
 लिप्यते न स पापेर्न पद्मपत्रमिवाम्भसा ” ॥

(१) इदं तद्गुचितरां निश्चयेनात्मनो कर्तृकज्ञानोत्तरं करणे ।
 अहिंसा च सामान्यतो हिंसावर्जनरूपा । देवलः,— दग्धविधा
 हिंसा । उद्देगजननं । मन्तापजननं । रुजाकरणं । शोणितोत्पादनं ।
 पैशून्यकरणं । सुखापहरणं । अतिक्रमः । संरोधो । हितविप्रति-
 षेधोवध इति । उद्देगो मनोदुःखं । मन्तापस्तदेवाधिकतरं ।
 रुजा शरीरदुःखं । अतिक्रमः अवज्ञा । संरोधोऽतिस्नेच्छाचार-
 निषेधः । हितविप्रतिषेधो भेषजादिनिषेधः । वधो मारणं ।
 एते यद्यपि सर्वे मानसाः प्रयाणवाचिककायिकास्तथापि मनो-
 व्यापारमूलकत्वेनास्माभिर्मानसमध्ये सौकर्याय कथ्यते । “ यस्मान्नो-
 द्विजते लोक ” इति गीतायां । विष्णुपुराणे,—

“ कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ।

तद्द्वीजं जन्म फलति प्रसूतिस्तस्य चाशुभम् ” ॥

पुनर्देवलः,— वेष्मणेचस्य दहनं । (२) सेतुरेव न मार्गोऽढाधातन-
 क्तप्रणाशनं द्रव्यापध्वंसनं । गन्धदूषणमिति । एतच्च संताप-

(१) इदं च दृढनिश्चयेनाकर्तृत्वमात्मनो ज्ञात्वा करणे ।

(२) सेतुभेदमनार्जवोपघातनं ।

जनकत्वेन प्राणिमात्रविषये ब्राह्मणविषये अधिकं गुब्बादि-
विषये ततोऽप्यधिकं ।

उग्रनाः,—

“ न ब्राह्मणस्यापदं कुम्यात् ” ।

मनुः,—

“ आचार्य्यै च प्रवक्तारं मातरं पितरं गुरुं ।

न हिंस्यात् ब्राह्मणं गां च सर्व्वांश्चैव तपस्विनः ” ॥

तथा,—

“ श्रवगूर्य्यं त्वद्दशतं महत्तममिहिन्य च,

जिघांभायां ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥

शोणितं यावतः पांशुन् मंग्छाति द्विजन्मनः ।

तावन्त्येव महस्त्राणि तत्कर्त्ता नरके वसेत् ” ॥

मनुः,—

“ हीनाङ्गानतिरिक्ताङ्गान् विद्याहीनान् वयोधिकान् ।

रूपद्रविणहीनांश्च जातिहीनांश्च नाबिषेत् ” ॥

तथा,—

“ चत्रियं चैव सपे च ब्राह्मणं च वज्जयन्तं ।

नावमन्येत (१) वैकृताङ्गान् छगानपि (२) विग्रेषतः ॥

एतन्नर्थं हि पुरुषं निर्दह(३)त्यवमानितं ।

(४) आत्मानमवमन्येत (५) तत्पूस्त्रोत्तरमष्टद्विभिः ॥

(१) वैमुष्णः ।

(२) कदाचन ।

(३) त्यपि ।

(४) आत्मान ।

(५) पूवांतुर ।

आमृत्योःश्रियः^(१)माकाञ्चिन्नैनां मन्येत दुर्लभां ।

पूषगोणितसंपूर्णं अन्ये तमसि दासणे ॥

षष्टिवर्षमहस्राणि हत्वात्मानं विगोन्नरः” ।

गङ्गालिखितौ, न शिष्टानपत्कुर्व्यात् ॥

यमः,—

“ विवादे ब्राह्मणं जित्वा यो हर्षमधिगच्छति ।

ग्नगाने जायते वृषः कंकटप्रनिषेवितः” ॥

शारीतः,—

“ समीपस्यो दहत्यग्निस्तेजसैवेन्द्रियं तत्तुम् ।

^(१)मन्त्रूनां तद्देद्विभः कुलमायुर्गतिं यशः” ॥

शारीतः,—^(२)सवर्णेषु ^(३)शुचनं । वर्जयेदित्यनुषङ्गः । ^(४)शुचनं पैशुन्यं । सत्यवचनरूपं यमं वाच्यावाच्यप्रसङ्गे वक्ष्यामः । तथा स्तेयं” ।

देवसः,— “सूक्तमध्यबुद्ध्याणां पदार्थानां प्रसङ्गं तृष्णो वा प्रच्छन्नं वा हरणं स्तेयं । रत्नस्रोत्रवेम्बहेमरुष्याभरणादीनि सूक्तानि ।

चतुष्पदद्विपदधान्यवस्त्रलोहकापांस^(५)स्त्रोपकरणादीनि मथ्यानि ।

^(६)दन्तनखदारुचर्मपाषाणमृत्पदादीनि बुद्ध्याणि । प्रसङ्गं बलेन

तृष्णो ^(७)बलिं विनापि दृश्यमानस्यापि स्वामिना । शारीतः,—

“द्विविधं च द्रव्यं, सचेतनमचेतनं स्यात्परब्रह्मं । सचेतनमपि

शङ्कमस्यावरभेदेन द्विविधमित्यर्थः । इत्यभिधाय दशधा स्तेय-

(१) मन्विच्छे । (२) मन्वुना तु । (३) सवर्णैः ।

(४) शुचनं । (५) सूचनं । (६) तत्रोपकरणादीनि ।

(७) प्रदङ्ग । (८) वर्तं ।

माह । स्वामिना अदत्तस्य ग्रहणं यावद्दत्तं ततोधिकपरिमाण-
ग्रहणं । देवपितृमनुष्याद्यर्थमिति यद्द्रव्यं रचितं तस्य स्वयं च
भोगः । मृत्यान् मूले^(१) कारयित्वा कर्ममूल्यदानं । पुनरानीय^(२)
दास्यामीति प्रार्थनया नीत्वा पुनरादानं । विश्वासेन स्यापितस्य
धनस्याप्रत्यर्पणं । कूटमानतुष्ठादिना अधिकनयनं । ब्रह्मचारिणी
यतेर्वा सुवर्णादिग्रहणं । उत्रियादेः प्रतियहादि । प्रतिश्रुत्यादानं ।
दत्तस्याच्छेदन चेति तथा स्तेयिनो हि प्रमिताः पूर्वधनिना-
मुपकाराय जायते । तस्मात् स्तेयं न कुर्यात् । उपकाराय
जायन्ते पशुदामादिजन्म लभन्ते ” ।

यमः,—

“ सुवर्णमेकं गामेकां भूमेरप्यर्द्धमङ्गुलम् ।
हरन् नरकमाप्नोति यावदाभूतसंप्रवम् ॥
हिरण्यपशुयानानि स्त्रियो वामांसि चो हरेत् ।
स पथ्यायेण यायेत नरकानेकविंशतिं ” ॥

विष्णुः,—

“ यद्यत्परेभ्य स्वावद्यात्पुरुषस्तु निरंकुशः ।
तेन तेनापि हीनः स्यात् यत्र यत्राभिजायते ॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन धनहिमां विवर्जयेत् ।
यस्तु लभं पुनर्दद्यात् देवद्रव्यं यतस्ततः ॥
गुरुद्रव्यं दिजद्रव्यं सोऽश्वमेधफलं लभेत् ।
अपहृत्य परस्यार्थं यस्तु दानं प्रयच्छति ॥

म दाता नरकं याति यस्म्यर्थस्तस्य तत्फलम् ।
परस्त्रपरितुष्टा ये जीविता तुरगाश्च ये ॥
तेषां रजः पतेद्यच्च तदमेघतरं भवेत् ।

दृष्ट्यतिः,—

“स्वदत्तां परदत्तां वा धो हरेत वसुन्धराम् ।
षष्टिवर्षमहस्त्राणि विष्टायो जायते कृमिः ॥
तडागानां सहस्रेण अश्वमेधघृतेन च ।
गवां कोटिप्रदानेन भूमिदत्तां न शुद्ध्यति ॥
अन्यायेन दत्ता भूमिरन्यायेन च हारिता ॥
हरतो^(१) हारयन्तश्च ददत्त्यासप्तमं कुलं ।
ब्रह्मस्त्रं प्रणयाद्भुक्तं ददत्त्यासप्तमं कुलं ॥
विक्रमेण च भुञ्जन्ते शतपूर्वान् दशावरान् ।
ब्रह्मस्त्रे न मतिं कुर्व्यात् प्राणैः कण्ठगतैरपि ॥
अग्निदग्धा निरोहन्ति ब्रह्मदग्धो न रोहति ।
न विषं विषमित्याहुः ब्रह्मस्त्रं विषमुच्यते ॥
विषमेकानिनं हन्ति ब्रह्मस्त्रं पुत्रपौत्रिकं ।
लोहवूर्णाग्रचूर्णं च विषं च जरयेन्नरः ।
ब्रह्मस्त्रं त्रिषु लोकेषु कः पुमान् जरयिष्यति” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“शामान्यां दक्षिणां लभ्या गृह्णात्येको विमोहितः ।
नास्तिक्यभावनिरतः स वै प्रेतोऽभिजायते” ॥

अथान्तेयापवादः,—

आपस्तम्बः,— “यथा कथा च परपरिघक्षमभिमन्यते स्तेनो भवतीति । कौत्सहारीतौ, तथा, काण्वपुष्करभादी । मापदा^(१) परिग्रहेष्विति वार्थायणिः । ^(२)ग्रन्थपक्षुब्धघातेन स्वामिनः प्रति-
 रोधयति । अव्यवहारो विरुद्धो भवति । सर्वत्रानुमतिपूर्व्यं
 ग्रामीषणकादीनां वीजकोपः । उपः यवादिकालका । युग्यानां
 वहानां घामः । एवंविधं वस्तु ^(३)परादत्तं गृह्णन् न निषेधन्ति
 स्वामिनः । अव्यवहारः अधिकग्रहणं । विरुद्धो निषिद्धः” ।

यमः,—

“अस्तेयमग्नये काष्ठमस्तेयं च गवे दणम् ।
 कन्याहरणमस्तेयं यो हरत्यनलंकृताम् ॥
 पुष्ये शाकोदके काष्ठे तथा मूलफले दणे ।
 अदत्तदान^(४)मस्त्वेषामस्तेयं च यमोऽब्रवीत् ॥
 दणं काष्ठं फलं पुष्यं प्रकाशं वै हरेद्विजः ।
 गोब्राह्मणार्थं गृह्णन् वै न म पापेन लिप्यते” ॥

मतुर्यमः,—

“पथिकः क्षीणवृत्तिस्तु दादित्तु देवमूलकौ ।
 अदत्तानः परचेचान् न दोषं मतुरब्रवीत्” ॥

(१) मत्वं-पवादा ।

(२) परैदंत्तं गृह्णन्तं ।

(३) ग्रन्थोपपुङ्गवघातेन ।

(४) अदत्तदानानौत्थेषां ।

दृष्टस्यतिकात्यायनौ,—

“त्रपुषोर्वास्कं द्वे तु पञ्चासं पञ्च दगडिमम् ।
खर्जूरवदरादीनां षष्टिं गृह्यन् न दोषभाक्” ॥

उर्वास्कं कर्कटी ।

नारदः,—

“शालिग्रीहिप्रसूनानां मुष्टिषाद्यो विधीयते ।

यवगोधूमयोर्तापि यदि वा भाषमुद्गयोः ॥

(१)श्राकपरिमाणे सुमनसां चानननन्दने ।

पाणिद्वयेन यावद्दृश्यं तावच्छाक्ता याह्याः । अर्चयामपि न निन्दवे आच्छादने यावन्ति पुष्पाद्यपेक्ष्यन्ते^(१) तावत् पुष्पं परस्मादाहर्त्तव्यमित्यर्थः ।

(२)शौचं हारौतः,—

शौचं वाह्यमान्तरं च । कुलशौचं, अर्थशौचं, शारीरं च । सूतकाद्यशौचराहित्यं । अर्थशौचमध्येपचण्डालादिस्पर्शादि-
गुह्यः । आभ्यन्तरं शौचं पञ्चविधं । तद्यथा ।

मानसं चाक्षुषं त्राणं गव्यं स्नाद्यं चेति । तत्र मानसम् ।

य पुष्पानुष्ठानदोषविरहः । चाक्षुषाशौचं चाण्डालादि-
स्पर्शनकाले जपहोमजलादिनिषेधात्, तन्निमित्ताशौचापगम-
रूपतत्तत्कर्मणि ।

(१) हारौतः । पाण्योःश्राकपारौमाणे सुमनसां चार्चयामपि न निन्दवे ।

(२) यावत्पुष्पापेक्षा— ।

(३) अथ शौचं ।

तथा,—

सूतिगन्धे नित्यानध्यायस्मरणत्तत्कर्मणि तदग्नौचविरहः,
तस्मान्तस्याग्नौचं ध्वनिरिति सामकीर्त्तनावेदनान्तराध्ययनं ग्नौच-
रूपत्वात् तदशुद्धिः^(१) । एवं सूतकादौ भोजनराहित्यं स्वाद्यग्नौच-
मिति । एतेषां^(२) पंच आतुराग्नौचविरहरूपत्वात् नियमे अन्त-
र्भावः । वाह्याग्नौचस्य यमे अन्तर्भावः । इत्युक्तं प्राक् ।

अथ ब्रह्मचर्यं ।

हारीतः,—

ब्रह्मचर्यं नाम दिव्यमानुषाणां तथा चित्रकाष्ठपात्रस्यमृण्मयादी-
नामपि ^(३)अर्थमसंकल्पनमनभिप्रेक्षणमसंकीर्त्तनमन^(४)भिगमन-
मन्दर्शनमसंगमश्यासां । तत् चतुर्विधं, कृष्णं रक्तं शुक्लं विमलमिति ।
परदारवर्जनं नित्यं, नित्यं स्वदारसेवनं कृष्णं । पर्ववर्जननियमं
रक्तं । षट्कालाभिगमनं शुक्लं । ऊर्द्धरेतस्त्वं विमलं एवं ह्याह ।

“कृष्णेनेमं जयेल्लोकं मध्यं रक्तेन वै जयेत् ।

शुक्लेन तु जयेत्स्वर्गं^(५) विमले मोचमाप्नुयात्” ॥

दिव्या तु विश्वान्याः^(६) पुराणस्मृताः । पोतं प्रतिमाद्योग्यं
रजतादि तस्यास्तेन घटितः । अथां^(७)अर्थनमिच्छाविरहः । असं-
कल्पनं करिव्यामीति^(८)अभिलाषाभावः । अनभिप्रेक्षणं आभि-

(१) तस्मात् तस्मात् शुचिध्वनिरिति सामकीर्त्तनादेव वेदान्तरा-
ध्ययनाग्नौचरूपत्वात् तदशुद्धिरिह वाक्यशुद्धिः ।

(२) एतेषां च ।

(३) अप्रार्थन— ।

(४) मनभिगमण— ।

(५) स्वर्ग ।

(६) ऊर्द्धस्यादयाः ।

(७) अप्रार्थनमि— ।

(८) अभिसन्धानभावः ।

मुख्येनावलोकनं । असन्दर्शनं सकलावयवानवलोकनं । असमागमः ।
असन्निधानं । पर्वणि अमावास्यादौ नियमे व्रतादौ वर्जनं । अत्र
च कृष्णरक्तवृद्धचर्यस्यैव यममध्ये प्रवेशः । तथाच लक्ष्मौधरः,—
“ वृद्धचर्यमत्र (१)प्रसिद्धमैथुनवर्जनमिति ” । शुक्लविमलयोस्तु निय-
मान्तभावे उपस्यग्रहपदेन वक्ष्यते । इथा-कल्पिता-दक्षरादित्यं ।

मनुः,—

“ न धर्मस्थापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदधानम् ॥
प्रेत्येह चेदृशा विप्रा विगर्हन्ते द्विजातिभिः ।
(२)अलिङ्गलिङ्गदे देवे यो वृत्तिमुपजीवति ॥
सलिङ्गानां (३)हरत्येनमीर्यं क्योनौ च जायते ” ।

तथा,—

“ धर्मध्वजी सदा लुब्धश्चाश्रिको लोकदम्भकः ।
वैशालवतिकोज्ञेयो हिंस्रः सर्वामिसन्धिकः ॥
अधोदृष्टिर्नैर्ऋतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।
ग्रथो मिथ्या विनीतश्च वक्रवृत्तिरुदाहृतः ” ॥

अथ दया, महाभारते,—

“ (४)दया भद्रेष्वलोलुप्तमार्जवं ह्यौरचापलं ।
भवन्ति सम्यदं देवीमभिजातस्य भारत ” ॥

(१) प्रतिविद्ध ।

(२) अलिङ्गलिङ्गवेशेन ये चरन्त्युपजीवति

(३) हरत्येनं ।

(४) दयाभूतेष्व ।

यमः,—

“दयया धर्मदानाभ्यां तपसा ब्रह्मचर्यया ।
श्रमयित्वान्द्रियग्रामं ब्रह्मलोके भव्यते” ॥

तथा,—

“विभागशालिता यस्य समायुक्तो दयालुकः ।
गृहस्यन्तु समाख्यातो न गृहेण गृह्यायमी” ॥

हारौतः,—

दमो दयादानं धृतव्रतत्वं चेति ब्राह्मणस्य । सर्वभूतानुकंपनं
दया । चमा ।

देवलः,—

“यूकामशकदंशादीन् खादतश्चात्मनस्तनुं ।
पुत्रवत्परिरचन्ति ते नराः स्वर्गगामिनः” ॥

हारौतः,—

“क्रोधनिन्दानन्तरं क्रोधो हि तमोरूपं तस्य चमा नियमनं
व्याख्यातेति । विवादं न समाचरेदित्युक्त्वा मनुः,—

“एतैर्जितस्तु जयति सर्वान् लोकान् रमान् गृह्ये” ।

हारौतो यमश्च,—

“आहृष्टस्ताडितः चिन्नः चमते (१) योऽनुलिम्पति ।

स तस्य दुष्कृतं दृत्वा सुकृतं सर्वमश्नुते” ॥

ध्यानं मनुः,—

“ब्राह्म्ये मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्यावपि चिन्तयेत् ।

कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च” ॥

वेदतत्त्वार्थः । परमात्मा ।

विष्णुपुराणे,—

“प्रायश्चित्तान्यनेकानि तपःकर्मात्माकानि च ।

यानि तेषामग्नेषाणां कृष्णानुस्मरणं परं ॥

कृते पापेऽनुतापो वै यस्य पुंसः प्रजायते ।

प्रायश्चित्तं तदस्त्रिकं हरिसंस्मरणं परं ॥

हरिसंस्मरणश्चीणसमस्तक्लेशसंचयः ।

सुक्तिं प्रयाति स्वर्गांश्चिन्तय विघ्नोऽनुमीयते ॥

तस्माद्दर्हर्निशं विष्णुं संस्मरन् पुरुषो मुने ! ।

न याति नरकं मद्यः (१)मञ्जीणाखिलपातकः ॥

(२)श्रायासः स्मरणे कोऽस्य स्मृतौ यच्छति शोभनं ।

पापचयश्च भवति स्मरतां तमदर्हर्निशं” ॥

तथा,—

“स्मृतेः सकलकल्याणभाजनं यत्र जायते ।

पुरुषस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिं ॥

(३)तदस्मत्प्रतीयते विष्णुः स्मर्यतां बन्धसुक्तिदः” ।

(१) प्रचीणाशेषकल्पसः ।

(२) श्रायासः ।

(३) तदस्मत्प्रतीयते ।

तथा प्रह्लादवाक्यं गीतायां,—

“ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः ।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥

तेषामहं समुद्धृतां मृत्युसंसारसागरात् ।

भवामि न चिरात्पार्थ! मय्यावेशितचेतसां ॥

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।

निवमिष्यसि मय्येव श्रुत ऊर्ध्वं न संशयः” ॥

विष्णुरहस्ये, प्रह्लादं प्रति शुकवाक्यं ।

“जन्मभिर्वर्द्धभिर्वत्स! नरान्तर्गतचेतसः ।

भवन्ति वै भागवतास्ते विष्णुं प्रविशन्ति च ॥

अनेकजन्मसंसाररचिते पापसंचये ।

नाक्षीणे जायते पुंसां गोविन्दाभिमुखौ मतिः” ॥

इति विस्तरभयात् न लिख्यते । निराकारं ब्रह्मध्यानं विस्तरेण
वक्ष्यामः । माधुर्यं प्रियवादित्वादि । वाचिके वक्ष्यते । यमः,—

“यमेन यत्त्वमातिष्ठेत् वशश्चेत् इन्द्रियाणामप्रकीर्णता । दान्तस्थायं
लोकः । (१)विशेषतश्च तत्तदिन्द्रियसंयमे वक्ष्यते” । इति (२)माधुर्यं ।

अयं नियमेषु अक्रोधः सक्रोधवर्जन-संकल्पः । चमा तु क्रोध-
विरोधा मनोवृत्तिविशेषः । ततो भिन्ना चमा यममध्ये गणिता ।
हारीतः,—“मानसौ तु क्रोधातीतपरितापात् पीड्यमानस्य काय-
वैवर्ष्यवैष्यव्याधयः संभवन्ति । अहंकारेयांसूयादेषपगोपघाता-

(१) तत्र वाहेन्द्रियसंयमरूपं यमः ।

(२) यमाः ।

दीनि क्रोधरूपाणि । यत्क्रोधनो जपति, यञ्जुहोति यदातपति,
यद्ददाति वैरोचनो हरते तस्य मर्त्यं । वैरोचनो बलिः ” । पुन-
र्हारीतः,— (१)क्रोधाग्निनाद्धृतं खेवामथबद्धमतो न गमनीयो
ऽविश्वमनीयश्च भवति । कार्याकार्यवाच्यावाच्यानि न तर्कयति ।
हितवादिनो गुरुनपतिक्रामत्याविष्टः । प्रेतलोकानात्मानं गमयति
तत्र घोरां नरकघातनामनुभूय कूरकव्यादतीर्यक्योनिषु
जायते । (२)कमगो अनुच्यतां प्राप्य सर्वजनविद्वेषितां प्राप्नोति ।
आर्जवं हारीतः,— निकृतिनियमो जैह्वनियमश्चार्जवं । इक्षमाया-
(३)कुलपुत्रा निकृतिः । काठिन्यशास्यवैषम्य(४)दोषमद्भावयुतं जैह्वं ।
इक्षं इक्षं, मायाकौटिल्यं व्याजः । अर्थान्तरोपन्यासः । एतेषां
(५)निकृतिरूपाणां नियमो वर्जनं आर्जवं, एवं काठिन्यं
निष्ठुरता । दयाविरोधिपदार्थः । शाशं श्रयत्वता । वैषम्यं
निगूढपरद्रोहप्रतिसन्धानम्(६) ।

“ जैह्वं पंचविधं । तस्य निवृत्तिरार्जवम् ” ।

पुनर्हारीतः,—

“ सर्वभूतात्मभूतत्वादार्जवं ब्रह्मणः पदम् ।

अजिह्नामशठां शुद्धां वर्त्ते ब्राह्मणजीविकाम् ” ॥

(०)नियमोपकल्पता । हारीतः,— (१)स्वनिधमो दग्धनियमस्येद-
कल्पता । (२)स्वनिधमो दर्पवर्जनम् । दग्धनियमो दग्धवर्जनम् ।

(१) क्रोधाविर्भूतःखेष्टा ।

(२) तत्र सर्वाभां भयो भवति ।

(३) व्याजपुत्रा निष्कृतिः ।

(४) दौष्ट्यः ।

(५) निष्कृति ।

(६) दौष्ट्यं परसखासिद्धिणात्वं ।

(७) नियमेत्यकल्पता ।

(८) सय ।

(९) सय ।

ज्ञानदानतपश्चैश्वर्यविशेषाम्नायं वर्जयेत् । म्नायावपन्नास्तेजसोप-
पन्ना भवन्ति । म्नायावपन्नाः म्नायहीनाः । मनुः,—“तपःचरति
(१)विस्मयात्” । गीतायां,—

“ ईश्वरोऽहमहं भोगी भिद्धोऽहं बलवान् सुखी ।
आळोऽभिजनवानस्मिऽकोऽन्योस्ति सदृशो मया ॥
यद्ये दास्यामि मोदित्य इत्यज्ञानविमोहिताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ” ॥

हारीतः—

विद्वान्निविद्वत्तां ख्यापयति । अदत्तादान । अयाज्ययाजनं
(१)आतपास्तपः । अनाश्रयत्वं लिखते । एवं वृत्तानां दुष्कृतं भवति,
एवं दम्भरूपं तद्वर्जनम् दम्भवर्जनं । अकल्पता नियम इत्यर्थः ।
मन्तोषः ।

मनुः,—

“ मन्तोषं परमाध्याय सुखार्थी संघतो भवेत् ” ।

निषिद्धकर्मणा सुखं नेच्छेत् । अनिषिद्धेनान्तेनापि साधनेन
मनो, रमयेदित्यर्थः । एतदेव हारीतेन विस्तरेणोक्तं । “ निषिद्ध-
स्यान-निषिद्धद्रव्य-विक्रयायाज्ययाजनामत्यरिग्रहेण, शूद्रश्रवणे वेद-
पाठेन, मुख्यपहणाध्यापनवेदप्रश्रुत्वं प्रतिग्रहादिना सुखं नेच्छेत् ।
अनिषिद्धेन साधनेन मन्तुष्टः भवेदिति ” ।

मन्तोषः परमो धर्म इत्युक्तं । गुरुशुश्रूषा वेदाध्ययन-
प्रप्तावे निरूपिता । नियमेषु खानं नित्यं नैमित्तिकं काम्यं च ।

“ नदीषु देवखातेषु ” इत्यादि मनूकं नित्यं नैमित्तिकं संक्रान्तिघटोपरागादौ । तौर्धर्मप्राप्त्यादौ चेत् माध्याह्निकप्रकरणे वक्ष्यते । अथ मौनं ।

धर्मः,—

“ सुभाषितसहस्राणि सुभाषितशतानि च ।
सर्वाणि व्याहृतस्यैव कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
दुष्टवाक्यं न वक्तव्यं ब्राह्मणानां कथंचन ।
दृष्णौमासीत् निद्रायां न ब्रूयात् किञ्चिदुत्तरम् ” ॥

शातातपः,—

स्नातस्य वारिणस्तेजो जुह्वतोऽग्निः समाहरेत् ।
भुञ्जागत्यागमत्स्वायुसास्मान्न व्याहरेत्त्रिषु ।

(१) अथ स्नातकप्रतानि । पूर्वं ग्रामा इत्युपक्रम्य सन्ध्यपोश्च वह्निषांमन्त्रासनं वाग्दत्तस्य ।

अङ्गिराः,—

“ सन्ध्यपोरुभयोर्जपे भोजने दन्तधावने ।
पितृकार्यं दैवते च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥
गुरुणां सन्निधौ दाने (१) यागे चैव विशेषतः ।
एषु मौनं समातिष्ठन् स्वर्गमाप्नोति मानवः ” ॥

एषु मौननियमः स्वर्गफलाय । व्यस्तेषु सस्तेषु च ।

“ मनः प्रमादसौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ” । इति गौतार्या ।

(१) अथ स्नातकप्रतानि । पूर्वं ग्रामा इत्युपक्रम्य सन्ध्यपोश्च वह्नि-
यांमादासनं वाग्दत्तस्य ।

(२) योगे ।

तथा,—

“ उभे मन्थे च यो विप्रो भौनमाप्ते समाहितः ।
दिव्यं वर्षमहस्रं स ब्रह्मक्षोके महीयते ” ॥

अथोपवासः,— एकादशुपवासो नित्यः ।

कूर्मपुराणे,—

(१) एकादशी नित्यमिति एकादशी मदीपोथ्येति च ।

तथा,—

“ एकादशां न भुञ्जीत पचयोरुभयोरपि ।
वनस्ययतिघर्नाऽयं शुक्रामेव मदा गृही ” ॥

तथा,—

“ शयनीबोधनीमध्ये था कृष्णैकादशी भवेत् ।
सेवोपोथ्या गृहस्थेन नान्या कृष्णा कदाचन ” ॥

अत्र कृष्णानिषेधो व्रतविषयः ।

“ यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संप्राप्ते हरिवासरे ॥

• न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं संप्राप्ते हरिवासरे ।

भोजनस्य निषिद्धत्वात् कृष्णायामपि न कार्यं ॥

इति भोजननिषिद्धत्वात् कृष्णायामपि न कार्यं ” ।

कात्यायनः,—

†

“ एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा ।

चन्द्रसूर्यापरान्ते च न कुर्यात्पुचवान् गृही ” ॥

(१) उपोथ्यैकादशीनित्यं ।

कौर्मि,—

“संक्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रवि^(१)शुक्रदिने तथा” ।

संक्रान्त्यादिविषये जैमिनिः,—

“तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः ।

(१) नानुसंगच्छते ग्राहो यतो नित्यमुपोषणं” ॥

तेन शुक्लैकादश्यां संक्रान्तिरविवारादौ नैकादशी निषेधः
किन्तु संक्रान्तिनिमित्तकोपवासस्य गृहस्थं प्रति निषेधः ।

कात्यायनः,—

“उपवासो यदा नित्यः आह्वं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं प्रकुर्वीत आघ्राय पितृशेषितम्” ॥

वराहे,—

“सूतकेऽपि नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिं ।

एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतत् न लुप्यते ।

मृतकेऽपि न भुञ्जीत नारीदृष्टे रजन्दपि” ॥

अश्वकृष्ण मार्कण्डेयः,—

“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।

उपवासेन दानेन न निर्दादशीको भवेत्” ॥

प्रकारान्तरमाह, स्कान्दे,—

“असामर्थ्यं जरीरस्य व्रते च समुपस्थिते ।

कारयेद्-धर्मपत्नीं वा पुत्रं वा विनयात्किं ।

भातरं पितरं शिष्यं ब्राह्मणं दक्षिणादिभिः” ३

(१) शुक्र ।

(२) नानुसंगच्छते ।

अन्यार्थमुपवासे छते कर्तुरपि फलमाह,—

“ कर्त्ता दशगुणं पुण्यं प्राप्नुयात् नात्र मंग्रयः ”
तत्रैकादशां द्वैधे निर्णयः ।

“ यत्रोदये कलाकाष्ठा मुहूर्त्तमपि दृश्यते ।

तत्र सैकादशुपोष्या न तु पूर्वा कथंचन ” ॥

दिनद्वयेऽप्युदयसमन्वे द्वादशीवृद्धौ सर्वेषां उत्तरैव ।
द्वादशीस्ये—

“ संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा ।

द्वादशी च त्रयोदशां नाम्नि चैतत्कथं भवेत् ।

उत्तरां तु यतिः कुर्यात् पूर्वासुपवसेदुष्टही ” ॥

इति व्यवस्था । “ निष्कामस्वत्तरां वसेत् ” इति वाक्यान्तरात्
विधवाया अपि द्वितीयायासुपवासः । यदा त्वदये दशमी चीणा
च एकादशी परदिने द्वादशी तदा दशमीविद्धायामेका-
दशासुपवासः ।

एकादशुपवासस्य नित्यत्वात् दशमीविद्धयतिरिक्तायाश्चा-
भावात् दशमीविद्धनिषेधवाक्याना^(१)मपरदिने एकादशीसद्भाव-
परत्वात् । उक्तं च^(२) विष्णुधर्मै,—

“ एकादशी दशाविद्धा सकलाद्वादशी परे ।

उपोष्या^(३) द्वादशी विद्धा ऋषिद्वालकोऽप्रवीत् ” ॥ इति ॥

(१) परदिने ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे ।

(३) दशमी ।

एवं च,—

“ कलाद्धैनापि विद्धास्याद् दशम्यैकादशी यदि ।
तावदेकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समुपोषथेत् ” ॥ इति
तत्काम्यद्वादशीव्रतनिमित्तेन दशमीविद्धनिषेधपरम् ।

न तु एकादशीव्रतनिषेधपरं ।

(१)काम्यं शक्यं द्वादशीव्रतं ।

“ द्वादश्यामुपवासं तु ये वै कुर्वन्ति मानवाः ।

वत्स ! मामेव ते यान्ति मम व्रतपरायणाः ” ॥

अन्यथा दशाविद्धोपवासविधायक वाक्यानाम्नवकाशप्रसङ्गात् ।

“ एकादशी दशाविद्धा परतोऽपि न^(१) विद्यते ।

गृहिभिर्धृतिभिश्चैव सैवोपोष्या सदा तिथिः ” ॥

यदा तु दशाविद्धा पूर्वदिने परदिने चोदय-एकादशी
द्वादशी चोषा तदापि दशमीविद्धायां गृहीणामुपवासः ।
उत्तरदिने यतीनां इति कालादर्शादिव्यवस्था ।

अन्येतु यद्यपि ।

“ एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे चथोदशी ।

व्यहस्यृक् तदहोरात्रं नो पोष्यं तत्सुतार्थिभिः ” ॥

इति यद्यपि गृहस्थस्य निषिद्धं । तथापि,—

“ दशमीशेषसंयुक्ता गान्धार्या समुपोषिता ।

तस्याः पुत्रशतं नष्टं तस्यान्तां परिवर्जयेत् ” ॥

दशाविद्धाया निषेधान् एकादशीचयवदिह विग्नित्वाद्दशमी-
विद्ध-परवचनाभावात् ।

“उपवामनिषेधे तु भक्ष्यं किञ्चित्प्रकल्पयेत्” ॥

इत्यस्याशक्तविषयत्वे मानाभावात् ।

“एकादशीद्दशाविद्धा द्वादशी च चयं गता ।

दानं वाप्येकभक्तं वा तदा कुर्याद्याचितमिति” ॥

वाक्याच्च,—

एकादशा-उदयसत्त्वेऽपि द्वादशीचये गृहस्यस्य उपवाम-
निषेधवाक्यानां नक्तादिरूपे नैकादशीव्रतविधिपरत्वमिति ।

अथ (१)व्रतकर्म,—

दशम्यां प्रातर्नित्यकृत्यानन्तरं—

“दशमौदिनमारभ्य करिष्येऽहं व्रतं तव ।

चिदिनं देवदेवस्य निर्विघ्नं कुरु केशव” ॥

इति प्रार्थनं,—

मध्याह्ने षविशेषं विष्णोः पूजनं तदहरेऽक्षरं चविष्य-
भोजनम् ।

मास्ये,—

“कांश्यं मांसं सुरां क्षौद्रं तैलं वितथभाषणम् ।

व्यायामं च व्यवायं च दिवास्त्रप्तं च भैद्युनं ॥

तिलपिष्टं समसुरं दशम्यादिषु वर्जयेत् ।

द्युतमत्यम्बुपानं च पुनर्भोजनमेव च ।

चणकं कोरदूषांश्च पराश्रमं शाकमेव च ॥

सायं दन्तधावनं, रात्रौ नियमेन विष्णुं स्तुत्वा शयनं । प्रात-
र्नित्यकृत्यानन्तरं स्त्रुतिवाचनं संकल्पः । भगवन्-सूर्य्यभगवत्यः
सोमादयो देवता भगवत्प्रीतये एकादशीव्रतमहं कुर्वीयेति ।

(१) अष्टाक्षरमन्त्रजपेन संकल्पपात्रगतजलपानं । आचमनं । प्रार्थना,—

“एकादशां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।

भोक्ष्येऽहं पुण्डरीकाक्ष! शरणं मे भवाच्युत! ॥

ततो वाङ्माभ्यन्तरशुद्धिः ।

“शरीरमन्तःकरणोपघातं वाचश्च विष्णुर्भगवानग्रेषम् ।

शमं^(१) नयत्वाशु ममेहशर्म पापादगन्तो हृदि सन्निविष्टः” ॥

“अन्तःशुद्धिं वहिःशुद्धिं शुद्धोऽन्तर्मम योऽच्युतः ।

स करोत् त्वमले तस्मिन् शरीरे चास्मि सर्वदा ॥

(२) वाङ्मोपघाताननयोर्धोषां च भगवानजः ।

शमं^(३) नयत्यमेवात्मा विष्णुश्चेतसि संस्थितः” ॥

इति देवस्योपरि नानापुष्पैर्मण्डपकरणम् । मध्याह्ने स्नानं
पंचोपचारेण पूजा । पायसप्रधानं जैवेद्यं । व्याघ्रतिभिरष्टोत्तर-
शतमिति हतद्योमः ।

(१) अष्टाक्षरमन्त्रेण विभक्तेन ।

(२) नयत्याशु ।

(३) वाङ्मोपघाताननयोर्धोषां ।

(४) नयत्यमेवात्मा ।

भविष्ये,—

“समासत्यं दद्याद्दानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
देवपूजाग्निहोत्रश्च सन्तोषास्तेय^(१)भाजनम्” ॥

(१)सर्वव्रतेष्वयं कर्म । विष्णुधर्मोत्तरे,—

“तज्जाप्ययजनध्यानं तत्कथाश्रवणादिकं ।
तदर्चनं च तन्नामकीर्तनश्रवणादयः ।
उपवासकृतामेते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः” ॥

वर्जनौयानि,—

“पाषण्डिभिरसंस्पर्शसंभाषणमेव च ।
रात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं च विवर्जयेत् ॥
वह्निर्षामान्यजान् सूतिं पतितं च रजस्वलां ।
न स्पृशेत् नाभिभाषेत नेचेत् व्रतवासरे ॥
दन्तानां धावनं हिंसामनृतं स्तेयमैशुने ।
असहत् जलपानं च दिवास्त्रापं विवर्जयेत् ॥
गन्धान्कारमान्यानि वर्जान्यञ्जनमेव च ।
मृत्याल्लोकलग्नादिस्वादनं परिकीर्तितम् ॥
अन्नस्य वर्जयेन्नित्यं ^(२)प्राशनस्याभिक्रांक्षिणम्” ॥

प्रसादादेषां करणे प्रायश्चित्तम् ।

पाषण्डपतितदि स्पर्शं श्वात्वा सूर्यावलोकनम् । सम्भाषणे
विष्णुस्मरणमाचमनं च । अवलोकने सूर्योच्चण सम्भाषणे पारणे

(१) भावनं ।

(२) सर्वव्रतेष्वयं धर्मः ।

(३) यासानामभि ।

तुलसीदलामलकीदलप्राशनं वा । स्तेयप्राणिहिंसयोर्मन्वाद्युक्तप्राय-
श्चित्तानन्तरं व्रताङ्गत्वेन नामवयाष्टशतजपः ।

“मिथ्यावादे दिवास्त्रापे बह्मगोऽमुनिषेवणे ।

अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिः” ॥

ताम्बूलचर्वणे मांसस्य भक्षणे व्रतम्लोपो भवेत् कुर्ष्यात् यष्णा-
वह्नक्तिवर्जनमिति पैठीननिवचनात् । “मिथ्यते तु बह्मचर्य्यं
सुदारेषु न भंगमादित्येकाद्ग्रीव्यतिरिक्तविषयं” । केवलं ।

“रेतःशेकात्मकं भोगमृतेऽन्यत्र तपः स्मृतः” ।

इतिवचनाद्देतःशेके व्रतभङ्गः ।

“स्मरणं प्रेषणं केलिः स्पर्शनं गुह्यभाषणम् ।

संकल्पोऽथवसायस्याकार्यनिर्हृत्तिरेव च” ॥

इति मर्षेषां भैद्युनत्वाकारणादौ नामवयजपः अष्टाक्षरजपो वा
न व्रतभङ्गः । दन्तधावने गायत्रीजपद्गवारपूष्विकाभिमन्त्रित
जलपानम् । अन्यवर्जनीय सेवनेऽपि नामवयजपोऽष्टाक्षरजपो वा
उक्तप्रायश्चित्तानन्तरं वाद्यान्तरशुद्धिः ।

विष्णुधर्मोत्तरे.—

“शरीरमन्तःकरणोपघातं वाच्यं विष्णुर्भगवानशेषः ।

ग्रहं नयत्याशु ममेवग्रहं पापादनन्तो इति मन्त्रिविष्टः ॥

अन्तःशुद्धिं बहिःशुद्धिं शुद्धोऽन्तममं योऽप्युतः ।

मकरोत्समने तस्मिन् शरीरे चास्मि सर्वदा ॥

वाङ्मोपघातान्नयो बौद्धांश्च भगवानजः ।

ग्रहं नयन्मेधात्मा विष्णुद्येतसि मन्थितः ॥

एतत् संभाष्य जप्तव्यं पापण्डादीनुपोषितैः ।

नमः (१)शचीपते इत्युक्त्वा सूर्यं पश्चेत वीक्षितैः ॥

रात्रौ तु स विशेषं विष्णुपूजा । जागरस्वरूपं च ।
स्कन्दपुराणे,—

“ गीतं वाद्यं च नृत्यं च पुराणपठनं तथा ।

धूपं दीपं च नैवेद्यं पुष्यगन्धानुलेपनम् ॥

फलमन्त्रं च श्रद्धा च शौचमिन्द्रियनियमः ।

सत्यान्वितं विनिर्द्रं च मुदायुक्तं क्रियान्वितम् ॥

साध्यं चैव मोक्षार्थं पापाक्षय-विवर्जनम् ।

प्रदक्षिणाभिसंयुक्तं नमस्कारपुरःसरम् ॥

नीराजनममायुक्तमनिर्विण्णेन चेतसा ।

यामे यामे (२)महाराज ! कुर्वादारार्थिकं हरेः ॥

षड्विंशगुणमंयुक्तमेकादश्यां तु जागरम् ” ।

तथा,—

“ रात्रौ जागरणं कृत्वा समुपोष्य हरेर्दिने ॥

दश वै पितृके पक्षे मातृके दशपूर्वतः ।

(३)श्वश्रूणां दशपक्षे तु पुरुषानुद्धरेन्नरः ॥

इति जागरणं (४)संयोगपृथक्कृत्यायेनाङ्गं फलार्थं च ।

“ गालग्रामशिलाये तु ये कुर्वन्तीह जागरम् ।

यामे यामे फलं प्रोक्तं कोटिपक्षणमम्भवम् ” ॥

(१) शचीपदेत्युक्त्वा ।

(२) सप्तार्या ।

(३) महाभाग ।

(४) संयोगपृथक्कृत्यायेनाङ्गं ।

जागरणं^(१) विष्णुायतने कार्यं, तदभावे शिवायतने, शिवाय-
तनाभावे सूर्यायतने, सर्वाभावेष्वाकाशे विष्णुपदं दृष्ट्वा, तदभावे
गृहे विष्णुप्रतिमासन्निधौ, तस्याप्यभावेऽथत्यमूले, तदभावे धात्री-
मूले तुलसीवने वा । तीर्थे वा, नदीतीरे वा । सर्वाभावे
वैष्णवसन्निधौ । प्रातर्द्वादश्यां नित्यकर्मान्कारं षोडशोपचारेण
विष्णोः पूजा । यथाशक्ति वैष्णववङ्गवाह्यभोजनम् । पारणं
मन्त्रेण—

“अज्ञाननिमिरान्धस्य हृतेनानेन केशव ।

प्रसीद सुमुखो नाथ ! ज्ञानदृष्टिप्रदो भव ॥

हृष्य ! हृष्य ! दयानुस्त्वमगतौनां गतिर्भव ।

संसारार्कवमग्नानां प्रसीद मधुसूदन !” ॥

इत्युपवासं समर्थं पारणम् ।

“नैवेद्यं तुलसीमिश्रं पापकोटिविनाशनम्” ॥

पारणमिति तेन सह पारणम् । दशस्युक्तमत्रापि वर्जनं ।

“दिवानिद्रां च तैलं च पुनर्भुक्तं च वर्जयेत्” ।

द्वादश्यान्तरे^(२) मन्थाङ्गिकापकर्षः ।

“यदा भवेत्ततोवात्सा द्वादशोपारणादिने ।

उपाकाशे दयं कुर्यात् प्रातर्मन्थाङ्गिकं तदा” ॥

अथ जन्माष्टमीव्रतं ।

तत्र नित्यं काम्यं च । अकरणे प्रत्यवायश्रवणान्नित्यम् ।
भविष्योत्तरे,—

“श्रावणे वज्रले पचे कृष्णजन्माष्टमीव्रतम् ।

न करोति नरो यस्तु भवति ब्रह्मराक्षसः” ॥

तथा,—

“वर्षे वर्षे भागवतो मङ्गको धर्मनन्दनः” ।

इति वीष्णाश्रवणाच्च ।

“पुत्रमन्तानमारोग्यं धनधान्यद्धिमद्गृहम् ।

शालीघृयवसंपूर्णं मण्डलं सुमनोहरम् ॥

तस्मिन्नाष्ट्रे प्रभुर्भुक्ते दीर्घायुर्मनषेष्ठितान् ।

परचक्रभय नास्ति तस्मिन्नाष्ट्रेऽपि पाण्डवः ॥

पर्जन्यः कामवर्षी स्यादितिभ्यो न भयं भवेत्” ।

तथा,—

(१) “गुणानवाप्य ममुपैति पदं म विष्णो”रिति फलश्रवणात्
काम्यं च । शैव जन्माष्टमी रोहिणीयोगगुणसंयोगेन जयन्तीमंजां
नभते, न मंजायाः कर्मभेदः । एकान्तिकोत्पत्तिवाक्यगतत्वनिर्णया-
भावेन भेदबीजाभावात् । दाक्षयणादिवत् गुणमंजो^(१)पञ्चम-
इति नीत्या भेदेनोपपत्तौ भेदस्यापूर्वभेदापादकस्याकल्पनात् ।

(१) पुत्रानवाप्य ।

(२) गुणान्तकोपबन्धन-इति ।

भेदेन पूर्वदिने अष्टमीनिशीथव्याप्तावपि,—

“उदये चाष्टमी किञ्चित् नवमी सकला यदि ।

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजाप्रत्यर्चसंयुता” ॥

“अपि वर्षशतेनापि लभ्यते वा न वा विभोः” । इति

स्कन्दपुराणे ।

तथा,—

“सुहृत्समयहोरावं यस्मिन् युक्तं हि लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीशुक्लं तां पुण्यां समुपावसेत्” ॥

इत्युक्तनीत्या उत्तरदिने जयन्तीव्रतकरणे पूर्वदिने जन्माष्टमी-
व्रतं पृथक् कर्तव्यं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । समाचारविरोधात् ।

दयोर्नित्यत्वे त्यागे मानाभावात् । भेदपक्षे चोत्तरदिने जन्मा-
ष्टमीव्रतस्य कालाभावात् । तस्मात्,

“प्रेतयोनिगतानां च प्रेतत्वं नाशितं नरैः” ।

“यैः कृता श्रावणे मासि अष्टमी रोहिणीयुता ।

किं पुनर्बुधवारेण सोमवारे विशेषतः” ॥

इति पद्मपुराणात् ब्रह्मपुराणे च केवलाष्टम्यां फलकथनात् ।

“मासि भाद्रपदे कृष्णपक्षेऽष्टम्यां कलौ युगे ।

अष्टाविंशतिमे जातः शुष्णोऽसौ देवकीसुतः” ॥

तस्मात् स तत्र संपूज्य इति रोहिणीयोगबुधवारादियोगयो-
गुणयोरेव फलसंबन्धः । यथा सूर्य्यग्रहणस्य सूर्य्यवारे चूडामणि-
संशकलेऽपि तद्विहितकर्मणो गुणादेव फलं । तेन जन्माष्टमीव्रतमेव
केवलाष्टम्यां क्रियमाणं यावत्-फलं रोहिणीयोगे तदधिकफलं ।

बुधवारे, सोमवारे, ततोऽप्यधिकतरफलं इत्यध्यवसेयं । तत्र,

“ अर्द्धरात्रादधयोर्द्धं कलयापि यदा भवेदि ” त्यादित्यपुराणात् ।

“ सुहर्त्ते विजयो नाम यत्र जातो जनार्दनः ” ।

इति वचनाच्च पूर्वापरदण्डयोपेतमर्द्धरात्रमत्र मुख्यः कर्म-
कालः । तत्र यत्र^(१) मन्वत्सरे रोहिणीयोगो नास्ति तत्र शुद्धा-
ष्टम्यामसन्देहः । विद्धा चतुर्द्धा । पूर्वद्युरेव निग्रीयव्यापिनी,
उत्तरेद्यु^(२)रेव निग्रीयव्यापिनी, उभयत्र निग्रीयव्यापिनी च ।
प्रथमायां पूर्वदिने व्रतम् । द्वितीयायां द्वितीयदिने । तृतीय-
चतुर्थयोरुत्तरदिने एव व्रतं, संकल्पकालमारभ्य सर्वकर्मकालस्था-
ष्टमीमन्वन्धात् । रोहिणीमहिताष्टम्यां विग्रोपः, अष्टमी षष्ठी-
दण्डमिता तत्र संपूर्णरोहिणीयोगः, अथवा अहोरात्रमध्ये यत्
किञ्चित् सुहर्त्ते योगः । त्रिधा शुद्धाष्टमी तत्र न सन्देहः ।
रोहिणीयुक्ता^(३)ष्टम्यन्तराभावात् । एवं सप्तमीविद्धाष्टमी त्रिधा
भवति । रोहिणीयोगत्रैविध्येन तत्राप्युत्तरदिने रोहिणीयोगा-
भावे पूर्ववोपोष्या ।

“ सुहर्त्तमप्यहोरात्रे यस्मिन् युक्तं हि^(४) लभ्यते ।

अष्टम्यां रोहिणीष्वचं तां पुण्यां ममुपावसेत् ” ॥ इति विष्णु-
रहस्यवचनात् शुद्धाष्टमी^(५)दिनदयेऽपि वद्धंते चेत् तदा, शुद्धा-
धिका, सा त्रिधा, पूर्वद्युरेव रोहिणीयुक्ता, परेद्युरेव रोहिणी-

(१) यस्मिन् ।

(२) परेद्युरेव ।

(३) अष्टम्यन्तराभावात् ।

(४) कस्यते ।

(५) द्वितीयदिनेऽपि ।

युक्ता, उभयत्र रोहिणीयुक्ता चेति । प्रथमे पूर्वेषुः, द्वितीये परेषुः, तृतीयेऽपि पूर्वेषुरेव, उत्तरदिनाद्धरात्रे अष्टमभावात् । तिथेर्मुखात्वात्, “उदये चाष्टमी किञ्चिदि”ति स्कान्दवाक्येन द्वितीयदिने कर्त्तव्या स्यादिति चेत् न तस्य पूर्वदिने रोहिणी-योगाभावपरत्वेऽप्युपपत्तेः । निशीथादवांशु सप्तम्या युता परेशुरपि विद्यमाना विद्वाधिका । अत्रापि पञ्चमं । पूर्वेषुरेव रोहिणीयुता, परेशुरेव तथा, उभयत्र तथेति च । प्रथमे पूर्वविद्वाद्याहकवचनात् (१)पूर्वविद्वा, परेशुरेव रोहिणीयोगे परत्रोपवासः । “सुहृत्त-मप्यहोरात्र” इत्यादिवाक्यात् उभयत्र रोहिणीयुक्ता (२)विद्वा चतुर्धा भिद्यते । पूर्वेषुरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती । परेशुरेव निशीथे तिथिनक्षत्रयोगवती । उभयत्र तद्योगवती । उभयत्र तद्योगरहिता च । प्रथमायां पूर्वोपोष्या । “सप्तमी-सहिताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि । तत्रोपवासं कुर्वीत” इति बज्रिपुराणात् । अवशिष्टपञ्चमे परत्रोपवासः । दिनद्वये निशीथयोगवत्यां संकल्पावधिपूर्वकमंकाले रोहिण्यष्टमीयोगस्य विद्यमानत्वात् ।

“मासर्चापि न कर्त्तव्या सप्तमी संयुताष्टमी” । इति ब्रह्म-वैवर्त्तवचनात् । परेशुरेव निशीथयोगवत्यां परत्रोपवासः । दिनद्वये निशीथयोगराहित्यं चिधा भवति । पूर्वेषुरेव निशीथा-दुद्धे तिथिनक्षत्रद्वयं प्रवृत्तं परदिने निशीथादवांशु समाप्तं इत्येकः प्रकारः । तत्र परत्रोपवासः । निशीथयोगाभावेऽपि संकल्पकाल-

(१) पूर्व ।

(२) विद्वाधिका ।

मारभ्य योगस्य सत्वात् । पूर्वदिने रोहिणी महती परेद्युः खन्या ।
 अष्टमी निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्ता पूर्वदिने खन्या परेद्युर्महती ।
 दिनद्वये च निशीथे योगोऽस्ति एवं द्वितीयः प्रकारः, तत्रापि
 परत्रैवोपवासः ।

“सप्तमीसहिताष्टम्यां भूत्वा षट्त्वं द्विजोत्तम ! ।

प्राजापत्यं द्वितीयेऽङ्गं मुहूर्त्तादूर्द्ध्वं भवेद्यदि ॥

सा भवेद् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुतेति स्कान्दवचनात्” ।
 यदा पूर्वदिने अष्टमी भूयसी परेद्युः खन्या । रोहिणी तु
 निशीथादूर्द्ध्वं प्रवृत्तत्वात् पूर्वदिने खन्या । परदिने भूयसी
 तदापि परत्रैवोपवासः ।

“पूर्वदिनेऽष्टमी या च उदये नवमी दिने ।

मुहूर्त्तमपि संयुक्ता संपूर्णा चाष्टमी भवेत्” ॥

इति पद्मपुराणे ।

“उदये चाष्टमी किञ्चित् नवमी सकला यदि ।

सा भवेत् बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्चसंयुता” ॥

इति स्कान्दवचनात् । बुधवारयोगनिमित्त एव अष्टम्या-
 अल्पत्वेऽपि परविद्वास्त्रीकारःप्रतिभातीति चेत्, अस्य^(१) यथाप्राप्त-
 जन्माष्टम्यनुवादेन बुधवारयोगप्राप्तस्य कथमपरत्वात् । उदये
 किञ्चिदित्यस्यानुवाद्यविशेषणत्वेनाविश्चितत्वात् । तथाच प्रेत-
 योनिगताभामित्यादिवाक्यसमानार्थत्वमेव । अतएवास्य बुधवार-
 योगपरत्वात् । गृह्णाधिकार्या पूर्वदिने अर्द्धरात्रेऽष्टमीयोगसत्त्वेन

पूर्वदिने प्राप्ते न बाधकत्वं अन्यपरत्वात् । विद्वाधिकायां पूर्वदिने-
ऽर्द्धरात्रे अष्टमीयोगाभावेन “पूर्वविद्वाष्टमी या त्वि”ति स्कान्द-
वचनेनोत्तरदिनस्यार्द्धरात्रयोगा^(१)भावेऽपि याच्छत्वमिति विशेषः ।
तेन माधवाचार्यानुसारेण उक्तेषु जयन्तीभेदेषु वारयोगेन
प्राशस्त्यं, न तु वारयोगानुसारेण व्यवस्था^(२) ।

अथ पारणं । स्कन्दपुराणे,—

“तिथिमन्वचनियमे तिथीभान्ते च पारणं” ।

ब्रह्मवैवर्त्ते च,—

“मर्वश्वेवीपवासेषु दिवा पारणमिच्छते ।

अन्यथा पुण्यशानिः स्यादृतेधारणपारणादिति” ।

एवं च षति विद्भुभेदेषु दिवा तिथ्यन्तो भान्तो वा, तदा-
न्यतरान्ते पारणम् ।

यदाह नारदोद्ये,—

“तिथिमन्वचसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।

पारणं तु न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संशयः” ॥

यदा त्वन्यतरान्तोऽपि दिवा न लभ्यते ; पूर्वदिनेऽर्द्धरात्र-
मारभ्य प्रवृत्तयोस्तिथ्यर्धयोश्चरदिने रात्रिप्रहरव्यापित्वात्तदा
रात्रावपि पारणं प्रतिप्रसववचनात् ।

“तिथ्यर्धयोर्दंदा श्वेदो नवधान्तमथापि वा ।

अर्द्धरात्रेऽपि वा कुर्यात् पारणं त्वपरेऽहनीति” ॥

(१) योगभावेऽपि ।

(२) यत्र स्येति ।

रात्रावपीत्यपि शब्दार्थः । एवं गारुडपुराणे,—

“जयन्त्यां पूर्वविद्धायां उपवासं समाचरेत् ।

(१)व्रतान्ते चोत्सवान्ते (२)च व्रतौ कुर्यात्-तु पारण”मिति ॥

एतद्गणस्य, प्रातरेव पूजापूर्वकं व्रतं समाप्य व्रतरूपोत्सवान्ते प्रातः पारणं कुर्यादित्यर्थः ।

अत्र च ब्रह्मपुराणे,— “तस्मात् सतत संपूज्या यगोदा देवकी तथा” । इत्येतावत् (१)मन्त्रोक्तावपि (२)पञ्चाप्रकारास्तुक्तेः साकांच-
त्वेन स्मृतिशास्त्रविकल्पः स्यादाकांचापूरणे मतीतिन्यायेन भविष्यो-
त्तरोक्तो विधिरवगन्तव्यः । ब्रह्मपुराणे च,—

“अरुणोदयवेलायां रक्तवस्त्रावृताः स्त्रियः ।

नयन्ति प्रतिमां ह्येतां नानाविभव(३)संभवाम्” ॥

“नदीकूलं शुभं रम्य”मिति । प्रतिमानयनादिकम् स्त्रीकर्तृकं
व्रतान्तं न तु (४)तद्वगेन स्त्रीमाचम्याधिकारः । तथाहि चातुर्मास्येऽष्टौ-
कुमार्यस्य त्रिः परियन्तीति कुमारीणामग्निपरिगमनमष्टाङ्गमिति ।

नैतावता चातुर्मास्येष्टौ कुमारीणामेव कर्तृत्वं । भविष्योत्तरे,—

“ततः छात्वा तु मध्याह्ने देवक्याः सूतिकाग्रहम्” ।

कुर्यादित्युक्त्वा,—

“रम्यामेवंविधां हत्वा देवकीनवसूतिकाम् ।

(१) तिथ्यन्ते ।

(२) मात्रोक्तावपि ।

(३) संपदा ।

(४) वा ।

(५) पूजाप्रकारास्तुक्तेः

(६) वेषे ।

तां प्रार्थ्यं पूजयेद्-भक्त्या," इति पूजाकथनेऽपि न पूजायाम्
मध्याह्नसम्बन्धः, कृत्यन्तरानुसारेण पूजाया रात्रिकालत्वात् ।

तथा,—

“ध्यात्वावतारं पूर्वोक्तं मन्त्रेणानेन पूजयेत्” ।

इति पठित्वा गायद्भिः किंनराद्यैरित्यादिवाक्यं लिखित्वा
ततः किंमन्त्रोऽयं ध्याने पूजायां वा, तत्र पूजायां स्तनामचतुर्थ्यन्तेन
तत्रैव मन्त्रान्तरवक्ष्यमाणत्वात् । ध्यानमात्रेयमिति माधवमान-
मोक्षाभादिभिः प्रायो लक्ष्यते । तत् तु न युक्तम् । ध्यात्वावतारं
पूर्वोक्तं मन्त्रेष्वेत्यसङ्गतेः, न हि मन्त्रस्यास्य पूर्वावतारस्थानसाध-
नत्वं तन्निष्ठाभावात् ।

पूर्वोक्तमवतारं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन ध्यात्वेऽप्येवमनुसङ्गे माना-
भावात् स्तनामचतुर्थ्यन्तैरित्यस्य देवतान्तरे सावकाशत्वात् स्त्रीशूद्रा-
मन्त्रवर्जिता इत्यथ मन्त्रपदं प्रणवपरमिति केचित् । विधन्तर-
मपि इच्छन्तीत्यस्यायमर्थः । “चर्हुरात्रे वसोर्द्वारा”मित्यादि
वक्ष्यमाणार्हुरात्रकालीनरूपजन्मकर्ममात्रे (१) मुख्यविधिः । “तस्या-
मभ्यर्चनं ग्रौरैरि”त्युक्त्वा पूजापि जन्मादिकरणमेव । तदपेक्षया चेदं
चन्द्रार्घदानादिस्यण्डिले पूजापर्यन्तं विधन्तरं केचिदिति वचनाच्च
वैकल्पिकं । यद्यपि चन्द्रोदयः कदाचिदर्हुरात्रादूर्ध्वमपि तथाप्युत्कर्षत-
त्वं रोहिणीचन्द्रस्य मंत्रार्कदर्हुरात्रात्पूर्वै रोहिण्युदयत्वात् (१) ।
चन्द्रोदयस्यार्हुरात्रात् पूर्वकालीनत्वेमायं क्रमः । चर्हुरात्रादूर्ध्वं

(१) मुख्यो विधिः ।

(२) रोहिण्युदयात् ।

चन्द्रोदये^(१) ऽर्घमात्रस्योत्कर्षः न कृष्णपूजादेः । “पूर्वद्वुरमावास्यायां वेदिं करोतीति वेदिकरणापकर्षेऽपि तत्पूर्वपदार्थानयकर्षवत्” । अक्रुपक्रमदशायां उत्कर्षस्य तन्मात्रपाहिवात् तेन पूर्वचन्द्रोदये चन्द्रार्घे दत्त्वा कृष्णपूजां कृत्वा स्यण्डले देवादिपूजनं कृत्वाऽर्द्धरात्रे कृष्णजन्मकरणम् । पश्चात् चन्द्रोदये तु कृष्णपूजां स्यण्डलपूजादिकं च समाप्याऽर्द्धरात्रे जन्म कारयित्वा चन्द्रोदये चन्द्रार्घ इति विवेकः । अथ प्रयोगः । “देवपित्र्ये शोभते श्रौपवस्त्रामश्रातीति” हारीतः । श्रौपवस्त्राङ्गमापमांमवज्जमर्षिष्टमिति कल्पतरुव्याख्यानात् दर्श-पौर्णमासाभ्यामन्यत्रापि शोभते । देवपित्र्ये वा कर्त्तव्यं चविध्य-भोजन^(२) मायं दन्तधावनं, निथनेन रात्रिसेपणं, प्रातर्नित्यहृत्या-नन्तरं स्नानाचनं ।

संकल्पः । ताम्रपात्रं जलपूर्णं गृहीत्वा उदङ्मुखः । भगवान् सूर्य्य ! भगवत्यः सोमादयो देवतादृग्गनकलत्रमृतनिष्क्रान्तिगर्भ-पतनव्याधिपरत्क्रेति वेधव्यदौर्भाग्यभयाभावे पूर्वकालैकस्मित-सुतमन्तानारोग्यधनधान्यमद्गृहमकलयापि राज्यपर्जन्यकाम-वर्षित्वशालीचुयवपूर्णसेवमकलमस्यट धिभवननिवासमाधिकरणक-प्रचुरभोगभोगोत्तरकालिक भगवद्व्युत्तपःप्राप्तिकामो भगवन्प्रीति-कामो इत्येव वा जन्माष्टमीत्रतमहं कुर्वीय । जयन्तीवर्षे, प्रेतयोनिगतपुत्रपुरुषोद्धरणपूर्वकं पूर्वोक्तफलं, युधवाराटियोगे कुजकोटिसुक्तिकाम इति आधिकं । ततः प्रार्थना ।

(१) चन्द्रार्घमात्रस्य ।

(२) इति पूर्वदिने चविध्यभोजनं ।

“ अथ कृष्णाष्टमी देव ! नभश्चन्द्रं सरोहिणीं ।

अर्चयित्वापवासेन भोक्ष्येऽहमपरेऽहनि ॥

एनोविमोक्षकामोऽस्मि यद्गोविन्देति जन्मजं ।

तन्मे सुंचतु मां (१)वाहि पतितं शोकमागरे” ॥

मध्याह्ने नद्यादौ स्नाना देवकीसूतिकार्यहकरणं पद्मराग-
ताम्रपद्मीवस्तवन्धगरज्ज्याम्रपद्मवमालागारुडमणिधण्डामहलमाङ्गल्य-
कनकदूर्वाषतुष्वशुभंखलालोहस्वङ्गभस्मकागदधिमन्यकाष्ठयुपाकार-
काष्ठजलवह्निभूषणवह्निमर्षपपठौद्देवीपूजार्थं गन्धपुष्पमाल्यनैवेद्य-
धूपद्वीपगो(१)गोपौप्रतिमायुक्तं काय्यं । तन्मध्ये देवक्यादिप्रतिमा-
स्थापनं । प्रतिमा च यथासम्भवं सुवर्णरजतताम्रपित्तलमृत्प्रत्य-
काष्ठमणिदर्पणि(२)कालिखितान्यतमा । श्रामापात् फलपर्यन्तं ।
देवकीलक्षणं ।

“ प्रतप्तकांचनाभामा पथेकांकेऽर्द्धसुप्तिकां” ॥

प्रमवयुक्ता प्रसृतस्तनी देवकीकाण्डे शंखपद्मगदाशार्ङ्गहस्त-
वनमालाविभूषितपालकृष्णप्रतिमास्थापनं । देवकीचरणसंवाहिका
श्रीप्रतिमा यशोदाप्रसूतवरकन्यकानहिता स्थाप्या । स्वङ्गर्भधरा
वसुदेवप्रतिमा । श्वेतनीलवमना-हलमृपलहना-वन्देवप्रतिमा ।
अगुडहस्ता नन्दप्रतिमा । टण्डकमण्डलुहस्ता गर्गप्रतिमा । तथा
सरोहिणीका चन्द्रप्रतिमा । निद्राविमोहितर्षिजननिषनं ।
परिष्टधेनुककेशिकाम्बोयनागानां निषनं । नृत्यदम्परोगश्व-
-

(१) वाहि ।

(२) गोपाल— ।

(३) वाहिखान्दितान्यतमा ।

मिद्धविद्याधरकिन्नरलिखनं च । ततः मायसंध्यानन्तरं पूजारम्भः ।
पूजाषामर्थौ संपूर्णं संपादय नमोदेव्यै त्रिये^(१) इति मन्त्रेण पंचोप-
चारेण श्रीपूजा । शक्ये षोडशोपचारेण दशोपचारेण वा ।
अदितिरूपेण देवकीं ध्यात्वा,

“ गायद्भिः किन्नराद्यैः मततपरिवृता वेषुवीष्णानिनादै,
संङ्गरादर्शकुन्तप्रवरवरकरैः सेव्यमाना सुरोद्यैः ।

पर्यङ्के स्वास्तृते या मुदिततरमनाः पुत्रिणा मम्यगास्ते,
देवी मा देवमाता जयति सुवदना देवकी कालरूपा” ॥

देवकी नम इति मन्त्रेण षोडशोपचारेण पंचोपचारेण वा
पूजा । कुष्माण्डनारिकेलसर्जूरदाडिमवीजपूरपूगलकुचाषपनश-
कटलौफभानां यथामन्त्रं देवकीनेवेद्ये ग्रहणं । ततो यथोक्तं कथ्यं
ध्यात्वा वसुदेवाय इति मन्त्रेण वसुदेवपूजनं । शेषं नागरूपं
ध्यात्वा ॐ वलदेवाय नम इति मन्त्रेण वलदेवपूजनं । दक्षरूपेण
नन्दपूजा । ॐ यशोदायै नमः इति अदितिरूपेण यशोदापूजनं ।
गर्गाय नम इति गर्गपूजनं ब्रह्मरूपेण ।

अथ वैकल्पिकः विध्यन्तरविधिः । अर्हृगत्वात् पूर्वं चन्द्रोदये
प्रथमं चन्द्रार्घ्यः । तद्भूत्वेन वक्ष्यमाणनामभिः प्रथमं हरिस्मरणं ।

तथा,—

“ अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।

वामुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥

दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ।

गोविन्दमच्युतं कृष्णमनन्तमपराजितम् ॥

अधोक्षजं जगद्गौजं सृष्टिस्थित्यन्तकारिणम् ।

अनादिनिधनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ॥

नारायणं चतुर्बाहुं शंखचक्रगदाधरम् ।

पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ॥

श्रीवत्साकं जगत्सेतुं श्रीधरं श्रीपतिं हरिं” ॥ इति ध्यायन्

“सीरोदार्षवसभूत ! अत्रिनेत्रमसुद्भव ! ।

सहाषाद्यं शशांक ! त्वं रोहिण्या मन्वितो मम” ॥

एषोऽर्धः सरोहिणीकचन्द्राय नम इत्यर्थः ॥

ततः स्यष्टिले बालकृष्णप्रतिमास्थापनं । सरोहिणीकचन्द्रस्थापनं ।

देवकीयशोदानन्दनवल्गुदेवानां च स्थापनं । ततो महा-

विभवोपचारैः श्रीकृष्णपूजा । योगेश्वराय योगसम्भवाय योगपतये

गोविन्दाय नमो नमः । ज्ञानमन्त्रः । यज्ञेश्वराय यज्ञसम्भवाय

यज्ञपतये गोविन्दाय नमो नमः^(१) । इति पाश्चात्तमनीयमधु-

पकात्तमनीयवस्त्रात्तमनीयगन्धपुष्पधूपदीपमन्त्रः । विश्वेश्वराय

विश्वसम्भवाय विश्वपतये गोविन्दाय नमो नमः इति नैवेद्यमन्त्रः ।

धर्माय धर्मेश्वराय धर्मपतये गोविन्दाय नमो नमः इति शयनमन्त्रः ।

ततः सरोहिणीकाय चन्द्राय नमो नमः इति पूजनं, एवं देवकी-

यशोदावसुदेवनन्दवल्गुदेवानां च पुनः पूजनं । इति विध्वन्तर

विधिः । अर्द्धरात्रे प्रदीपाच्छादनं^(२) । नःशब्दताम्रपादनं ।

(१) इति पूजनं ।

(२) दीपप्रच्छादनं ।

जलमध्ये कृष्णप्रतिमास्थापनं । एजति दशमास्यो गर्भो जरायुणा
मह । यथायं वायुरेजति । यथा ममुद्र एजत्येवायं दशमास्योऽस्त
जरायुणा मह इति जलाद्गर्भस्थानीयात् कृष्णप्रतिमावद्धिःकरणं ।
देवक्या उदरात् कृष्णो जात इति ध्यात्वा ।

“स्तुतोऽमि देव! देवेश! शंखचक्रगटाधर! ।

दिव्यरूपमिदं देव! प्रमादेनोपमंहर ” । इति प्रार्थनं,

क्षणं स्थित्वा शंखवादित्र^(१)जयस्वनादपुरःसरमालोक्याद्योतनं ।

‘ वसोःपवित्रमसि शतधारं वसोःपवित्रमसि महस्त्रधारं ” । इति
मन्त्रेण भित्तौ गुडमर्पिभ्यां वसोर्द्वारारेखापंचकरणं ” । वामदेवाय
नमो ष्ठेष्टाय नमः श्रेष्ठाय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
नमः बलविकरणाय नमः बलप्रमथनाय नमः सर्वभूतदमनाय नमो-
मनोन्मथनाय नमः इति सुवर्णक्षुरेण नाडीकेंद्रमचिन्तनं । षष्ठीं
पंचोपचारेण संपूज्य प्रार्थनं ।

“ गौर्याः ^(२)स्कन्दो यथा स्कन्दः शिशुः मंत्रचितस्त्वया ।

तथा ममाप्ययं बालो रक्षतां षष्ठिके नमः ” ॥

ततः कृष्ण इति नामकरणं । “ तच्चतुर्देवेति मन्त्रेण
वह्निर्नीत्वा रुद्रदागं ” । “ अघ्नात् परिश्रुतो रमं ब्रह्मणा व्यपिवत्-
क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । अघ्नेन मत्यमिन्द्रियं विशालं च
शुकमन्धस इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽस्तं मधु ” । इत्यथप्राशनम् ।
शिवो मामामि स्वधिति स्तोऽपि जानमसोऽस्तु मामहिगुंभिरिति

(१) जयशब्दं दृष्ट्वा व्यालोक्याद्योतनं ।

(२) पुत्रो ।

चूडाकर्म । “भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाद्यभि-
 यंजता । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्ं मन्त्रानुभिर्यमेम देवहितं ^(१)यदायु”-
 रिति कर्णवेधः । उपनयनं स्थितयित्वा वस्त्रं परिधाय “यज्ञोपवीतं
 परम”मिति मन्त्रेण यज्ञोपवीतदानं । समाचारादेतावत् संस्कारं
 शला ^(२)वाङ्मोपहारनानाद्रव्यप्रधानमहोपचारेण पूर्वमन्त्रैरेव छण्ड-
 पूजनं । पश्चात्तत्रोदयस्तथा यथोक्तं हरिं ध्यात्वा चन्द्रार्घ्यः । दत्तं
 चेत् ^(३)पुनर्न काय्ये, व्याहृतिभिस्तिलहोमः । नृत्यगीतवाद्यपुराण-
 श्रवणादिभिराचिन्नेपनयनं । पक्षे अक्षुण्णोदये तथो-रक्तवस्त्रं महा-
 प्रोभया देवक्यादिप्रतिमां नीत्वा नदीकूले संस्थाप्य स्थापयित्वा
 पुनर्गृहमाणयेयुः । प्रभाते स्नात्वा दुर्गापूजामहोपचारेण श्रीछण्ड-
 देवक्यादीन् पूजयित्वा प्रताङ्गदानानि । शिरण्यं, रजतं, गोचयं,
 वस्त्रचयं, कुसुमानि, ५ पूर्णचन्द्रनादिकं, यद् यदिष्टतमं ।

एतच्चन्नाष्टमोप्रताङ्गत्वेन ^(४)शिरण्यं ददाति । छण्डो ज्ञे प्रीयतां
 पवं सर्वे दत्त्वा ।

“यं देवं देवकी देवी वसुदेवादशौजनम् ।

भौमस्य ब्रह्मणो ^(५)पुष्टौ तस्मै ब्रह्मात्मने नमः ॥

(^१)सुजगन्नेवासुदेवाय गोत्राद्ब्रह्मणहिताय च ।

प्रान्तिरसु शिवं चान्त इत्युक्त्वा तान् विमर्जयेत् ॥” ॥

(१) यदायुग ।

(२) वाङ्मोपहार ।

(३) पुनः काय्ये ।

(४) शिरण्यदानानि ।

(५) मोष्ट्ये ।

(६) सुजगन्ने वासुदेवाय ।

देवक्यादिदेवाः स्वस्थानं गच्छत इति । पचे स्त्रीभ्यो मध्वाज्य-
दक्षुविकारयुक्तं यवासदानं । ब्राह्मणभोजनं ततः पारणं । व्रत-
सामान्यधर्मेषु हविष्यभोजनं दादशौपारणधर्मेषु ।

इति जन्माष्टमौव्रतम् ।

अथ शिवरात्रिव्रतम् ।

तदपि नित्यं काम्य च । अकरणे प्रत्यवायः सार्यते । स्कान्दे
शिवरात्रिमधिकृत्य—

“ न पूजयति भक्तेशं रुद्रं त्रिभुवनेश्वरं ।

चतुर्जन्मसहस्रेषु भ्रमते नात्रसंशयः ” ॥

तथा । वर्षे वर्षे इति वीष्णा । तत्रैव । तथा नित्यं नित्य-
शब्दादपि नित्यत्वे ।

“ माघकृष्णचतुर्दश्यां चः शिवं मंश्रितव्रतः ।

मुमुक्षुः पूजयेन्नित्यं स लभेदौस्पितं फलम् ” ॥

इति स्कान्दवचनम् ।

काम्यरूपतेशानसंहितायां,—

“ एवमेतद्व्रतं कुर्यात् प्रतिमंवत्सरं व्रतौ ।

दादशाब्दिकमेतत्प्यास्तुविंशाब्दिकं तथा ॥

सर्वान् कामानवाप्नोति प्रेत्य चेह च मानवः ।

शिवरात्रिव्रतं नाम सर्वपापप्रणाशनम् ।

“आचष्टास्रममुद्याणां भुक्तिमुक्तिप्रदायक”मिति ॥

दादशाब्दिकावृत्तियुक्तं च चतुर्दिशात्मिकावृत्तियुक्तं वा ।
काम्यं फलसाधनं नरमात्राधिकारिकं । अथ चोपवासः, पूजा,
जागरणं चेति त्रयं प्रधानं ।

“वपवासप्रभावेन तथा चैवाथ जागरात् ।

शिवराषेस्तया शम्भोर्लिङ्गस्थापि प्रपूजया ।

अथयान् स्रभते कामान् शिवसायुज्यमाप्नुयात्” ॥ इति

स्कन्दपुराणात् ।

एवं च, “अथवा शिवराचं तु पूजाजागरणैर्नवेत्” इति
वचनमशक्तस्य तावन्माषेण प्रत्यवायपरिहार इत्येवं परं ।

अथ काष्ठनिर्णयः । तत्र प्रदोषव्याप्तिरर्द्धरात्रव्याप्तिस्य द्वयं शास्त्रं ।

स्मृत्यन्तरे,—

“प्रदोषव्यापिनौ याद्या शिवरात्रिचतुर्दशौ” ।

ईशानमंहितायां,—

“माघशुक्लचतुर्दश्यां महादेवो महानिशि ।

शिवलिङ्गतपोद्भूतः कोटिसूर्यसमप्रभः” ॥

तत्कालस्थापिनौ याद्या शिवरात्रिप्रते तिथिः” ॥

एवं च मति दैधे पूर्वशुकेव प्रदोषनिष्पीयोभयव्याप्तौ पूर्व-
रेव व्रतं । स्कान्दे,—

“वयोदशौ यदा देवि ! दिनभुक्तिप्रभाषतः ।

(१)शाचारे शिवरात्रिः स्यात् निशिपूर्वा चतुर्दशौ” ।

सा शिवरात्रिस्तस्यामेव व्रतमित्यर्थः । परेद्युरेव प्रदोषनिग्रीयो-
भयव्याप्तौ तत्रैव व्रतं । कामिके,—

“ निगिद्धये चतुर्दश्यां पूर्वां पापा परा शुभा ” ।

(१)पूर्वदिननिग्रीयमारभ्य चतुर्दशी परदिननिग्रीयपर्यन्तं चेत्
व्याप्नोति तदा परत्र व्रतमित्यर्थः । पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिः, परेद्युः
प्रदोषव्याप्तिश्चेत् पूर्वत्र व्रतं ।

“ अर्द्धरात्रात्-पुरस्ताच्चेत् जयायोगोऽवगम्यते ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या शिवरात्रिः शिवप्रियैः ॥

जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्यं भद्रा जयान्विते ” ॥ इत्यादि
वचनात् पूर्वद्युः प्रदोषव्याप्तिर्नास्ति निग्रीयव्याप्तिरपि नास्ति
उत्तरत्र प्रदोषमात्रव्याप्तिश्चेत्^(२) तदा मैव धाह्या ।

“ माघे मिते भूतदिनं कदाचित्,

उपैति योगं यदि पंचदश्या ।

जयाप्रयुक्तां न तु जातु कुर्या-

च्छिवस्य रात्रिं प्रियहाच्छिवस्य ” ॥ इति वचनात् ।

पूर्वद्युः प्रदोषादूर्द्धं प्रवृत्ता परेद्युः क्षयवशात् प्रदोषादवर्गादेव
ममाप्ता वत्, परेद्युर्वाप्तिद्वयाभावात् पूर्वद्युर्निग्रीयव्याप्तिस्तद्भावात्
जयायोगाच्च पूर्ववोपोय्या ।

त्रिस्पृशायां कलाधिक्यं,—

“ त्रयोदशी कलाप्येका मध्ये चैव चतुर्दशी ।

(१) पूर्वदिननिग्रीयमारभ्य चतुर्दशी परदिननिग्रीयपर्यन्तं— ।

(२) प्रदोषमात्रव्याप्तित्वे नैव धाह्या ।

अन्ते चैव त्रिनौवाली त्रिष्टुभ्यां त्रिवमर्चयेत् ॥

तथा वारविशेषे फलाधिकं,—

“भाषकृष्णचतुर्दश्यां रविवारो यदा भवेत् ।

भौमो वाय भवेद्देवि ! कर्त्तव्यं व्रतमुत्तमम् ॥

त्रिवयोगस्य योगो वै यद्भवेदुत्तमोत्तमम् ” ।

यत्र च पूर्वदिह्यासुपवासे परेषुत्तिथिद्वेषे^(१) वा पारणं, तिथ्यन्ते वा । “तिथिनक्षत्रनियमे तिथिभान्ते च पारण”मिति समन्तुवचनात् तिथ्यन्ते पारणं प्राप्तं । यच्च देवस्तवचनं,—

“उपवासेषु भवेषु पूर्वाह्णे पारणं भवेदि”ति—

“तिथ्यन्ते चैव भान्ते च पारणं यत्र चोद्यते ।

यामचयोद्धंवां प्रातरेव हि पारणम् ” ॥

इति वचनात् ।

यामचयोद्धंवाप्प्रित्तिथ्यन्तपरं । तेनात्रापि—

“तिथीनामेव सर्वांमासुपवासप्रतादिषु ।

तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात्^(२) दिवा त्रिवचतुर्दशीम् ” ॥

इति चतुर्दशीमण्डपेऽपि पारणं । तथापि^(३) यामयोद्धं चतुर्दश्यन्ते षति द्रष्टव्यं । एतदेव स्कन्दपुराणे ।

“उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं ।

इतैः सुकृतमध्येयं लभ्यते वायवा न वा ॥

(१) मध्ये ।

(२) दिना ।

(३) यामचयोद्धं ।

ब्रह्मा स्वयं चतुर्वक्त्रः पंचवक्त्रस्तथाह्यहं ।

मिकृषे मिकृषे फलं तस्य शक्ता वक्तुं न पार्वती” ॥

यामत्रयात् पूर्वं तु तिथ्यन्ते तिथ्यन्त एवमिति माधवाचार्य-
व्यवस्था । वस्तुतोऽत्र तिथ्यन्ते पारणं कुर्यात् विना शिवचतुर्दशी-
मिति तिथ्यन्तपारणविधौ शिवरात्रिपर्युदासात् । यामत्रयात्
पूर्वमपि तिथ्यन्ते चतुर्दश्यामेव पारणं । उपोषणं चतुर्दश्यां तु
पारणमिति वचनस्य (१) गुणसम्बन्धपरस्य निरवकाशत्वेन वक्ष्यन्त्याह ।
तिथ्यन्तपारणवचनस्य व्रतान्तरे सावकाशत्वात् नित्यत्वात् कासा-
दुर्बलत्वात् च । केवलं श्राद्धाधिकारिणा दर्शश्राद्धस्य नित्यसा-
करणे गुणफलकामना न कर्त्तव्या । तस्य यामत्रयोद्धे तत्पूर्वं वा
तिथ्यन्ते दर्शं श्राद्धं कृत्वा पारणकरणमेव शास्त्रार्थ इति ।

अथ शिवरात्रिव्रतानुष्ठानक्रमः । पूर्वविद्धापत्ते द्वादशा घत्तर
विद्धापत्ते त्रयोदश्यामहनि हविष्यमेकवार कृत्वा मन्थ्याकाने
नियम-स्त्रीकारः ।

“रात्रि प्रपद्ये जननीं सर्वभूतनिवासिनीम् ।

भद्रां भगवतीं हृष्णां विश्वस्य जगतो निग्राम् ॥

सर्वेशिनीं प्रपद्येऽहं यहनस्रवमालिनीम् ।

जयायोगां (१) प्रपद्येऽहं शिवां रात्रिं भद्रे पारममीमहि” ॥

त्रिस्पृशाद्यतदिने प्रत्यूषे नद्यादि जलाशये स्नानं । स्नानका

“चयोटा”

(१) पूर्वदिनिनि

(२) घटोपमात्र

(३) प्रपत्नी ।

“आपस्त्वमसि देवेश ज्योतिषां । गतिरेव च ।
 पापं नाशय देवेश ! वाङ्मनःकर्मभिः क्षतम् ॥
 तन्मापोज्योतिः सर्वेषां दैत्यदानवरक्षसाम् ।
 साक्षिद्यं सर्वतीर्थानां स्नानकाले भवेन्मम ॥
 स्वातोऽहं सर्वतीर्थेषु गर्त्तप्रखवणेषु च ।
 नदीषु देवखातेषु स्नानमेतेषु मे भवेत् ॥
 नियतं च करिष्यामि देवदेव ! तवाज्ञया ” ।

गृहमागत्य लिङ्गमसौपं गत्वा लिङ्गपूजा । स्वस्तिवाच्य
 संकल्पः । भगवन्-सूर्य-भगवत्यः सोमादयो देवताः श्रीपुत्र
 राद्यादिप्राग्निपूर्वकशिवपुरप्राग्निकामो द्वादशवर्षपर्यन्तं प्रतिफाल्गुन-
 कृष्णचतुर्दश्यां शिवरात्रिप्रतमहं करिष्ये इति । प्रथमवर्षे संकल्पः
 द्वादशवर्षान्ते दक्षिणादि । अन्यथा प्रतिवर्षं संकल्पः । शिव-
 प्रीतिकामः सर्वपापक्षयपूर्वकसर्वयज्ञफलप्राग्निकामो वा शिवरात्रि-
 प्रतमहं करिष्ये इति । प्रार्थना ।

“प्रातर्देवचतुर्दश्यां जागरिष्याम्यहं निशि ।
 पूजां दानं जपं होमं करिष्याम्यात्मशक्तिः ॥
 चतुर्दश्यां निराहारो भूत्वा चैवापरेऽहनि ।
 भोक्षेऽहं वै विरूपाक्ष ! शरणं मे भवाव्यय ! ” ॥

तत्र ब्रह्मावरणं । अस्त्रमिते सन्ध्यानन्तरं स्नानं लिङ्गायतनगमनं ।

“हर ! शंकर ! सर्वेश ! यतानां फलदायक ! ।
 शिवरात्रिं प्रतं चैव करोमि त्वत् प्रसादतः ” ॥

ततो द्वारपालपूजा । गणेशपूजा । दिगीशपूजा । लिङ्गममोषं
 गत्वा निर्मास्यमपकृत्य तोयेन स्नपनं । पञ्चामृतेन स्नपनं शैवपंचा-
 चरमन्त्रेण पूजा । सूक्ष्मवस्त्रनानाविधगन्धपुष्पधूपदीपशर्कराशीर-
 द्ध्यन्नखण्डसङ्कुमण्डकनानाविधफलमूलप्रधाननेत्रेद्यैः पुष्पफलकुश-
 विन्वचतुःसमदूर्वाकराचतपूतमघं संस्त्रुत्य ग्रहणं । ततो अर्घ्यं
 प्रार्थना—

“पुरा कृतं तु यत्कर्म दहलोके तु यत्कृतं ।
 करिष्यामि च यत्किञ्चित् घोरं कर्म सुदारुणं ॥
 हर ! मंहर तत्पापं कालकृटविषं यथा ।
 त्रिपुरं च यथा काल दग्धं कामस्तथा हतः ॥
 तथा मे द्यूकृतं सर्वं शंभो ! नेत्राग्निना दह ।
 जितोऽहं भवदोषेण काललोभग्रहेण च ” ॥

“स्त्रभक्तिरचना मेऽस्तु शिव ! जन्मनि जन्मनि ॥
 दहलोके परां भक्तिं परलोके पर पदं ।
 देहि मे देवदेवेश ! त्रेलोक्येष्वाम्बुदेवतां ” ॥

एवं मन्त्राद्यं वचमाणमन्त्रेणार्घदानं ।

“नमः शिवाय ज्ञानाय सर्वपापहराय च ।
 शिवरात्रौ ददाम्यघं भक्त्या^(१) ग्यात्तुमह प्रभो । ” ॥

ॐ नमः शिवाय अघं स्वाहा । मूलमन्त्रगतशपः ।

ततः कुण्डे अग्निमुपममाधाय तिलतण्डुलमोहिभिर्यत् कृत्वा

(१) तदभक्तिरचना ।

(२) तुभ्यमहं विभो ।

एवं चतुर्थप्रहरे स्नात्वा द्वारपालपूजा निर्मास्त्रविष्करण
पंचामृतस्नानपूजां कृत्वा अर्घं संकृत्य “पुराकृतं च यत्कर्म”
इत्यादिमन्त्रेण संप्रार्थ्य ।

“ शिव! शंकर! सर्वज्ञ! परशुपते! प्रभो! हर! ।

महाशार्घमुमाकान्त! शिवरात्रौ प्रसीद मे ” ॥

ॐ नमः शिवायार्घं स्वाहेति दत्त्वा मूलमन्त्रजपं कृत्वा
पूर्ववत् चरुहोमं तिलहोमं च कृत्वा भूरादिप्राजापत्यान्ता
नवाङ्गतयः । पूर्णाङ्गतिं कृत्वा मंत्रवप्राशनं मार्जनं च कृत्वा ब्रह्मणे
दक्षिणां दद्यात् ।

ततः शिवस्थान-शिवरात्रिमाहात्म्यश्रवण-ध्रुवतारादर्शन-पुराण-
श्रवण-नृत्यगीतवाद्यादिभिराचिशेषनयनं । ततः स्नानासामर्थ्यं
देहादिशक्तिवशेनाथ मन्त्रस्थानादिकं चरेदिति वचनात् मन्त्र-
स्थानमशक्तः प्रतियामं कुर्यात् । तथा “होमकर्मशक्तानां
जपस्तु दिगुष्णो मत” इतिवचनात् होमाशक्तस्य दिगुष्णं पंचाक्षर
जपः । इति राचिकृत्यं । ततः प्रातःस्नानानन्तरं निर्मास्त्रमपहृत्य
त्रिङ्गपूजा । प्रतोपदेशगुरोस्य सूक्तवप्रादिभिः पूजा । सुरवे
जपकुम्भदानं । दक्षिणात्वेन सुवर्णदानं च । मूलमन्त्रं जप्त्वा
“देववमापनं । तद्यथा,

“ अविप्रेन प्रतं देव! तत्प्रमादात् समन्वितम् ।

धमस्य मे जगद्याय! पैभोक्त्याधिपते! हर! ॥

प्रतोपवामयागाद्येः सुकृतं यन्मयाकृतम् ।

त्वत्करस्यं महादेव ! ममाम्बु फलमाधनम् ॥

शानादग्निरिहैवाम्बु त्वत्प्रसादात् (१)महाप्रभो ! ” ।

इति देवस्य दक्षिणहस्ते फलपुष्पं दत्त्वा व्रतं समर्पयेत् ।
एवमस्त्विति गुरुर्भूयात् । ततो यतौन्, शिवबुद्ध्या मंपूज्य प्रार्थनम् ।

“ त्वत्प्रसादात् (१)महादेव ! व्रतमद्यसमर्पितम् ।

प्रमत्तो भव मे श्रीमन् मद्गृहं प्रतिगम्यताम् ॥

तदासोकनमात्रेण पवित्रोऽसि न संशयः । इति ।

गृहं यतौन् नौत्वा सल्लस्य वस्त्रकौपीनरुचोपानहादिदानं
मन्त्रेण ।

“ देवाधिदेवदेवेश ! लोकानुग्रहकारक ! ।

वन्मया अद्भुत्या दत्तं प्रीयतां तेन मे प्रभो ” ॥

इति दत्त्वा भोजयेत् । अन्यानपि ब्राह्मणान् भोजयित्वा
अश्विद्रावधारणं कृत्वा पारणं कुर्यात् । चतुर्दशौपारणे, पैशुन्य-
कृतप्रतामिचद्रीहपारदार्याभक्ष्यभक्षणादिजन्यपापवधो गुणफलं ।
तत्कामनया कर्त्तव्यं । अमावास्यायां तु प्रातरेव व्रतसमाप्तिं
यथोक्तरूपेण कृत्वा श्राद्धानन्तरं पारणं कुर्यादिति इति शिव-
राशिप्रयोगः ।

ईश्या अग्निशेषादिका पंचवजादिरूपा तथा श्राद्धस्यापि तत्
संपहः । तदुक्तं मनुना, -

“ पितृदेवाएका (१)मूचे (२)निव्यमयफलासु च ।

(१) मया ।

(२) यचे ।

(२) मया ।

(३) निव्यमयफलासु च ।

च शब्दात् स्मृत्यन्तरोक्त-नित्यकर्त्तव्य-श्राद्धानामप्युपसंग्रहः ।
 तथाच विष्णुः, अमावास्यामित्तिस्त्रो अष्टकात्स्त्रिस्त्रोऽन्वष्टका माघी-
 प्रौष्ठपदूर्द्धं कृष्णत्रयोदशी ब्रीहियवपाकौ चेति । माघीपूर्णि-
 मासौ युगादिः । प्रौष्ठपदूर्द्धं युगादिः । तत्प्रायपाठात् । ब्रीहि-
 यवपाकपदेन युगादिद्वयमुक्तं । कार्तिकशुक्लानवमी । वेशाख-
 शुक्लादतौया च । तेन युगादिश्राद्धमिति नित्य । स्मृत्यन्तरात्-
 वान्श्राद्ध च । तथा ग्रहणश्राद्धं स्मृत्यन्तरात् ।

तथाच मनुः—

“ सावित्रीं शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।

शान्तिकामस्तु जुहुयात् सावित्रीमचतैः शुचिः ” ॥

इति शंखवचनात्,

शान्तिश्च ऐहिकानिष्टहेतुदरितनिवृत्तिः । तेनानिष्टहेतुसूचकोत्-
 पातरोगादिदर्शने तन्निमित्तमेव गायत्र्या होमः । अथ स्वाध्यायः
 मनुः—

“ वेदमेव जपेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।

तं ह्यस्याहुः परं धर्ममुपधर्माऽन्य उच्यते ॥

वेदाभ्यामेन मततं शौचेन तपमेव च ।

अद्रोहेणैव भूतानां जाति स्मरति पौर्विकीं ” ॥

दाननियमरूपं पूर्वं प्रपञ्चित । शौचं मानमरूपं पूर्वमेवोक्तं ।
 वाद्यं च यमे अन्नगंतं । उपम्यनियहः ।

शारीतः—

“ वाचोवेगं मनोवेगं क्रोधवेगं तूदरोपस्यवेगं ।

हारौतः । परोपतापःपराभिद्रोहः क्रोधो मोहो लोभोऽहंकार-
श्चेति मानसः ।

देवलः,—अथातः पापदोषान् मनोवाक्कर्मजान् व्याख्यास्यामः ।
मोहो रागद्वेषमानलोभमद्गोकममत्वाहंकारभयहर्षमोघचिन्ता-
श्चेति द्वादश मानसाः ।

तेषां स्वरूपनिरूपणं निरोधापायश्च तेनैवोक्तः । शास्त्रार्थस्य
ज्ञानम् । शास्त्रार्थं मग्नयः । अधर्मं धर्मबुद्धिरिति मोहलक्षणं,
तस्य शास्त्रार्थज्ञानं निवर्त्तकं । तदुपायः शास्त्रावेक्षणं ।

मनुः,—

“ बुद्धिवृद्धिकराण्याशुधान्यानि च हितानि च ।
नित्यं शास्त्रानवेक्ष्येत निगमांशैव वैदिकान् ॥
यथा यथाहि पुरुषः शान्त ममधिगच्छति ।
तथा तथा विजानाति विज्ञानं चाप्य रोचते ” ॥

विषयसन्निकर्षं विषयदोषाज्ञान (१)विकल्पाभिमानमुख्येभ्यः ।

विषयेषु रागः ।

“ ज्ञानाद्वेषादमामर्ष्यात् क्लेशादन्यत् प्रसङ्गतः,
नियोगात् कास्ततः शोकात् धर्माच्च विनिवर्त्तते ॥
रोषोऽमर्षः तथासूयाद्रोहोमिथ्याभितर्कितं
(१)दुःखात् किं चेति तत्त्वज्ञैर्द्वेषः षोढा निगद्यते ” ॥

परानिष्टविकीर्षां । उद्धारोपः (१)परभावकर्त्तारमालोक्य
द्वेषोऽमर्षः । परगुणेष्वत्मगुणाधिक्येऽनभिरुचिरसूया । सुहृदा-

मर्थनाशेच्छा द्रोहः । निर्दोषेषु (१)माधुस्वदानिकरबुद्धिर्मित्या-
भितर्कितम् । देशलोभमूलं पापकर्मचिन्तनं दुःखाहं । अस्य देवस्य
निवृत्तिः । (२)कालात्ययाद्दुर्मात् प्रीतेषु निवर्त्तते । देशस्योपद्रवाः ।
अतत्त्वगृहणं तापो । वेपथुर्ज्ञानसंग्रवः । खेदो अक्षिरोगः । पारुष्यं
श्यामस्य देवदोषजाः । सर्वेभ्यो आत्मान उतृकृष्टज्ञानं मानम् । तच्च
विवेकेन निवर्त्तते । तथा दृष्ट्या लोभः ।

“दुःखादित्वाद्दूरंतत्वादित्यत्वाददृष्टितः ।

यथाद्दोषवज्जलाच्च न क्षयित् श्रेयसी दया ” ॥

तस्य मन्तोपो निवर्त्तकः । यदुक्तं—

“या दुस्त्यजादुर्मतिभिर्या न शीर्यति शीर्यतः ।

योऽमौ प्राणान्तिको रोगस्तां दृष्ट्यां त्यज्यतः सुखं ॥

मन्तोपमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ।

कुलविद्यावित्तादिभिरन्यं वा धनं मदः ” ॥

तद्विज्ञेया (३)अविमर्षावलेपदग्धदर्पगर्वाः । तेषां परोत्कर्षदग्धं
विधाय अनिष्टसंयोगेष्टवियोगाभ्यां दुःखं शोकः । तस्य भावनाम-
मित्यत्तदग्धं वर्जनोपायः ।

तथा,—

“नैवं हि शोचेत्सत्त्वम्यन्तामसो वापि केवलं ।

शोकदुःखमवाप्नोति समासेनेह राजसः ” ॥

पुषदारधमादिषु स्वाभ्युद्धिर्ममत्वम् । तेषामनित्यत्वचिन्तनं
तद्वर्जनोपायः । अहमित्यभिमानेन क्रियासु प्रवर्त्तनमहंकारः ।

(१) माधुस्वदानिकरबुद्धिः ।

(२) आनात् ।

(३) दृष्ट्या ।

तस्यात्मनो निर्लेपस्य शुद्धस्याकर्तृत्वबुद्धिवर्जनोपायः । तथा आत्म-
 वाधकं दृष्ट्वा श्रुत्वा वा मनसि यो विकारस्तद् भयं । तस्य भवितव्यं
 भवत्येव तस्य का- चिन्तेति विचारो वाधकः आत्मनः संपदं
 परस्य विपदं दृष्ट्वा य आनन्दः स हर्ष उच्यते । तस्य सपद्
 विपदो (१) विविनाशित्वम् । सर्वगामित्ववाधकम् ।

तथा,—

“ भोगैश्वर्यमदाटौनि यो लुब्धः संस्मरेत् सदा ।

स मोघचित्त आत्मान हन्ति बुद्धि च कर्म च ” ॥

तस्य भवितव्यं भवत्येव, किं चिन्तयेति विमर्षो वाधकः ।

देवताः,—

“ एते मनोभवा दोषा द्वादशा शिवहेतवः ।

मोहादयो ममाख्याता देवासुरनृमोहनाः ” ॥

विष्णुः,—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारनाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधमया लोभस्तप्तादेतत् त्रयं त्यजेत् ॥

गौतायां,—

“ एतैर्विमुक्तैः कौन्तेय ! तमोदारैस्त्रिभिर्नरः ।

आसुरत्यात्मनः श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ” ॥

बौधायनः,—“ दैन्यं प्रायं जैह्वं च वर्जयेत् ” । इति मानसं
 तपः । ममाभ्यानि मानमानि ध्यानकर्मतानि ।

अथ शरीराणि । निवामः ।

दृहस्यतिः—

“ निवाम^(१)भोक्षो वर्णानामाचारः ममुदाहृतः ।

गुणटोषममुत्पत्तिलौकिके मंस्वर्गजा स्मृता ॥

भूरिमान्यः कुशो ध्यानं श्रम्याभमि^(२) च नैगमे ।

• ^(१)निष्कण्टके धार्मिके च वसेत् स्थाने निरामये ” ॥

शस्यं घामः । नैगमो, वाणिज्यकः । कण्टकोऽत्र गौरवादिः ।

धार्मिके धर्मवङ्गले । निरामये ^(२)देशस्वभावजडिमरोगशून्ये ।

आपस्तम्बः । यथाधनं प्रथमणं, तत्र वामो धर्म्यान्नाङ्गणस्य ।

प्रथमणं पवित्रौकरणं, जलगोमयकुशादि ।

वैधायनः,— प्रभुनयत्र मोदक कुशमान्योपनिष्क्रमणशा^(३)द्वज-

मनाकुलं । अगलम सुखमष्टद्वजलाधिलतं । अदस्युप्रतिवेश-

पाममावसितं यतेत धार्मिकः । उपनिष्क्रमणं निर्गमनमार्गः ।

अदस्युप्रतिवेशितं अमच्छिदितचौरं । तथा भस्मकण्ठितशरीरः
तत्परिपूर्णेनेचवदन्नु मगर एवमनिचतात्मा सिद्धिं न अवाप्यतीति ।

रथाश्वगजधान्यानां गवां चैव रजःशुभम् ।

अप्रशप्तं ममुस्मिन्नाद्याजाविगरवाममाम् ॥

मगरे पुरे । तत्रचर्ण—

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ मोच्छेधमुष्णप्राकारं सर्वतः परिखातृतम् ।

योजगार्हाह्विविष्मृभमष्टभागायतं पुरम् ॥

(१) मगो ।

(२) दिज ।

(३) निर्गुणके ।

(४) वर्त ।

(५) शाक ।

एवंविधे वस्तव्यमित्यर्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“जितामित्रो नृपो यत्र वलवान् धर्मतत्परः” तत्र नित्यं वसेदित्यर्थः ।

“यस्मिन् कृपौवल्लो राष्ट्रे प्रायशो नातिलोभिनः ।

यत्रौषधान्यशेषाणि वसेत्तत्र विचक्षणः” ॥

महाभारते,—

“यत्र कामयमानानामसकोचेन पृच्छतां ।

प्रभूयाद्वाङ्मणे धर्मं वसेत्तं देशमात्मवान् ॥

शिष्योपाध्यायिकावृत्तिर्यत्रस्यात्सुममाहिता ।

यथावत् शास्त्रमंपन्ना कस्तं देशं परित्यजेत्” ॥

तथा,—

“श्रोत्रियास्त्वग्भोक्तारो धर्मनित्यान्तपोधनाः ।

याजनाध्यापने युक्ता यत्र विप्रस्तमाविशेत् ॥”

यमः,—

“एककूपोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

अच्छेन शूद्रो भवति कृष्णबन्धुमुपाश्रितः” ॥

कृष्णबन्धुं शूद्रम् ।

बौधायनः,—

“उदपानोदके ग्रामे ब्राह्मणो वृषलीपतिः ।

उपित्वा द्वादशसमाः सशूद्रं धर्ममृच्छति” ॥

श्रापस्तम्बः,— “शूद्राम् शूद्रचरितांश्च देशान् विवर्जयेत्” ।

सभां सगाजं च । सभां चेद्गच्छेत्प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । नगरप्रवेश-

नानि वर्जयेत् । चुद्राः प्रसाररहिताः, चुद्राचरिता निषादादिभि-
रभ्युषिताः, नगरं प्रविशते यैः प्रदेशैस्तत्र न वसेत् ।

मनुः,—

“ न शूद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनादृते ।

न पाषण्डजनाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्यजैर्जनैः ” ॥

त्रिष्णुः,— न साम्प्रतिक वैद्यहीने नोपसृष्टभरके न चिरं
पर्वते न पतिताभिगस्तलोकनिन्दिताचारैः संवसेत् ।

व्यासः,—

“ तत्र तत्र न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयं ।

षण्णप्रदाता वैद्यश्च श्रोत्रियः सजला नदी ॥

तत्र तत्र न वस्तव्यं यत्रैतत्त्रितयं सदा ।

जिगीषुः कृतवैरश्च जनश्च मततोत्सवः ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ कर्मणा (१) देव पापेन वर्त्तन्ते जीवितेषुवः ।

व्यवधावेत्तत्स्वर्षिणं सपर्यां (२) स्तरणादि च ” ॥

मनुः,—

“ मरश्नतीदृषदत्योर्देवमद्योर्यदन्तरं ।

तं देवनिर्मितं देवं ब्रह्मावर्त्तं प्रवक्षते ॥

कुरुक्षेत्रं च मास्याथ पञ्चालाः सुरसेनकाः ।

एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादिमन्तरः ” ॥

(१) यत्र जातेन ।

(२) सपर्यां ।

तथा,—

“ द्विमवद्विन्ध्यघोर्मध्ये यः प्राप्स्विन^(१)शनादपि ।
 प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः ॥
 आसमुद्राच्च वै पूर्वादाममुद्राच्च पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तर गिर्योरार्यावत्ते प्रचचते ” ॥

भविये,—

“ ब्रह्मावर्त्तपरोदेशोच्छेषिदेशस्वनन्तरं ।
 मध्यदेशस्ततो नूनमार्यावर्त्तस्त्व^(१)नन्तरं ” ॥

ततोऽपि न्यून इत्यर्थः ।

“ कृष्णमारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो खेच्छदेशस्ततः परः ” ॥

विष्णुः,—

“ चातुर्वर्ण्यवस्थान यस्मिन् देशे न दृश्यते ।
 स खेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्त्तस्ततः परः ” ॥

इदं चापरिगणित-देशवर्जित-देशव्यतिरिक्ताविहिताप्रति-
 पिद्धादेशविषयं । न खेच्छदेशविषय विरोधात् । नापि ब्रह्मा-
 वर्त्तादिविषयं वैयर्थ्यात् ।

भविय्यपुराणे,—

“ कृष्णमारैर्यवैर्दग्धैश्चातुर्वर्णाश्रमैस्तथा ।
 समृद्धो धर्मदेशस्तमाश्रयेरन् विपश्चितः ” ॥

पितामहः,—

“ भास्करायतनाभ्यामे सूर्य्ये चैव भ्रमंततः ” ।

(१) म्विलशनादपि ।

(२) प्रचचते ।

विष्णुः,—

“ क्रोगार्द्धं कल्पयेद्राजन् तदर्द्धार्द्धमथापि वा । . .

मनुजैः स्थापिते सूर्ये चैव^(१)मानमिदं स्मृतं” ॥

तस्मादावसथ्यान् कुर्व्यात्सूर्यालयसमीपतः । . .

तथा,—

“ क्रोगमानं परं चैवं शिवस्त्रिङ्गसमीपतः ।

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चैवमानमिदं स्मृतं ॥

स्वायम्भुवे महत्सं स्थादापै चैव तदर्द्धकं,

तस्मादावसथ्यान् कुर्व्यात् शिवालयसमीपतः ।

शुद्धराल्येऽपि निवसेद्यत्र ^(२)देवौ तु गङ्गवी ॥

कुरुचेचनिवासेन चाराणस्यां च मानवः ।

अहिंसकः खानरतः पापं हित्वा दिवं व्रजेत् ॥

न गङ्गाया विना वामः सर्वचेच चयादृते ।

काष्ठां हि मरणं श्रेष्ठं विना चैवं प्रजापतेः ॥

गङ्गादारे प्रयागे च गङ्गामागरमङ्गसे ।

निवासो न विना पुण्ड्रैर्नराणामिह जायते” ॥

श्यामः,—

“ मुख्यं हि मरुतूतीरं पुष्करं नैमिषं तथा” ।

मत्स्यपुराणे,—

“ ज्ञान्ता कलिपुगं घोरं हाहाभूतमचेतनं ।

अविमुक्तं न मुञ्चन्ति कृतार्था^(३)स्ते न मंगलयः” ॥

(१) पाल ।

(२) मध्ये ।

(३) श्लेथरा मुनि

एवं कलावविमुक्तवामस्य विहितत्वात् ।

हरिवंशे,—

“अन्तर्द्धानं कलौ याति तत्पुरं शूलशासिनः” । इतिवचनं
गृह्यमुदायान्तर्द्धानपरं ।

तथा च पुनर्वदति पुरि तु वसते पुनरिति । एवं च न
क्षेत्रस्य कलावन्तर्द्धानं ।

देवस्य,—

“अरण्यं देवतास्थानं तीर्थान्यायतनानि च ।

तस्मात्तत्रमृतालोका (१)लोकान् यान्ति दिवोकमां” ।
ब्रह्मपुराणे ।

“तपन्नभ्रान्यतीर्थेषु वर्षायुत^(२)जतं नरः ।

यदाप्नोति तदाप्नोति मासेन पुरुषोत्तमे ॥

वार्षिकांश्चतुरो मामान् यन्तिष्ठेत् पुरुषोत्तमे ।

विहाय सर्वपापानि विष्णुलोकं न गच्छति ॥

हरेः सन्निहिते स्थाने उत्तमे पुरुषोत्तमे ।

मन्वत्सरमुपित्वा तु माममात्रमथापि वा ॥

प्रयाति परमं ध्यानं यत्र योगेश्वरो हरिः” ।

विष्णुपुराणे,—

“ततः न भगवान् कण्ठः क्षीणे तपसि सत्तमाः ।

पुरुषोत्तमायं मैषेय विष्णोरायतनं ययौ ॥

तत्रैकाग्रमतिर्भूत्वा चकाराराधनं हरेः ।

ब्रह्मपारम्यं क्लृप्तं स्तोत्रं परमपावनं” ॥

नरसिंहपुराणे,—

ततः,—

“पुरुषोत्तमाख्यं स गत्वा देवदेवं महामतिः ।

तत्र स्नात्वा यथा योगं मार्कण्डेयो महातपाः ॥

तपस्त्रये निराहारो (१) द्रष्टुं नारायणं हरिं ।

बहुवर्षं (२) गतं तत्र शृण्वन् ब्रह्मसनातनं ॥

पुरुषोत्तमं ममभ्यर्च्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।

तुष्ट्याव वाग्भिरिष्टाभिर्विष्णुं तत्रोर्द्ध्वाङ्गकः” ॥

महाभारते,—

“एतेऽत्र लिङ्गाः कौन्तेय यत्र वैतरणीनदी ।

यथायजत धर्माऽपि देवान् शरणमेत्य वै ॥

शुचिभिः समुपायुक्तं यज्ञीयं परिशोभितं ।

उत्तरं तीरमेतद्धि मततं द्विजशोभितं ॥

शुभेन देवयानेन यथा स्वर्गमुपेयुषः ।

‘तत्र देवर्षयोऽन्येऽपि पुरा क्रतुभिरेजिरे ॥

तत्रैव रुद्रो राजेन्द्रः पशुमात्सवान्मखे ।

श्रदात्पण्डं न चेन्द्राय भागोऽयमिति चाप्रवीत् ॥

इते पशौ तदा देवास्तमुचुर्भारतर्षभ !)

मापरस्वमभिद्रोग्धो माधर्माधि(३)कस्मान् वृथा ॥

(१) क्लृप्तमारायणं हरिं ।

(२) वर्षं ।

(३) माधर्मान् सकलान्यथाः ।

ततः कल्याणरूपाभिर्वाग्भिस्तेरुद्रमस्तुवन् ।
 दृष्ट्वा चैनं तर्पयित्वा ममयं चक्रिरे तदा ॥
 ततः स पशुमुत्सृज्य देवयानेन ^(१)यज्ञवान् ।
 तत्रानुवंश्या रुद्रस्य तान्निबोध युधिष्ठिर ! ॥
 श्रयातयामं सर्वेभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं ।
 देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्गुद्रस्य ग्राह्यतं ॥

तथा,—

“ एतत्स्त्रायम्भुवो राजन्! वनं रम्यं प्रकाशते ॥
 यत्रायजत कौन्तेय विश्वकर्मा प्रतापवान् ॥
 तस्मिन् यजे हि भद्रता कश्यपाय महात्मने ।
 स पर्वतवनोद्देशाद्दक्षिणा वै स्वयम्भुवा ॥
 श्रवासौत्तत्र कौन्तेय दत्तमःचामहौ तदा ।
 उवाच वापि कुपिता लोकेश्वरमिदं प्रभुं ॥
 न मां मर्त्याय भगवन् कस्मैचिद्दातुमर्हसि ।
 प्रदानं योग^(१)मेतत्ते यस्याशेषारसातल ॥
 विपीदन्तीं तु तां दृष्ट्वा काश्यपो भगवान् ऋषिः ।
 प्रमादयांवभूवाथ ततो भूमिं विश्रांपते ॥
 ततः प्रमत्त्वा पृथिवीं तपसा तस्य भूपतेः ।
 पुनरुन्मज्य मलिलावेद^(२)रूपा स्थिताबुभौ ॥

(१) जग्मिवान् ।

(२) प्रदानं मेवमेतत्ते यास्याम्येश रसातलं ।

(३) देवीरूपा ।

सैषा प्रकाशते राजन्! वेदी^(१)संस्थानंलक्षणा ।
 आरुह्यान्तर्महाराज! वीर्यवान् वै भविष्यति ॥
 सैषा सागरमासाद्य वेदी राजन् प्रकाशते ।
 एतानारुह्य भद्रं ते त्वमेकस्तरसागरं ” ॥

अहं च ते स्वस्वयनं प्रयोक्षे यथात्वमेता^(१)मथराक्षसेन ।
 मृदाहि मर्त्येन ततः समुद्रमेषा वेदी प्रविशत्या^(२)जमीदृ अग्नि-
 मित्रायोनिरपां देव्यो विष्णोरेतस्तममृतस्य नाभिः । एतद्भुवन्
 पाण्डवः सत्यवाक्यं ततो वेदी^(३) त्वं तरमाधि^(४)रोह । अत्र
 उत्तरं तीरमित्युपक्रम्य सैषा सागरमासाद्य देवी राजन् प्रकाशत
 इत्युप^(५)संक्षृत्य वैतरणीप्रभृति समुद्रपर्यन्तं पुरुषोत्तमचेत्रमुक्तं
 भवति । यद्यपि पुरुषोत्तम चेत्रशब्देन कीर्तनं पुरुषोत्तमाख्य-
 क्षणामूर्तिदर्शनं च भोपनिवद्धं तथापि चेत्ररूपं चेत्रमेतावदे-
 वेति मत्स्यपुराणे काश्यां केशवदर्शनं यथा नोक्तं तथेह प्रत्येकं ।
 एकं चास्य देवस्य कस्मिं मध्यगतत्वेऽपि चेत्रत्वेन प्राशस्त्याधिवास-
 योग्यं । निषिद्धदेशाः ।

आदित्यपुराणे,—

“अद्भुवन्नकलिङ्गांश्च सौराष्ट्रगुर्जरांस्तथा ।
 आभीरं कोङ्कणं चैव द्रविडं दक्षिणापथं ।
 अवनतीं मागधं चैव देशान्येतानि वर्जयेत् ” ।

(१) देवी ।	(२) मघीत राजन् ।
(३) व्याभ्रमाद ।	(४) देवी ।
(५) तिरोह ।	(६) इत्युपसंहाराद्य ।

चन्द्रिकायां—

“ सिन्धुमौवीरभौराष्ट्रान् तथा पर्य्य^(१)न्तवामिनः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गांश्च गत्वा भंस्कारमर्हति ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ अङ्गवङ्गकलिङ्गोद्भान् ^(१)पार्वतीयान् मयांस्तथा ।
सिन्धुमौराष्ट्रमौवीरान् पारदानाम्ब्रमालवान् ॥
निवामाय द्विजो नित्यमनापदि ^(२)विवर्जयेत् ।
एतान्यपि यदि गृह्णी भंशयेत् वृत्तिकर्षितः ” ॥

विष्णुः,—

“ श्लेष^(३)विषये श्राद्धं न कुर्वीत ” ।

आदित्यपुराणे,—

“ अथर्मदेशमध्ये तु कृत्वा क्रतुशतान्यपि ।

न पश्यन्ति द्विजाः स्वर्गं जातु श्रेयो महामनाः ” ॥

एतच्च अनापटिकास्यकर्मविषयं ।

हारीतः,— नारकागन्धावास्त्रज आवद्भूयात् । अन्यत्र काश्चन-
कमलकुवलयेभ्यः ।

आपस्तम्बः,—

नित्यं शश्विः सुगन्धिः स्यात् शुकाम्बरधरः पुमान् ।

गौतमः,— अनुचक्षुश्रुनां कस्मात् । अकस्मात् शास्त्रीयनिमि-
त्तस्य विना दीर्घश्रुनं स्यात् ।

(१) प्रत्यन्त ।

(२) विषयंवेत् ।

(३) पार्वत्यानुगमां स्तथा ।

(४) देशं ।

आपदि तु काम्यकर्मापि तात्कालिकरोगादिशान्तिफलकं
तत्रापि कर्त्तव्यमेव सुतरां नित्यं । एवं अनापदि नित्यकर्म
अत्रापि कर्त्तव्यमेव, जातु श्रेय इति फलस्यैव निरा^(१)-
करणात् ।

अथ भोगः आपस्तम्बः,—“संयह्येता मनुष्यान् भोक्तां च धर्मा-
विद्वद्भ्यान् भोगान्, एवमुभौ लोकावभिजायते । मनुष्यसंयहः
स्वसुखाय ।

सम्बन्धः,—

“सुतुकामाभिगामी म्यात्प्राप्नोति परमं^(२) पदं” ।

विष्णुः,— लक्ष्मीवाक्यं । वसामौत्यनु^(३)वृत्तौ ।

“आचारसेविन्यथ शास्त्रशिष्टे विनीतवेगेन तथा सुवेगे ।

सुशुद्धदन्ते षट्तु^(४)वर्जिते च मृगाशनेनातिथिपूजनेन ॥

स्वदारनिष्ठे नियते स्वधर्मे मत्प्योत्कटे मत्प्यशनाविमुक्ते ।

मदा सुगुण्ये च सुगन्धिगात्रे नित्यानुलिप्ते च विभूषिते च” ॥

वशिष्टः,—

“न वह्निर्मांसां धारयेदन्यत्र रुक्ममत्वाः” वह्निर्गृह्यात्

हारौतः,—

“गुरुणाऽनुज्ञातोऽलंकारान् गृह्णीयात् । यथाथं तान्
विभूष्यात्” । यथाथं यथाप्रयोजनं ।

(१) नित्यकरणात् ।

(२) परमां गतिं ।

(३) मोमात्यनुवृत्तौ ।

(४) मृतवर्जिते ।

विष्णुपुराणे,—

“सदानुपहते वस्त्रे प्रशस्ताश्च तथौषधीः ।
 गारुडानि च रत्नानि विभ्रयात् प्रयतो नरः ॥
 सुशुद्धामलकेग्रश्च सुगन्धिस्यारुवेग्रधृक् ।
 सिताः सुमनसो ह्येषा विभ्रयाच्च नरः सदा” ॥

महाभारते,—

“अन्यदेव भवेद्वासः शयनीये सदैव हि ।
 अन्यद्रथ्यासु देवानामर्पयाम्यन्यदेव हि” ॥
 न सुवर्षमनस्यं धारयेत् । अनामिकाधारणे कुण्डलधारणे
 मामान्येन प्राप्तस्य स्वातकप्रतलेन पर्युदामः ।

कालिकापुराणे,—

“कायस्येनैव हेम्ना तु यत् पापं कुर्वते नरः ।
 आचरेत्तदधं तस्य वज्रलेपो भविष्यति ॥
 अनामिकायां तद्वायं दक्षिणस्य करस्य च” ।
 दक्षिणानामिकाधिकरणं सुवर्णधारणं पुरुषार्थं विधीयते ।
 तस्यैव वाक्यान्तरेण कर्माङ्गता विधीयते । अपहोमेत्यादिना ।
 एवं च दक्षिणानामिकाङ्गस्येन हेम्ना निघिद्धानुष्ठाने पापं हर-
 स्यादित्यर्थः ।

मनुः,—

“वहिर्मान्त्रं न धारयेत्, गृहादहिः, नात्मना^(१)चाहरेत् अजं” ।

यमः,—

“नैकवस्त्रेण भोक्तव्यं न नग्नः स्नानमाच^(१)रेत् ।
स्वप्नं नैव नग्नेन उच्छिष्टस्यो न संविशेत्” ॥

मनुः,—

“न जीर्णमलवासाः स्यात् भवे च विभवे सति ।
नीचवेशनखड्गश्रुदङ्गन्तः शुक्राम्बरः शुचिः” ॥

तथा—

“नोत्सङ्गे भक्षयेद्गच्छ्यान्नं जातं स्यात् कुतूहली ।
नं नृत्येनापि गायेत न वादित्राणि वादयेत् ॥
न च स्फोटैश्च च स्त्रेङ्गैश्चाद्यैः क्रौडैस्त्कदाचन ।”

स्फोटमङ्गुलीनां । स्त्रेङ्गमसिंहनादः ।

यत्तु—

“वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिशास्त्रविशारदः ।

तासन्नस्याप्रयासेन प्राप्नोति परमं पद”मिति याज्ञवल्क्य-
वचनं । तच्चित्तैकाग्रताकामनया क्रियमाणपरं । तस्य विहित-
त्वात् नैतदिष्यतम् ।

एवं,—

“गीतज्ञो यदि गीतेन प्राप्नोति परमं पद ।

रुद्रस्यानुचरोभूत्वा तेनैव महमोदत” इति रुद्रप्रतीत्ये
क्रियमाणपरं, तस्मात्पि निषेधः ।

विष्णुः । “न सर्पशास्त्रैः क्रौडैत्” ।

वशिष्टः,—

“ नाङ्गनखंवादनं कुर्यात् ।

न पाटेन पाणिना वा जलमभिहन्यात् । नेष्टकाभिः फलानि
निपातयेत् न फलैः फलानि ।

न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलो भवेत् । न वाचा चपल-
इति शिष्यस्य गोचरे ” । स्नानविधिनिषेधकालाः प्रातःस्नान-
प्रकरणे दर्शिताः ।

अथ संकरवर्जितं । बृहस्पतिः,—

“ विप्रजातिं समामाद्य संकरं परिवर्जयेत् ।

मानुष्यं दुर्लभं लोके ब्राह्मण्यमधिकं ततः ॥

एकश्यासन पङ्क्तिर्भाण्डपक्वान्मिश्रणं ।

याजनाध्यापने योनिस्तथा च महभोजन ॥

नवधा मङ्करः प्रोक्तो न कर्त्तव्योऽधमैः मह ।

उत्तमैरुत्तमैः साङ्गं कर्त्तव्यं तु समेन वा ॥

योनिर्द्योनिमन्त्रः महभोजनसेकपात्रभोजनम् ।

यममृतावधिकं ह्येनयोनिगमन । दृष्टैः मह व्रूयात्^(१)टि
व्यवहारः । तद्रूपपरिभोग^(२)स्तदासनशयनोपभोगः तद्वाचस्पृशंनम्
तत्सन्नापः । तद्बृहभोजनम् ।

तथा,— गौर्याटियोगस्य पापसंक्रमहेतुः ।

शरौतः,—

“ हन्यादशुद्धः शुद्धं तु गोधयेत् । तयोर्द्वयं भूयिष्ठं शुद्धिः ।

शुद्धतः स्मृतेः । योऽत्यन्तपक्खी तत्संभर्गण पापिनः पापक्षयो-
भवति, तथा विश्वामित्रस्य त्रिशङ्कुयाजने, यस्त्वत्यन्तं पापिप्रमत्पर्कण
सामान्यतः साधोः पापसंक्रमो भवति, तथा स्नानशय्यामनान्यपि
परिचार्याणि एके मन्यन्ते स्नानुपपत्तौ एवं ह्याहुः ॥

“श्रासनं शयनं स्नानमन्तर्ह्राय समाचरेत्” ।

स्नानुपपत्तौ स्नासनाद्यसम्भवे । शुद्धिं वस्त्रादिकमामनादि-
खन्तर्ह्राय परिग्रहः कार्य इत्यर्थः ।

मनुः—

“उपानहौ च वामश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।

उपवीतमलंकारं सृजं करकसेव च” ॥

अथ ब्रह्मसूत्रमन्योपभुक्तं सर्वदैव न धार्यं । वामःप्रसृतौनां
निर्णीया (१) मलामिति गौतमस्मृतेः प्रचाल्य धारणं ।

विष्णुस्मृती,—

परोपभुक्तमाह्यवर्जनं । याज्ञवल्क्योप्ये,— परकूपोद्यानगृहाणां
वर्जनमधिकं । पङ्क्तिभोजने विशेषः ।

“अग्निना भक्षणा चैव मल्लिनेन विशेषतः ।

द्वारेण स्याममार्गेण षड्भिः पङ्क्तिर्विभज्यते ॥

देवादि निश्रामहतं शरीरं यस्य वेश्म च ।

न तेन मङ्करं कुर्याद्गृहामनपरिच्छदैः” ॥

निश्रामहतं पूजादिविरहान् ।

विष्णुपुराणे,—

“ दिधीक्षुपतितोन्मत्तवड्डविराजिकौटकैः ।

बन्धकौबन्धकौभर्त्तृक्षुद्रान्वितकथैः मह ॥

तथातिथयशीलैश्च परिवादपरैः शठैः ।

बुधो मेचैर्विकुर्वीत नैकः पन्यानमाप्रजेत् ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ न सर्वशंकिभिर्नित्यं न तु दैवपरैर्नरैः ” ।

मैत्रौ कुर्यादित्यनुपङ्गः ।

मनुः,—

“ पापण्डिनोविकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वकवृत्तिंश्च वाद्वाचेणापि नार्चयेत् ” ॥

मनुः,—

“ न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न वहिष्कृतं ।

न चास्योपदिशेद्दमं न चास्य प्रतिमादिशेत् ” ॥

उच्छिष्टं भोजनपाचशिष्टं, हविः पुरोडाशादि, देवनेवेद्यश्राद्ध-
दत्तानि । तथापि हविःशब्दप्रयोगात् । उच्छिष्टनिषेधो नाश्रित-
शूद्रविषयः ।

उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि वा ” ।

इति केचित् ।

मनुना आश्रितशूद्रे दामविधानात्, शूद्रलिखितौ,— “ ह्यपरं
पायसापूपमांसमदाधिमधुघृतं ह्येषाजिनानि शूद्रेभ्यो न दद्यात् ” ।
कश्चिदन्यत्र प्रहताविति । प्रहतामुखवः । उक्तवादिषु विवाहादिषु

देयमित्यर्थः । विष्णुस्मृतौ,— तिलदानमपि निषिद्धं । कुलनाशनादि ।
मनुर्वैधायनश्चतुर्थे ।

“ कुत्रिवाहैः क्रियालोपैर्न वेदाध्ययनेन च ।

कुलान्य^(१)कुलतां याति ब्राह्मणातिक्रमेण च ।

शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ॥

गोभिर्यैश्च यानैश्च क्षीरात्रोपसेवया ।

अयाज्ययाजनेष्वैव नाभिक्येन च कर्मणा ॥

कुलान्यकुलतां यान्ति यान्ति क्षीनानि मन्वतः ।

मन्वतस्तु ममृद्भानि कुलान्यन्यधनान्यपि ॥

कुलमंथ्यां च गच्छन्ति कर्षन्ति च महश्च ॥ ” ।

शिल्पं चित्रादिजीविकात्वेन, व्यवहारेण षष्ठादानादिना, यानैः
शकटादिभिः । यमशातातपस्यामाः,—

देवद्रव्यविनाशेन ब्राह्मणातिक्रमेण च ।

कुलान्यकुलतां यान्ति गवां^(२)चातिक्रमेण च ॥ देवद्रव्यं,

देवोद्देशेन यद्द्रव्यं ।

अथ त्वान्यात्याज्याः ।

विष्णुमनुयः,—

“ एनस्त्रिभिरनिर्षिकेनायं किञ्चित्समाधरेत् ।

एतानिर्णजनायैतान् जुष्टुषेत्तु कटाचन ॥ ”

एनस्त्रिनः महापातकिनः ।

(१) कुलान्यायु विनश्यन्ति ।

(२) ब्राह्मणातिक्रमेण च ।

वशिष्ठः,—

“ पतितः पिता परित्याज्यो माता पुत्रं प्रति न पतति ”

बौधायनः,—

“ न पतितैः सद्भवहारो विद्यते, पतितामपि मातरं विभृया-
दनुभाषमाणः ” ।

गौतमः,—

“ त्यजेत् पितरं मद्यः शूद्रयाजकं, शूद्रान्नपाचकं, शूद्रार्थयाजकं,
वेदविज्ञावकं भृणहननं, यस्यान्यावमायिभिः सह संवसेदन्धावसा-
यित्वाञ्च ।” शूद्रार्थयाजकं शूद्रधनेन यज्ञकर्तारं, वेदविज्ञावकं अन-
ध्याये वेदाध्यापकं । यत्तु शङ्खलिखितौ,— “ अयाव्याः, माता
पिता सपिण्डा गुणवन्तः सर्व एवात्याव्याः, गुणवन्तो विद्यावन्तः ।
श्रौतस्मार्त्तानुष्ठानरतश्च ” ।

देवस्तः,—

“ पितरं भ्रातरं पुत्रं पुत्रिकां भगिनीं सुषां ।
न त्यजेद्देश^(१)भोगार्थं दारानपि कदाचन ॥
मातृत्यागो हि शास्त्रेषु नोपदिष्टः कदाचन ।
पतिता चाभिगमता च न माता त्यागमर्हति ॥
कुलवृद्धा वधोवृद्धा ज्ञानवृद्धाश्च मानवाः ।
श्रीकृष्टाश्च मंपूष्या यथा स्वगुणभौरवात् ” ॥

तदन्तेषां मातृपितृव्यतिरिक्तानां पञ्चमहापातकिल्लेऽपि न
त्याज्यत्वमिहैवं परं । मातृस्त महापातकिल्लेऽपि अत्याज्यत्वम् ।

(१) ईशलोभाभ्यां ।

हारीतेन, — तु आचार्यैर्लिङ्गपितृणामत्याज्यत्वमुक्त्वा,—

“अशुद्धौ च परित्यागः पातकेऽयाज्ययाजके ।

उपाध्याये च याज्ये च न पितृत्याग उच्यते” ॥

पातके महापातकव्यतिरिक्ते, अयाज्ययाजने च उपाध्यायैर्लिङ्ग-
याज्यानां त्यागोऽपि न पितुः, महापातकेषु पितरमपीत्यर्थः,
एतच्च पतितत्यागविधिं विनापि पातित्ये सर्व्वव्यवहारवर्जनं ।
पापमंसर्गस्यैव दोषावहत्वात् । न तु त्यक्तमंसर्गत्वेन दोषनिमित्तत्वं ।
त्यागविधिस्त्वच ज्ञातीनां पुद्गलार्थः । तदतिक्रममेतेषामेव दुरितं ;
न तु त्यागविध्यभावेन पातकिनो व्यवहार्यत्वं । यत्तु वशिष्टेन त्याग-
विध्यन्तरं अत ऊर्द्धं तेन सधर्मघेषुः, तद्धर्मिणो वा स्युः, सधर्मयति-
रति, तत्सूतका^(१)तुरविषयं, त्यागे कृते तु सूतकमृतकयोः सूतक-
मृतकं न कर्त्तव्यं, करणे तस्याभ्यापत्तेः, रिक्त्य पिण्डोदकानि व्यवर्त्त-
दति शङ्खलिखितवचनात् आहुदायभागादिकमपि त्यागे सति न
भवति । न पतितमात्रे वचनाभावात्, एवं चागौचव्यतिरिक्त-
व्यवहारः त्यागं विनापि पतितैः सह न कर्त्तव्यः । पतिताभिश्च-
दुपात्तकुलघयकरस्य तस्य पुरो वान्धवानां राज्ञश्च समं
दोषानभिख्यायाः, पुनः पुनरवस्थां लभस्वेति स यदेवमपि अनव-
स्थितमतिः स्यात्ततो मिषपाचमादाय पूर्वमपापमपसव्यं कृत्वा
वामपादेन दक्षिणां दिशं न्युक्षयेत् । पाचमपसव्यं कृत्वापविष्टादिकं
कृत्वा गौचमुपामौरन् । अपापादिकस्य रिक्त्यपिण्डोदकानि निव-

(१) तत्सूतककारणादिविषयं ।

जंते, श्रवस्यां लभस्वेति प्रायश्चित्तं कुर्वीत । मभायां पुनः पुनर्वक्तव्यं ।
यदि प्रायश्चित्तं न करोति तदोक्तविधिना त्यागः कार्यः, मनु-
वचनान्निन्दितेऽहनि मायाङ्गे सर्वे ज्ञातयः कुर्युः । वशिष्ठस्मृतेः
मंमावर्जनाद्यमंस्कृतम्यानम्यघटेन दामौ दामौमवर्षपुत्रान्यतमद्वारा
जलानयनं, जलानेता जलकुम्भमपमव्यो वामपादेन दक्षिणाभि-
मुखो घटमनुजमधोमुखं कुर्यात् । शमुकशर्मणे पतितायेद् जल-
नुपतिष्ठतामिति गैरिकरिक्तेषु कूपेषु, ज्ञातयः प्रकीर्णकेशा अप-
मव्यास्तमन्वालभेरन् । ततः स्नात्वाचम्य मनुवचनाद्द्वोरात्रं श्रौत-
मासीरन् । गौतमवचनाच्च सर्वाणि प्रेतकार्याणि जीवत एव शस्य
कुर्युः पुत्रादयः । पूरकपिण्डपोडमश्राद्धादिकं ।

मनुः—

“ एवं तस्य विधिं कुर्याद्योपि सुपतितास्त्वपि ।

वस्त्राद्यनदेयं तु वसेत् पुण्यगृहान्तिके ” ॥

त्यागे कृते यदि प्रायश्चित्तं करोति तदा पथः पानीयं हृतं
वरणं मधूपलभ्य नद्यां पुण्यजलायां स्नायात् । ब्राह्मणा ब्रूयुश्चरितं
तयेति । चरितमिति प्रतिवचनं । वशिष्ठवचनाद्धिरण्मयं मृण्मयं वा
कुम्भं नदीजलपूर्णं तस्मै च दद्यात् ।

“ तदापः प्रतिगृह्णाति ; शान्ता द्यौः, शान्तां पृथिवी ; शान्तं
शिवमन्तरौचं यो रोचमस्तमिह गृह्णामीति ” यजुभिः । पाव-
मासौभिरितरमम्बन्धिभिय कुशाण्डिभिर्होमः । ततस्तेनोदकेनैव-
मापोद्दिष्टेति तिसृभिरभिषिञ्चेयुः । ततः सर्वेषां ज्ञातीनां तेनैव मह
नद्यां स्नानं । जलकुम्भापवर्जनं । गोभ्यो घामदानं । गोभिर्घाति

भक्षिते ततो गृहं प्रविश्य जातकर्मादि तस्य कर्त्तव्यम् । गां
हिरण्यं ब्राह्मणेभ्यो दंष्ट्रात् । आचार्याय चैवं । ततोऽनेन सह सर्वं
अयं च पुनरुद्धारविधिस्त्यागविध्यभावेन भवति । प्रायश्चित्तमात्र
व्यवहाराः । व्यवहार्यत्वात् ।

मनुः,—

“ बालप्रांश्च कृतप्रांश्च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरणागतहन्तृश्च न तैः सम्भूय संश्लिषेत् ” ॥

एतैः मह छते च प्रायश्चित्ते व्यवहारो वर्ज्यः । उदकपानपदं
व्यवहारमात्रोपलक्षकम् । मृत्यन्तरात् स्त्रीप्राणपि रति शरीराणि
स्नातकवतानि । अथ वाचिकं तच्च वाच्यावाच्यभेदेन द्विविधं । तत्र
वाच्यं सर्वश्रेष्ठं विष्णोर्नाम ।

विष्णुपुराणे,—

“ यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विलायनमनुत्तमं ।

सैवेयाशेषपानानां धातूनामिव पावकः ” ॥

गीतायां,—

“ मततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च वृद्धव्रताः ।

महाभारते,—

“ एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्गत्वा पुण्डरीकाक्षं सखैरर्षेणः सदा ” ॥

विष्णुधर्म,—

“ चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्त्तयेत् ।

नाशौचं कीर्त्तने तस्य स पवित्रकरो यतः ॥

अज्ञानादथवा ज्ञानादुत्तमश्लोकनाम यत् ।
मंकीर्त्तितमघ पुंसो दहत्येधो यथानलः ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ अन्ता विषया विषयाभिभूताः,
घोरेषु च व्याधिषु पच्यमानाः
मंकीर्त्य नारायणशब्दमात्रं
विमुक्तदुःखाः सुखिनो भवन्ति ” ।

विष्णुरहस्ये,—

“ मांहाविस्तन्महच्छिद्रं म मोहः म च विभ्रमः ।
यन्मुह्यते चण वापि वासुदेवं न कीर्त्तयेत् ॥

महाभारते,—

“ प्राणप्रयाणपाथेयं समारव्याधिभेद्यज ।
दुःखशोका^(१)पविद्राण हरिरित्यचरदय ॥

रामायणे,—

“ न तत्र दामवाः भन्ति न पिशाचा न राक्षसाः ।
यत्र देवो गृहे विष्णुः कीर्त्तयेते हि मटा मता ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

“ नाममंकीर्त्तनं नित्यं क्षुतिप्रसूक्षितादिषु ।
यः करोति महाभाग! तस्य त्यजति केशवः ॥

पुनर्विष्णुपुराणे,—

“श्रवणेनापि यन्नास्मि कौर्त्तिते सर्वपातकैः ।

‘पुमान् विमुच्यते मद्यः सिंहचक्षुर्मुंगैर्वशां’ ॥

तथा अर्थविशेषे नामविशेषमुक्त्वा

“सर्वार्थपदग्रक्तस्य वासुदेवस्य चक्रिणः ।

यथाभिरोचते नाम तत्सर्वार्थेषु कौर्त्तयेत्” ॥

महाभारते,—

“एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः ।

यद्भक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरर्चयन्तः सदा” ॥

एवं महामनामगजेन्द्रमोक्षणादिकौर्त्तनमपि तत्तत्फलार्थं ।

तथा मनुः—

“वेदाभ्यासरतं चान्तं पञ्चयज्ञक्रियारतं ।

न स्पृशन्तीह पापानि महापातकजान्यपि” ॥

तथा,—

“परिनिष्ठितकायस्तु स्वाध्यायेनैव हि दिशः” ।

तत्र ब्रह्मभागः मातादिष्णुपरः । कर्मभागोऽपि यज्ञरूपविष्णु-
नामकौर्त्तनपरः । इत्यादिष्वस्यतिपुराणेषु कोटिशो वाक्यानि
विस्तारभयाच्च लिख्यन्ते ।

तथा भविष्यपुराणे,—

“महादेव ! महादेव ! महादेवेति चैव हि ।

पठेदेतस्मिन्मवान् शृणुयाद्वापि यः सदा” ॥

यद्देहभेदमामाद्य,—

“मृत्युञ्जयाय रुद्राय नीलकण्ठाय शम्भवे ।
 इतौरयन्ति ये नित्यं न हि तान् वाधते कलिः ॥
 कौर्त्तयन्ति च ये रुद्रं मरुदप्यत्र मानवाः ।
 सर्वपापैः प्रमुच्यन्ते सप्तजन्मकृतैरपि ॥
 अश्वमेधमहम्बस्य महम्बगुणितस्य च ।
 फलं प्राप्नोति यो भक्त्या महादेवेति कौर्त्तयेत् ॥
 प्रसङ्गात् कौतुकात्प्राभाङ्गयाटजानतोऽपि वा ।
 हरद्व्युच्चरन्मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 चिपुरहर । हराऽऽदिदेव ! शम्भो !
 त्रिनयन ! शंकर ! रुद्र ! शूलपाणे ! ।
 भव ! शरणमितौरयन्ति ये वै,
 भवजलधौ न विगन्ति ते मनुष्याः” ॥

एवमन्यान्यपि शिवकौर्त्तनपराणि वाक्यानि विस्तरभयात्
 भिद्यन्ते ।

शाम्भपुराणे—

“विकर्त्तनो विवस्वाश्च मार्त्तण्डो भास्करो रविः ।
 लोकप्रकाशकः श्योमान् लोकचक्षुर्ग्रहेश्वरः ॥
 लोकमाखी चिन्मोक्षेणः कर्त्ता हर्त्ता तमिस्रहा ।
 तपनन्तापनयैव शुचिः सप्ताश्रवाहनः ॥
 गर्भन्तिहन्तो ब्रह्मा च सर्वदेवनमस्कृतः ।
 यत्र तेन महावाहो ! दे मन्ध्येऽस्तमनोऽटये ॥
 स्तौति मां प्रणतो भूत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

भविष्यपुराणे,—

“ उपवासी रविं यस्तु भक्त्वा ध्यायति मानवः ।
तन्नामजापी तत्कर्मरतस्तद्गतमानसः ॥
निष्कामं पूजयेद्देवं परं ब्रह्माधिगच्छति ” ।

निष्णुपुराणे—

“ ये तामार्य्येऽतिदुर्गति वेदगर्भेऽन्विकेति च ।
भद्रेति भद्रकालीति चेमाक्षेमं करोति च ॥
प्रातश्चेवापराह्णे च कीर्त्तयि^(१)थ्यन्ति मानवाः ।
तेषां हि प्रार्थितं सर्वं तत्रसादाद्भविव्यति ” ॥

मार्कण्डेयपुराणे,—

सावर्णिः सूर्य्यतनय इत्यारभ्य सावर्णिर्भविता मन्पुरित्यन्तं
देवीमाहात्म्यं प्रकृत्य—

“ मधुकैटभनाशं च महिषासुरसूदनं ।
कीर्त्तयिथ्यन्ति ये तद्वद्वधं शुभनिशुभयोः ॥
न तेषां दुष्कृतं किञ्चिदुष्कृतोत्या न चापदः ।
भविष्यति न दारिद्र्यं न चैवेष्टवियोजनं ” ॥ इत्यादि ।

विष्णुपुराणे—

“ गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद्योजनानां शतैरपि ।
स्मितेऽवधारितं ह्यन्ति पापं जम्भषयार्जितं ” ॥

गङ्गामधिकृत्य—

या पावयति भूतानि कीर्त्तिता च दिने दिने ।

(१) स्तोत्रान्या नमस्मूर्त्तयः ।

महाभारते,—

“ कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि कुरुक्षेत्रे वसाम्यहं ।

य एवं सततं ब्रूयात्सोऽपि पापात् प्रमुच्यते ” ॥

तथा—

“ अहं काशीं गमिष्यामि तत्रैव निवसाम्यहं ।

दति ब्रुवाणः सततं काशीवासफलं जभेत् ” ॥

स्कन्दपुराणे नन्दिनं प्रतीश्वरवाक्यं ।

“ अनामयश्चेतनो वा नाम कौर्त्तयता तत्र ।

भोऽश्वमेधफलं चैव लप्स्यते नात्र मंगयः ” ॥

मत्स्यपुराणे,—

“ कार्त्तवीर्याङ्गिनो नाम राजा वाङ्महश्चष्टक् ।

योऽस्य कौर्त्तयते नाम कल्पमुत्थाय मानवः ॥

न तस्य वित्तनाशः स्यादिष्टं च जभते ध्रुवं ” ।

विष्णुधर्म,—

“ नमोऽस्तु ते कार्त्तवीर्य्यंभिव्यायति चैव यः ।

तिलप्रस्थप्रदानस्य नरः पुण्यमवाप्स्यति ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ भोमन्दिनीति यः प्रोक्त्वा कर्त्तारं प्रतिपद्यते ।

न तस्य द्विपिशादूँलभयं कुर्वन्ति कुत्रचित् ” ॥

तथा—

“ कर्कोटकस्य नागस्य दमयन्त्या नप्तस्य च ।

अतुषर्षस्य राजर्षेः कौर्त्तमं कलिनाशनं ” ॥

अथ मत्यवचने ।

मनुष्यमौ,—

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयाच्च ब्रूयात् सत्यमप्रियं ।

प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः मनातनः” ॥

एतेन प्रियं सत्यं च मिलितं द्वयं वक्तव्यमित्युक्तं भवति ।

हारीतः—

अनृतमधिकृत्य, चतुर्विधं भवति, पणितानृतं, प्रत्ययानृतं, सुकृतानृतं, साधारणमिति, विकेतरसङ्गुणकौर्त्तनं, केतुर्गुणापङ्गवः, दोषकौर्त्तनं च पणितानृतं, एतच्च कितवष्टत्तिरूपं निषिद्धं । प्रत्ययानृतं त्रिविधं, उपादाने परस्मै दापने पन्मिथ्यावचने । तदि-
प्रलभानृतं ।

साक्षिणः कूटसाक्षिके लभ्यन्त्या मिथ्यावादित्वात् साक्षिणापलापे
यदनृतं । यो द्वयोरर्थिप्रत्यर्थिनोर्जयपराजयनिर्णयकर्त्ता मैत्र्यात्-
द्वेषाज्जोभादा पक्षपातेन मिथ्या वदति तद्भ्रूवहारानृतं, एवं त्रिविधं,
प्रत्ययानृतं, एतस्मिंश्चतुर्विधप्रत्ययानृते द्रव्यविशेषे पापविशेषः ।

यमः,—

“पशु पशुनृते हन्ति दृग हन्ति गवानृते ।

शतमशानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥

हन्ति तानसंख्यातान् हिरण्यार्थेऽनृतं वदन् ।

भवं भूम्यनृतं हन्ति मासं भूम्यनृतं वदेत् ॥

अपु भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैद्युने ।

पशुवत् क्षौद्रघृतयोर्धन्वापि तासु मन्त्रवं ॥

गोवधस्तेषु सर्वेषु शयनेष्वामनेषु च ।

अथवत् सर्वपापेषु खरोद्धान्यतरौषु च” ॥

अथमर्थः, (१)पशुलोभेनानृतं वदन्, पञ्चमंखकान् स्ववन्धू-
न्निहन्ति नरके पातयति, गोऽर्घ्ये ऽनृते दश, एवमन्येषु ।

पुनर्हारीतः,—

“ (२)विश्रम्भं चियुगं हन्ति पञ्च मिथ्यावसायतः ।

चणात् सप्तगुणं हन्ति त्वनृतं व्यवहारतः” ॥

विश्रम्भसंज्ञके (३)ऋजानृते (४)चियुग्मं जन्मत्रयं (५)नरके पातयति ।

मिथ्यावसायतः साचादनृते पञ्चगुणं पञ्चजन्मपर्यन्तं नरकपातः ।

व्यवहारो जयपराजयानृते सप्तजन्मनरकपात इत्यर्थः ।

पुनर्हारीतः,—

दानानृतमिज्यानृतं तपोऽनृतमिति चिविधं सुकृतानृतं ।

दत्त्वा द्रव्यमदत्तमिति मिथ्यावचनं दानानृतं । यो यच्छ्रुति-
इत्युक्त्वा न यजते महान्तं । क्रतु कर्तुंमुद्यतः स्वल्पं करोति
तदिष्यानृतं । तत्र त्रेधा भवति प्रायश्चित्तं । यस्तु उपकम्यायचार्यं
तप्यति तत्तपोऽनृतं ।

तत्र शास्त्रायणं ।

“ तत्र दानानृते दैवद्रव्यविशेषेण दोषः ।

(१) पशुलोभे ।

(३) ऋजयदृशानृते ।

(५) नरकपातः ।

(२) विश्रम्भात् चियुगं ।

(४) चियुगं ।

अज्ञानृते जन्म हन्ति दे तु वासोऽनृते तथा ।
 त्रीणिरज्ञानृते हन्ति चतुरं काञ्चनानृते ॥
 पञ्च पञ्चनृते हन्ति दश हन्ति गवानृते ।
 शतमश्वानृते हन्ति सहस्रं पुरुषानृते ॥
 एतत्तु दिगुष्णं हन्ति कृत्वा भूम्यनृतं नरः ।
 ततस्तु दिगुष्णं भूयो^(१) भुवं टत्वा दिनस्ति थः” ॥

शारीतः,—

साधारणं नाम गोब्राह्मणद्वितं, आपत्कल्पः, स्त्रैराभिधानं
 इति त्रिविधं, तत्र त्रिविधमपि न दोषाय ।

एवं ह्याह स एव,—

“न नर्मयुक्तं वचनं दिनस्ति न स्त्रैरवाक्यं च न मैथुनार्थं ।
 प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याञ्ज्रपातकानि” ॥

देवतः,—

“(१)विवाहे ब्रह्म-हामार्थं प्राणिनां जीविनाय वा ।
 आत्मनः प्राणहेतोर्वा न स्यादेवानृतं वदन्” ॥

विहारे मैथुने ब्रह्महामार्थं, ब्रह्मार्थं ब्राह्मणनिमित्तं,
 हामार्थं गोष्ठ्यां ।

गौतमः,—

“सप्त पुरुषान्दहति मनसापि गुरोरनृतं वदन्नकृतेऽन्पेव्वर्षेषु,”
 अनृतं द्विविधं, असत्यं विमम्बादस्य । दृष्टश्रुतशतनामन्यथावच-
 नममत्यं । प्रागल्भ्यापगतानां अमंप्रवर्त्तनं विमम्बाटः, इति ।

तथा,—

“ परप्राणोपघाताथे परद्रव्यापहारतः ।

विशिष्टोऽनृतवादस्तु न वृथाकथनादिषु ” ॥

अत्र विशेषमाह मनुः,—

“ (१)वह्मनां हि वधो यत्र तत्र माच्छ्यनृतं वदेत् ” ।

यत्र माक्षिणः (१)मत्यवदनेन द्विजानां वधः शक्यते । तत्र माक्षी मिथ्या ब्रूयात् । इदं च न्यायमूलं, (२)मत्यवदनस्य मरणानुकूलव्यापाररूपत्वेन हिंसात्वात्, तस्यां च (३)दोषभूयस्त्वात्, माच्छ्यनृते दोषान्पत्वादेव कर्त्तव्यं । (४)न माच्छ्यवदनस्य विधेयत्वेन निषेधाविषयत्वं, मिथ्या हि निषिध्यते मत्यं त्वर्थप्राप्त्यर्थं न विधेयम् ।

मत्य(१)वदनस्य प्रियरूपस्य च स्नातकव्रतत्वेन विधेयत्वं नाप्रियस्य, तेन ब्राह्मणादिवधानुकूलमाक्षिमत्यवाक्यस्य निषिद्धत्वात्, न (२)मत्यानृतवदनस्य निषिद्धत्वेऽपि दोषान्(३)पत्वात् कर्त्तव्यत्वं, तथा च प्रायश्चित्तं भारस्वतीष्टिः स्मर्यते, एवं माक्षिव्यतिरेकेणापि वर्णवधानुकूलमत्यवचनं निषिद्धं । “ पञ्चानृतान्दाङ्गरपातकानीति ” वचन, तत्र प्रतिप्रमवादेव निषेधाभावात् पातकाभावः, तथा च, तत्र प्रायश्चित्तं स्मर्यते, षणमिति, अत्कर्षार्थं वधोऽनृतं महापातकममत्वेन गणनादित्यतिगर्हितं वर्जनीयं ।

(१) वर्गिता ।

(२) मत्यमुक्तस्य ।

(३) नयमाच्छ्यमत्यवचनस्य ।

(४) तत्र ।

(२) मत्यकथने ।

(३) दोषभयत्वात् ।

(४) मत्यवचनस्य ।

(५) दोषान्पत्वात् ।

मनुः—

“ भूतं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ” ।

प्रथमभद्रपदं अभद्रवस्तुपरं, अभद्रं वस्तु भद्रमित्येवं ब्रूयात् नत्वभद्रमिति, पुण्यं प्रशस्तमिति ब्रूयात् इत्यापस्तम्बवचनाद्भद्रपदं पुण्यप्रशस्तादिपदोपलक्षणं, भद्रमित्येवेत्यनेन पदान्तरं पुण्यप्रशस्तादिपदं न वाच्यं भद्रमित्येव वाच्यमित्यन्वयः, आपस्तम्बः,— “अधेनुं धेनुं भद्रमित्येव ब्रूयात्” । धेनुभव्याशब्दो धेनुभविष्यत्यर्थे, धेनुभवायामुपगमः । पारस्करः, “गर्भिणीं विजयेति ब्रूयात्, सकुलमिति न कुलं, कपालमिति कपालं, मणिधेनुरिति न्द्रधेनुः” ।

महाभारते,—

“पुण्यानां शोभनं पुण्यं वृक्षाणामुद्धता रुषिः ।

वज्रकारं च वासानां वाद्ये वाद्यां तथा गवां ॥

सम्पन्नं भोजनं ब्रूयात् पानीये तर्पणं तथा ।

सुशुभं पायसे ब्रूयाद्वाच्यं ह्यगरे तथा ॥

ऋशुकर्मणि संप्राप्ते चुते घाते तु भोजने ।

व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दितं” ॥

पण्ड्रये शोभनं पण्ड्रमिति वाच्यं ।

वज्रवारं वज्रशब्दं गवां मध्ये वाक्यं दातुमिति ब्रूयात् । भोजने-
भोष्येऽघातौ पानीये पेयद्रव्ये दुग्धादौ । आयुष्यमभिनन्दितं
ब्रूयादित्यर्थः ।

थमः,—

“जौवेति चुवतो ब्रूयाज्जौवेत्युक्तः सचेति च” ।

मिति उत्तरेण मन्त्रः । सूचामा ऋणं^(१) कानभं प्रवेष्टुं कान-
भिमन्त्रणं, नमो रुद्राय वनमदे स्वस्तिमांसं पारयेति, पर्वता-
वृणे मन्त्रः । नमो रुद्राय गिरिसदे स्वस्तिमांसं पारयेति ।
शानाक्रमणे मन्त्रः । नमो रुद्राय^(२) शानमदे स्वस्तिमांसं
रय, गोष्ठप्रवेशे, नमो रुद्राय भक्तृपिण्डसदे स्वस्तिमांसं पारय,
स्वस्वान^(३) वाताहतोवस्त्रमभिमन्त्रयते, शिवा चामिन वज्रोऽभि
मसोऽसु मा मा हिंसीः, गर्जितमेघमभिमन्त्रयते, शिवा नो वर्षाः
न्तु शिवा नः सन्तु विद्युतः, शिवा नस्त्वामन्तु यास्त्वं^(४) हनसि
दृवहन्, शब्दं कुर्वाणां शृङ्गाक्षीमभिमन्त्रयते, शिवा नो नामासि
त्वधितस्तेतिजानः नमसोऽसु मा मा हिंसीः । शब्दायमानं
पक्षिणमभिमन्त्रयते ।

“ हिरण्यवर्ण ! शकुने देवानां प्रहितं शिव ! ।

यमदूत । नमसोऽसु किंत्वाकार्करिकोऽभवौत् ” ॥

सत्तण्डुल्य^(५) वृत्तस्थाभिमन्त्रणं । मा त्वाग्निर्मापरशुर्मादण्डो-
राजप्रेयितः ।

“ अङ्कुरास्ते प्ररोहन्तु निवाते त्वाभिवर्षतु ।

अग्निष्टिसुस्र मा हिंसीत् स्वस्ति तेऽसु वनस्पते ” ॥

स्वस्ति मेऽसु वनस्पते ” न यदि किञ्चिद्^(६) त्वाहि लभते
तत् प्रतियज्ञे मन्त्रः । औस्वाददात्तु प्रथिवी ददात्तु प्रतिशृङ्गा-

(१) सूचामाणं ।

(२) पिण्डसदे ।

(३) वस्त्रप्रान्तवाताहतो ।

(४) हनसि ।

(५) देवस्य ।

(६) द्रोभूतिनादिन् न लभ्यते ।

मौति । ओदनप्रतिग्रहे एतन्मन्त्र^(१)पाठानन्तरं वक्ष्यमाणमन्त्राभ्यां प्राशनं, ब्रह्म प्राश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्मत्वाप्राश्नात्विति द्वितीयं, अन्न-प्रतिग्रहे प्रतिग्रहापन्तरं प्राशनं, ब्रह्म प्राश्नात्विति प्रथमं, ब्रह्मत्वाप्राश्नात्विति द्वितीयं, ब्रह्म त्वापि वत्विति तृतीयं । इतिवाच्यं.

अथावाच्यानि, मनुः—

“ श्वाच्यो दौचितो नाम्ना यवोथानपि यो भवेत् ” ।

एतच्चाग्निषोमौथपर्यन्तं तदूर्द्धं कात्यायनः, नामग्रहण-भोजने स्यातः कुर्वीतेति ।

“ शुष्कं वैरं विवादं च न कुर्यात्केनचित् सह ” ।

वशिष्टः,— “ (१) न मित्रभाषणमिच्छेत् ” ।

मनुः,—

“ ऋत्विक्पुरोहिताचार्यैः शालकातिथिसंश्रितैः ।

वृद्धवालातुरैर्वैद्यैर्ज्ञातिमन्धवान्धवैः ॥

मातापितृभ्यां नारौभिर्भ्रात्रा पुत्रेण भार्यया ।

दहिचा वा भवर्गेण विवाद न समाचरेत् ॥

तस्मादेतैरधिविप्रः स हेता संज्वरः सदा ” ।

देवीपुराणे,—

“ न कुर्यात्जनमंवादं न वैद्यैर्न च वत्सलैः ।

नृपवन्धुगुप्तमानभिषक्व्योतिःपुरोहितैः ।

निरोधेन महदुःखं प्रीत्या सुखमवाप्नुयान् ” ॥

वञ्चादयो नृपस्य, ज्योतिः (१)ज्योतिष्कः, विष्णुपुराणे,—
 नारभेत कसिं प्राज्ञः, प्राग्दोषानुवृत्तौ, देवलः, परुषवचनं, अपवादः,
 पैशून्यं, अनृतं, वृथालापः, निष्ठुरं, इति वाङ्मयाष्ट, कुलविद्या-
 चारदोषकथनात्मकं तत्कालक्रोधमन्तापजनकं वचः परुषं, परुष-
 वचनात्तमेव परोक्षे भाषणमपवादः, गुरुनृपतिवन्धुभृत्याग्रे कार्य-
 नाशार्थं गुप्तं(२) पैशून्यं, अनृतं प्रसिद्धं । देशराज्यपराश्रितहास-
 क्रीडादिविषयं निष्प्रयोजनभाषणं, वृथालापः, गुह्याचार(३)-
 मैथुनसम्बन्धकीर्तनं, असेधनामग्रहणं, अमाङ्गल्यशब्दोच्चारणं
 निष्ठुरं ।

विष्णुः,— “ न कस्यचिन्मर्मणि स्पृशेत् ” ।

गोप्यशब्दकीर्तनं मर्मशब्दः ।

हारीतः,—

“ न वेदगुरुनाङ्गणगोपरिवादं कुर्व्यात् ” ।

आपस्तम्बः,—

“ गोरदक्षिणानां कुमार्याः परिवादांश्च वर्जयेत् ”

गोरदक्षिणार्थेऽपि, दक्षिणानां वस्तुहिरण्यादीनां आप इत्य-
 धिहृत्य ।

वायुपुराणे,— “ नचैताः परिचचीत ।

न परिवदेत् तथा नचायुः परिवदेत् ” ॥

(१) ज्योतिष्कः ।

(२) जनपादं तु ।

(३) गुप्तदोषकथनं ।

(४) गुह्याक्रमैथुन

तथा,—

तावत्कालं दौचितो ^(१)भुवस्तनं परिवदेत् । तथा ।
योग परिवदेद्यस्तु धानिमं मोक्षकामिनं ।

“म गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारश्च न संशयः” ।

महाभारते,—

“सदा नारायण देवं सर्वपापहरं ^(२)शुभ ।

निन्द्यमानो नरः शीघ्रं नरकं प्रतिपद्यते” ॥

वराहपुराणे,—

“विष्णुसद्भ्रान्तरं ब्रूया, लक्ष्मीगौर्यान्तरं तथा ।

मर्त्यानां नास्तिकानां च काव्यं शास्त्रं विगर्हितं” ॥

अन्तरं भेदं, काव्यं कविकल्पितं न प्रमाणं ।

यमपैठौनमी,—

“न निन्द्या ब्राह्मणा गावः काश्चन सलिलं स्त्रियः ।

पृथिवी च षडेतानि यो निन्दति स निन्दितः” ॥

यमः,—

“यस्तु निन्द्यात् परं जीवन् प्रशंसत्यात्मनो गुणान् ।

स वै वार्द्धुपिको नाम ब्रह्मवादिषु गर्हितं” ॥

वराहपुराणे,— अधिकं, पूर्वभुक्तस्त्रीनिन्दनं च निषिद्ध ।

शौतमः,— न खेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत, संभाष्य

^(१)पुण्यहतो मनसा ध्यायेत्, ब्राह्मणेन सह संभाषेत ।

(१) नर ।

(२) प्रभु ।

(३) गुणहतो ।

पैठीनसिः— “ मत्तोन्वत्तप्रमत्तैः षड् न संभाषेत, परस्त्रियं
रहसि न संभाषेत ” ।

मांखायनगृह्यं,— “ सूतकुदकीर्षां न संवदेत् ” ।

मनुः,—

“ नापृष्टं कस्यचिद्भूयान्नचान्यायेन पृच्छतः ” ।

देवलः,—

“ न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्वतेन च पर्वतं ।

नान्यं प्रशंसेत्तत्रस्थस्तौर्षेभ्याथतनेषु च ” ॥

मनुः,—

“ पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैङ्गालप्रतिकान् शठान् ।

हैतुकान् वकवृत्तींश्च वाङ्माषिणापि नार्चयेत् ” ॥

शपस्त्वः,—

“ न शौम्ये शपन्न इति ब्रूयात्.” पुनरापस्तम्बः,— “ वर्जये-
द्गुरोः स्तुतिं ममचे, सुस्नातमिति च, स्नानप्रशंसां विवर्जयेदित्यर्थः ” ।

मनुः,— “ न विगृह्य कथां (१) कुर्व्यात् ” । विगृह्य आक्षिप्य ।

पुनरापस्तम्बः,— वाक्त्रेण वाक्यप्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेत् ।
विद्यया विशानां प्रतिघातं वर्जयेत् ” ।

मांखायनगृह्यं,— “ न शनेत्याक्रोशनोपिण्डनोक्कुलं कुले चेति-
हेतिहः स्यात् ; ” आक्रोशनो आक्रोशनवाचां कुलं कुलः, वृथागृह्याद्
गृह्यमनुश्रीलः । इति हेतिहः पुरावृत्तिकथनपरश्च न स्यात् ।

महाभारते,—

“महात्मनां हि गुह्यानि न वक्रव्यानि कर्हिचित् ।
 त्वकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ॥
 अधराणां ममानानां उभयेषां न द्रुयति” ।

देवलः,—

“चक्षुष्मानिति सुश्रावं चाण्डालं ब्राह्मणेति च ।
 जुगुप्सा निन्दनं देपात् परुषित्वं विशिष्यते ॥
 वृषभं वृषलेत्युक्त्वा पतित पतितेति च ।
 मत्तेनापि मदोषः स्यान्निग्न्या द्विगुण^(१)वान् भवेत्” ॥

यमः,—

“प्रत्यक्षं वा परोक्षं वा पतितं यदि पश्यति ।
 प्रत्यादेशो न कर्तव्यो रक्षेदात्मानमात्मना ॥
 यानि मिथ्याभिगस्तानां गच्छन्त्यश्रूणि लोचनात् ।
 पतिपुत्रान् पशून् हन्ति तेषां मिथ्याभिग्रमिनां” ॥

ब्रह्माण्डे,—

“मासौ देहौति चेवं य. प्रव्रवीति दुरात्मवान् ।
 अपि जातिगतं गत्वा न विमुच्येत किल्बिषात्” ॥

शङ्खजिह्वितौ, - “देवेन्द्रधनुस्यसूर्यपरिवेशोक्ताः परमै न
 कथयेत्, नात्मनः प्रतिकृषं महाजनविरोधं कुर्यात् । गोष्ठौभिः
 मंत्रयेत, महाजना वेदायंज्ञानैर्विरोधः, गोष्ठौ वृथाकथाः” ।

पैठीनमिः,—

“सुहृन्मरणमार्त्तिं वा न सूच्यं श्रावयेत्परान्” ।

यमः,—

“तिथिं पक्षस्य न ब्रूयात् नक्षत्राणि न निर्दिशेत्” ।

अथ द्वितीया, अथ श्रवणेत्येवं न काम^(१)येत् । शङ्खलिखितौ,—
नगक्षेत्रागारे चरन्तीं गां धयन्तीं^(२) न चञ्चीतान्यस्मै, न वाह्यान-
वाह्य^(३)तामिति ब्रूयात्, अवाह्यं^(४) मदि ।

हारीते विशेषः,—

“परस्त्रलावतीर्णां नाचञ्चीत, पिबन्तं च परवस्त्रं” ।

तथा, श्रापस्तम्बः,—

“वर्जयेद्देवताभिधानं नचाप्रयतः वर्जयेच्च सुवर्णेषु सूचनं ।

परिभोगं यशोक्तेषु मत्सरः पुत्रशिशयोः”

सूचनं पैशून्य, परिभोगं पराभवं कृत्वा धनग्रहणं ।

वशिष्टः,—

न श्लेच्छभाषां शिञ्जेत, अप्रादृशनरकहेतुकर्माधिकारे ।

हारीतः,—

“पाठ्यमनृतं वादश्रुतिविक्रयश्चेति वाग्जानि” ।

एवं विस्मृष्टम^(५)धीयात्, न शूद्रजनसन्निधावध्ययनं
अनध्यायाध्ययने च मनुक्तं वस्त्रं, इत्यवाप्यानि, ममाप्तं वाचिकं
स्वातकव्रतं ॥

(१) श्रापयेत् ।

(२) पायन्ती ।

(३) न वाह्ययाने वाह्यतामिति ब्रूयात् । (४) अवाह्यं शरादि

(५) मभिधेयात् ।

अथ पाणिजं, नरसिंहपुराणे,—

“नरसिंहगृहे नित्यं यः मघ्नाञ्जनमाचरेत् ।
मर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते” ॥

वराहपुराणे,—

“थावत्कानि प्रहाराणि भूमिसंमार्ज्जने ददुः ।
तावद्वर्षमहस्त्राणि विष्णुलोके महीयते” ॥ इत्यादि ।

तथोपलेपने,—

तत्रैव,—

“गोमयं गृह्य वै भूमिं मम वेम्नोपलेपयेत् ।
यावन्ति तु पटान्यत्र समन्तादुपलेपनात् ॥
तावद्वर्षमहस्त्राणि मद्भक्तो जायते तथा ।
यदि द्वादशवर्षाणि लिप्यते मम वेम्नि ॥
जायते विष्णु^(१)लोके वंशे धनधान्यममाकुले” ॥ इत्यादि ।

तथा,—

“स्यानोपलेपने कार्यं मलिनं यो ददाति मे ।
यावन्ति जलविन्दूनि लिप्यमानस्य सुन्दरि ! ।
तावद्वर्षमहस्त्राणि विष्णुलोके महीयते” ॥

विष्णु^(२)पुराणे,—

“अभ्युद्यन् च यः कुर्यात् पानौघेन सुरान्तये ।
म शान्तपापो भवति-- नात्र कार्या विचारणा” ॥

(१) विष्णुने वंशे ।

(२) विष्णुधर्मोत्तरे ।

स्कन्दपुराणे,—

“अगत्यागमने पापमभवस्य च भक्षणे ।

मवे तत्रागमाप्नोति मण्डयित्वा हरेर्गृहं” ॥

तथा,—

“सा^(१)ङ्गणं वर्त्तिकोपेतं खस्तिकैश्च विभूषितं ।

देवदेवस्य कुरुते^(२) जयते भुवनत्रयं” ॥

नरसिंहपुराणे,—

“निर्माल्यमप^(३)कृष्याथ तोयेन स्थाप्य केशवं ।

नरसिंहाकृतिं राजन् सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

तथा,—

“यवमोधूमजैशूर्णैरुदत्तौष्येन वारिणा ।

प्रक्षाल्य देवदेवेयं वारुणं लोकमश्नुते” ॥

भविष्यपुराणे,—

“यावन्मयः पाण्डुकणिका मार्जन्ते भास्करालये ।

दिनानि दिवि तावन्ति तिष्ठत्यस्मत्सो नरः” ॥

तथा,—

“शिवमाख्यापनयनं पूजान्ते तत्र मार्जयेत् ।

एकैकं तत्र तुल्यं स्याच्चान्द्रायणकलेन तु” ॥

एवमन्वेषामपि देवानां स्नानमार्जनादीनि तत्तद्ग्रास्तोक्तानि ।

(१) प्राङ्मुखं वर्त्तिकोपेतं ।

(२) कौडते भुवनत्रये ।

(३) मपनीय ।

मनुः,—

“ धारयेद्द्वैणवीं यष्टिं मोदकं च कमण्डलुं ” ।

तथा,—

सुवर्णरजतसुद्रिकाधारणं पूर्वमुक्तं, दर्भवटुकधारणं च ।

मनुः,—

“ न कुर्वीत वृथाचेष्टां नवार्यञ्जलिना पिवेत् ” ।

तथा,—

“ न मृद्धोद्वं च मृद्धीयान्न च्छिन्द्यात् करजैभृणं ” ।

तथा स्वयं नोपानद्धौ हरेत् हस्तेनेति श्रेयः ॥

तथा,— न पाणिस्थं मुञ्चीत ।

तथा,—

“ न मंहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

न स्पृशेच्चैतदुच्छिष्टो न च स्वायादिनाततः ॥

केशग्रहान् प्रहारांश्च शिरस्थेतान् विवर्जयेत् ।

न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादरजजन्यप्रसूतितः ॥

न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो-विप्रगोत्राङ्गणानक्षान् ।

स्पृशेत् तान् शुचिर्नित्यमद्भिः प्राणानुपस्पृशेत् ॥

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ” ।

कण्डूयेदात्मनः शिरः ।

“ अनातुरः स्नानिस्नानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ” ॥

न पाणिपाटचपनः

देवीपुराणे,—

“नेत्राञ्जनं निषेवेत्तु दन्तधावनपूर्वकं” ।

विष्णुपुराणे,—

“न कुर्यात् वस्त्रसंघर्षे न गृहीयाच्च नासिकां” ।

महाभारते नन्द्याधिकारे,—

“ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलादन्तधावनं” ।

नाङ्गनखवादनं कुर्यात्, न पाणिना जलमभिहन्यात्, नेष्ट-
काभिः फलानि पातयेत्, न फलैः फलानि, तथा छेदन भेदन
लेखन विमर्दन विदलनास्फोटनाटिनाकस्मात् कुर्यात् । अ-
स्फोटनं हस्ताद्यङ्गुल्य विस्फोटनं ॥

आयुष्मन्ः,— “वृष्टतस्त्रात्मानः पाणि न संश्लेषयेत् । गोवाङ्मण-
स्यर्शनवर्जानुवृत्तौ स एवाह— “हस्तेन^(१) शरणात्” ।

वृद्धशातातपः,—

“उद्धृत्य वामहस्तेन यत्तोयं पिवति दिजः ।

सुरायानेन तन्मुखं मनुराह मजापतिः” ॥

वशिष्ठः,— “अग्निमापद्य न च युगपद्धारयेत्, । नानामं^(२)
मन्निवापं वर्जयेत्,” मन्निवापः संमर्गः, अयं^(३) लौकिकाग्नि निषयः,
वैदिकाग्नौ तु संमर्गविशेषात् प्रायश्चित्त विशेषः ।

पैठीनभिः,—

“प्राणिनो हिंमितव्यास्य क्लिष्टपातं तु वर्जयेत् क्लिष्टपातं
वृद्धनेत्रपूर्वकं ।

(१) हस्तेन वाकारणात् ।

(२) नानाश्रिनां ।

(३) च ।

“ नावपुरे कथा^(१)शम्भं गोकुलस्त्रीकुमारके ।

पुण्यन्वानोदकम्याने मा^(२)स्तावाहणेन तु ॥

निजनिधि^(३)प्राप्तौ तथैव पुनरर्पयेत् । परम्परे पशुन् वीश्वान-
दर्भक्षणेवाच योजयेत् ॥

“ मरवाधां न कुर्वीत जलवातायनादिभिः ।

मायं प्रातर्गृहद्वारं भिक्षार्थं नावघटयेत् ” ॥

जलायनं प्रणासीं, वातायनं गवाक्षं, भिक्षार्थं भिक्षावृत्त्यर्थे,
तथाममिद्धमग्निं इस्ताभ्यां न स्पृशेत् ।

उग्रनाः,—

“ न वस्त्रेण वीजयेत्, यं कंचिदपि ” ।

महाभारते,—

“ देवमान्यापनयनं द्विजोच्छ्रिष्टापमाङ्गन

श्वाकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहनानि च ।

अत्रैकैकं नृपश्रेष्ठ ! यो गतो व्यतिरिच्यते ’ ॥

तथा,—

“ कपिलायां च दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।

तत्फलं भरतश्रेष्ठ ! विप्राणां पादधावने ॥

द्विजपादोदकक्रिन्ना यावत्तिष्ठति मैदिनी ।

तावत् पुष्करपर्णेन पिवन्ति पितरो जल ” ॥

इति “ पाण्डिजानि श्वातक्रवतानि ” ॥

(१) कथाशम्भं गोकुल ।

(२) मोमानं वाह्यपेटु ।

(३) निक्षेपो ।

अथ पादजानि ।

नरसिंहपुराणे,—

“प्रदक्षिणेन चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।
पृथ्वीप्रदक्षिणफलं प्राप्य पश्चाद्भ्रुं व्रजेत्” ॥

वराहपुराणे,—

“यस्तु प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गं च प्रणामकं ।
दशाश्वमेधस्य फलं प्राप्नुयाद्वाच मंशयः” ॥

शिवपुराणे,—

“कृत्वा प्रदक्षिणं भक्त्या शिवस्यायतने नरः ।
अश्वमेधमहमस्य सुद्वीष्टस्य फलं लभेत्” ॥

सूर्यमधिकृत्य तत्रैव,—

“कृत्वा प्रदक्षिणं यस्तु नमस्कारं प्रयोजयेत् ।
राजसूयाश्वमेधाभ्यां स परं लभते फलं ॥
षष्ठमप्रदक्षिणं कृत्वा यो नमस्कुर्वते रविं ।
भूमौ गतेन शिरसा भ याति परमां गतिं” ॥
एवमन्यदेवानां प्रदक्षिणं ।

स्कन्दपुराणे,—

“प्रदक्षिणं यः कुरुते पठेद्याम महम्भक्तं ।
सुखपीपार्षतो नित्यं यज्ञायुतफलं लभेत्” ॥

तथाऽश्चत्यप्रदक्षिणं सर्वपापक्षयार्थं । तत्र मन्त्रः,—

“अग्निगर्भं! प्रमीगर्भं! यज्ञगर्भं! ममातनः ।
शिरण्यगर्भं! श्रीगर्भं! वेदगर्भं! समोऽसु ते ॥

चक्षुःस्पन्दं भुजस्यन्द दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तनं ।
 शूनां च ममुत्यानं शयत्य ! शमयस्व मे ॥
 एकादशोऽसि रुद्राणां वसुनामपि चाष्टमः ।
 नारायणोऽसि देवानां वृषराजोऽसि पिप्पलः ॥
 तां दृष्ट्वा नश्यते पापं स्पृष्ट्वा लक्ष्मीर्विवर्द्धते ।
 प्रदक्षिणाद्भवेदायुः मदाश्वत्य ! नमोऽस्तु ते ” ॥

नारदः,—

“ लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्दष्टौ ब्राह्मणो गौर्द्धताशनः ।
 क्षिणं मर्षिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ” ॥

इत्युपक्रम्य,—

“ प्रदक्षिणं तु कुर्वीत तथाश्रायुर्न हीयते ” ।

मनुः,—

“ मृदङ्गं दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथं ।

प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातांश्च वनस्पतीन् ” ॥

श्रापस्तम्बः,— “ प्रदक्षिणमग्निमाह्वयमाणं नाप्रतिष्ठितं भूमौ ।
 प्रदक्षिणीकृत्योपेयात् । भूमौ स्थापयित्वा प्रदक्षिणीकृत्य गव्हे-
 दित्यर्थः ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ विद्याधिकगुरुं चैव द्विजः कुर्यात् प्रदक्षिणं ” ।

शङ्खनिखितौ, प्रदक्षिणं कुर्यादित्यनुवृत्तौ विष्णुः,— “ अग्नि-
 ब्राह्मणगणिका-पर्णकुम्भादर्गच्छवध्वजपताकाः श्रीवृचवर्द्धमाननन्दा-
 वत्तादींश्च ताम्रघन्तचामराश्वगजान् दधौचीरमधुसिद्धार्थकांश्च ”

वीणाचन्द्रमाद्युधादिगोमयफलपुष्पाग्राशाकगोरोचनादूर्वाप्ररोहांश्च
उष्णीषालंकारमपि कनकरजतवस्त्रासनयानानि । मंगारपशु-
कुमारौमासाश्च श्रीष्टुचवर्द्धमाननन्दावन्ताः सन्निवेशनिषेधाः ।
खर्णादिरचिता ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धाः, उष्णीषालंकारो सुकुटं ” ।
गौतमः,-योगक्षेमार्थमीश्वरमधिकृत्य गच्छेन्नार्थं, अन्यत्र देवगुरु-
धार्मिकेभ्यः, अलक्ष्यजाभो योगः । कस्यपरिपालनं क्षेमः, नान्य-
मित्यनेनापौश्वरातिरिक्तस्य योगक्षेमसमर्थत्वादेव तत्र गमन-
प्रमत्ताभावेऽप्यनी^(१)श्वरस्थेश्वरपरा योगक्षेमसम्पादकत्वेऽपि न गन्त-
व्येति दर्शयति, एवं देवगुरुधार्मिकाणामगन्तव्यत्वप्राप्तौ योगक्षेमा-
समर्थत्वेऽपि तेषां धर्मार्थे गन्तव्यत्वमाह अन्यत्रेति ।

“ रचितारं च राजानं ब्राह्मणं च वज्रश्रुतं ।

अभिमन्याप^(२)मंपूज्य सद्यः पापात् प्रमुच्यते ” ॥

अथ गमनविधिः, याज्ञवल्क्यः,- “ अयं मे वज्र इत्येवं^(३)मर्वं
मंत्रमुदीरयन् ” । “ वर्षत्वाप्राप्तो गच्छेत् ” ।

विष्णुपुराणे,-

“ वर्षांतपादिके कृषी टण्डी राज्यटवौषु च ।

शरीरबाणकामो वै भोषानत्कः सटा मजेत् ” ॥

एवं च अयं मे वज्रः, पाप्मानमपहनदिति मंत्रममाप्तिपर्यन्तम-
प्राप्तस्य गमनं । तदनन्तरं कृचधारणं ।

(१) शम्भु हाग ।

(२) पृथ्वाय ।

(३) शम्भु ।

“ नोद्धं तिर्यग्विदूरं वा निरीक्ष्य पर्यटेद्बुधः ।

सुगमात्रं ^(१)महीपुष्टं नरो गच्छेद्दि^(२)लोमयन्” ॥

रथारोहणप्रसङ्गे, मारथिना युक्तो रथ इत्युक्ते^(१)मर्वमित्यनेन रथ-
ममीयागमनं । ^(२)रथान्तरं माम^(३)मीति^(४)दक्षिणचक्रालम्, वृद्ध-
दमीत्युत्तरस्य वामदेव्याममीति ईषादण्डायं, रथोपवेशनस्थानाभि-
मन्त्रणं, अङ्गाऽन्यङ्गा^(५)वरतो रथं स्यात् स्नातमग्निमद्भिः मन्त्र-
मरं तं, दूरेहेतिरिन्द्रियावाधतमित्तो^(६)अग्रयः पयः पारयन्तु
नमो माणित्वाय, उपविश्य दक्षिणं धूयं प्रतोदेन प्रेरयति,
देवान्नायं दृष्ट्वा दूराद्वरोहणं, विप्रनिकटेऽवरोहणं, गवां मध्येऽव-
रोहणं, ^(७)सुद्धर्त्तमारुह्य जपः, इह रतिरिह मध्यमा मास्विह रति-
रथमङ्गशङ्कायां जपः, अयं वामस्थिना रथो मा दुर्गमाशुचोभिषत्,
तदाभयं न भवति, वत्तादन्यत्र गमने रथं ध्वजं स्पृष्ट्वा^(८) जपः ।
रथाद्वरुह्य यत्रमोदके दीयतामिति मृत्यान् प्रतिप्रेष्यः । इत्या-
रोहणप्रसङ्गे ^(९)हस्तौ यशममिहस्तौ वर्चममि इन्द्रस्य ता वज्रेणा-
भितिष्ठामि स्वस्ति मामं पारय । अथागरोहणे मन्त्रः, अश्वयशममिः
अश्ववर्चममि । इन्द्रस्य ता वज्रेणाभितिष्ठामि स्वस्तिमामं पारय-
निषेधातिक्रमेणाश्व्या गर्दभारोहणे ताश्रोऽमि विष्णुदेवत्यः स्वस्ति-

(१) गृह्योक्तम् ।

(३) मविह ।

(४) मामीति ।

(५) वभितो ।

(६) स्पृष्ट्वा मन्त्रः ।

(२) विलोकयन् ।

(३) रथन्तरं ।

(४) रथ ।

(५) पित्राद्यभिमुखे च दूरात् ।

(६) हस्तिपमममि ।

मामं पारय, एवम^(१)शक्त्या श्रोत्रारोहणे मन्त्रः । शूद्रोऽभि शूद्र-
जन्मा श्राग्नेयो वै हिरण्यरेताः, उत्तरेण स्वस्ति मामं पारय, मार्गाभि-
मन्त्रणं, नमो रुद्राय पथि^(२)स्वदे स्वस्ति मामं पारय, चतुष्पथ-
दर्शनेऽभिमन्त्रणं, नमो रुद्राय चतुष्पथमदे स्वस्ति मामं पारय ।

“ न दुष्टं यानमारोहेत् कुलकायां न संश्रये ।

जनैकशून्यामटवीं गच्छेन्नैव शून्यगृहे वसेत् ” ॥

मनुः,—

“ नाविनीतैर्ब्रजेत्धूत्तैर्न चतुव्याधिपीडितैः ।

न भिन्नगृह्णाभ्यिशुरैर्न बालधिविच्छपितैः ॥

विनीतैश्च ब्रलेदधूर्यैराशुचौर्लक्षणाश्रितैः ।

(२)न रुर्गोपमंपन्नैः प्रतोदे^(३)नातुदङ्गुलं ” ॥

“ अविनीतैर्दुष्टैः बालधिरिवच्छपितैः^(४)च्छिन्ना^(५)ङ्गुलीः ” ।

तथा, “ गवां यामे च पुष्टेन सर्वथैव विगर्हितं ” एतेन रथ-
शकटादिषु गोयानं^(६) न निषिद्धं, स्कन्धस्थ निषेधात् । अतएव
विष्णुः, “ गोभिर्नादानैः ” अदाम्भैरग्नितैरिति ।

स्कन्दपुराणे,—

“ प्रदक्षिणं यः कुरुते पठेन्नथ महम्मकं ” ।

मक्षवामोनिषेधादिशिखितानां निषेधः ।

(१) एवमशक्तौ ।

(२) उत्तरेण ।

(३) पथे ।

(२) पन्नमदे ।

(४) मार्सवृत् ।

(५) निषिद्धं ।

देवीपुराणे,—

“ नामहायो वजेद्रात्रौ नोत्पथे न चतुष्पथे ” ।

यावत्तः, “ वाङ्म्यां न नदीं तरेत्, न महावृक्षमारोहेत् ” ।

शापस्तम्बः,—

“ गर्भभयानारोहणरोहणावरोहणानि वर्जयेत् ।

न विनालं शासयिक्वीं जले मञ्जनक्रियां ” ।

विष्णुः,—

न “ प्रवर्षति धावेत्, न नदीं तरेत् देवताभ्यः पिबन्ध-
 योदकमप्रदाय नदीतरणप्रसङ्गे तर्पणं कृत्वैव नदीं तरेदित्यर्थः ।
 न चैतन्नदीतर्पणनिमित्तं तर्पणं, तथा सत्येकस्मिन् दिने वङ्गनदीतरणे
 वङ्गतर्पणं स्यात् । किं तु नित्यतर्पणस्यैव निमित्तस्य न काल-
 नियमः । तेन प्रथमतः नदीतरणकाले कृततर्पणो न नद्यन्तरे कुर्या-
 दित्यर्थः । यदा, यदि नदीतरणे तर्पयेदिति तर्पणस्य निमित्तत्वं
 श्रूयेत, तदा प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वमिति निमित्तमुद्दिश्य
 विधानात् कर्मभेदः स्यात्, इह च गमनप्रकरणे न नियमो-
 विज्ञेय इति तत्तर्पणात् पूर्वं नदीतरणं निषिध्यते, तेन नियम-
 कालेन तर्पणवेलायामित्यनेन नदीतरणप्रसङ्गो नास्तीति तर्पण-
 कासात् पूर्वमिवावगन्तव्यं वचनमामर्ष्यवत्, तथा न भिन्नयानेन
 तरेत् । नौकया भिन्नया ।

मतुः,—

“ चञ्चुर्विषयं दूर्गं न प्रपद्येत कर्षिचित् ।

शृङ्गपूर्वमरणं न गच्छेद्दुष्टमन्त्रादिशङ्कया ” ॥

शङ्खखिस्वितौ,— “ न वधवन्धनममयं गच्छेत्, न दावं, न
 चर्षीणां प्रभवः, न महात्मनां, वधवन्धनममयं, वधवन्धनार्थं
 भिन्नितजनममुदायं, दावो वनाग्निः । चर्षीणामुपरिस्थानं कलहाय
 यामादिकमिति माधवस्वामी । शङ्खलिंगितौ,— “ न वाहै-
 रपातपानीयैः पयः पिबेत् ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“ एकप्यायं प्रयोक्ता ये निःस्त्रमन्नादिकं नरं ।

इदंवा खादमश्नन्ति त इमे यैश्चभोजनाः ” ॥

विष्णुपुराणे,—

“ ततः प्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणं गतः ।

प्रयातो मतति तथा तं न कार्यं विजायता ” ॥

देवतः,—

“ आर्वायैर्भोजने चापि न त्यजेत् महयायिनः ।

देवानृषीन्ृषींश्चैव अनुमप्रपटं प्रजेत् ” ॥

गौतमः,—

“ न प्राहृत्य शिरोऽङ्गि पर्यटेत्, इमादृत्त रात्रौ ” ;

देवतः,— “ अग्नुद्वयामवाहनं वहिर्निश्चमणं च न कुर्वति,
 तथा प्रदीपं— गृहनामक्षमभियायात् त्वरास्वितः ” ।

वशिष्ठः,—

स्यविरकामान्तरस्यौचकगणः पन्थाः समावा स पर्यट्टे
 देवः, सर्वैरेव वधा ऊद्यमानायाः, सकान् शकटादि, ऊद्य-
 मानाया विवाहकाले ” ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“मूकान्भवधिराणां च मरकोन्मत्तकस्य च ।

पुंश्चन्याः कृतवैरस्य बालस्य पतितस्य च” ॥

शङ्खलिखितौ,— “पापरोगीगर्भिणीघातकप्रव्रजित-विद्यावित्
गुणवृद्धेभ्यः पत्या देयः” । देवस्तः,— “पत्या देयो गवे राज्ञे दुर्व-
लाय” । आपस्तम्बः,— वर्षानां चेतरेः पत्या देयः, याज्ञवल्क्यः,—
पत्या देय इत्यनुवृत्तौ नृपक्षेषामाद्यः स्वातकस्तु महीपते” । अत्र
गमनममये गृभाशुभशकुनानि,—

मत्स्यपुराणे,—

“श्वेताः सुमनसः श्रेष्ठाः पूर्णकुम्भस्तथैव च ।

जलजानि च पुष्याणि मांसमत्स्यास्तथैव^(१) च ॥

गावस्तुरङ्गमा नागा वाक्पथ्य^(२) एकपशुस्तथा ।

त्रिदशाः सुहृदोविप्रा ज्वलितोज्वलनस्तथा ॥

गणिका च महाराज ! दुर्वा चार्द्रं च गोमयं ।

रुक्मं रुप्यं तथा वस्त्रं मर्वरद्धानि चाप्यथ ॥

शौषधानि च मर्वज ! यवाः मिद्धार्यकान्तथा ।

नृवाद्य^(३) मानं च भद्रपौठं तथैव च ॥

शङ्खं चक्रं पताकांश्च सुदमायुधमेव च ।

राजलिङ्गानि मर्वाणि शवं रूढितवर्जितं ॥

हतं मधु पयश्चैव फलानि विविधानि च ।
 खलिकं बद्धमानं च मन्दावर्त्तं स कौस्तुभं ॥
 नद्यश्च तत्र विन्यस्ता मङ्गलान्यपराणि च ।
 अक्षताः श्वेतसुखाश्च तथा दर्पण एव च ॥
 अञ्जनं रोचना चैव शृङ्गारो मासिकं तथा ।
 वादिवाणां सुखशब्दो गम्भीरश्च मनोहरः ॥
 गान्धारः षड्जश्चषभौ ये च शस्तास्तथा स्त्रराः ।
 नैषः^(१) शस्ता घनाः श्विग्घा गजद्वन्द्वितनिसूनः ॥
 नानुलोमतद्वित्शस्ता शक्रचापस्तथैव च ।
 अनुलोमा महाः शस्ता दिक्पतिस्तु विशेषतः ॥
 आस्तिक्यं अद्भुतधानत्वं तथा पूज्याभिपूजनं ” ।

तथा,—

“यानोत्सुकत्वं मनसः प्रहर्षः शुभस्य लाभो विजयस्य वादः ।
 माङ्गल्यन्तभ्रवर्षणं च राजन् श्रेयानि नित्यं विजयप्रदानि ” ॥

नृवाद्यमानं यानं पुरुषयुक्तदोम्नादि, भद्रपौठस्तिक-
 कौस्तुभाः सुवर्णादिघटितमन्त्रिवेगाः । लोमाः,^(२) दिक्पतिर्घ्या
 पूर्वस्यां रविः ।

स्मृतिः,—

“यः श्रुत्वा तुलसीं गच्छेत् कार्यसिद्धिस्तु तत्र वै ।

(१) नैषः ।

(२) अनुलोमाः एष्टम्याः ।

तथा,—

“ प्रयाणे चारुगुडाखण्डं पारिजातहरं हरिं ।

मत्स्यया महितं वन्दे सर्वकामार्थमिद्वये ” ॥

अशकुनानि, विष्णुः,— “मत्तोन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तत,
वान्तविरक्तमुण्डजटिलवामनांश्च काषायप्रव्रजित^(१)मलिनांश्च । तैल-
गुडशुष्कगोमयेन्धनमृणपलाजभस्माङ्गारकवन्धांश्च, लवणक्रीवामव-
नपुंमककापांसरञ्जुकेगांश्च । क्रीवो निरेतस्कः, आमवः मन्थानकं ।
नपुंमकस्त्रीपुंमल्लवणरहितः ।

मत्स्यपुराणे,—

“ औषधानि च युक्तानि धान्यं कृष्णं च या^(२)द्व ! ।

दन्धनं च तथाङ्गारं लगुडश्च तथा शुभः ॥

अभ्यक्तं मलिनं मुण्डं^(३) तथा नम्रं च मानवं ।

मुक्तकेयं ज्वरान्ते च काषायाम्बरधारिणं ॥

अन्धः पङ्गुस्तथा चर्म केयं वपनमेव च ।

तथैवोद्धृतमाराणि पिन्धाकादीनि यानि च ॥

शापडान्तस्त्रपचादीनां वधवन्धनपाजकाः ।

कुल्लकः पापकमांषो गर्भिणी म्यो तथैव च ॥

कुशभस्मकपालास्त्रिभिन्नभाण्डानि यानि च ।

रक्तानि चैव भाण्डानि मृत माक्रन्दमेव च ॥

(१) काषायप्रवर्जितमलिनांश्च ।

(२) पारक ।

(३) कुण्डं ।

शकुनदर्शनत्वगमने दोषः. उभयवर्गनेऽपि गमनमेवा^(१)विशकुन-
भूयस्त्वे गमने न दोष इति तात्पर्यं ।

अथ तीर्थगमनं, महाभारते,—

“ अग्निष्टोमादिभिर्द्यौरिद्वाविपुलदक्षिणैः ।

न तत् फलमवाप्नोति तीर्थाभिगमनेन यत् ” ॥

तथा,—

“ तान्युपोय्य चिराच्चाणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अदत्त्वा कांचनं गां च दरिद्रो नाम जायते ॥

यथा शरीरस्योद्देशाः केचिन्मोघतमाः स्मृताः ।

तथा पृथिव्या उद्देशाः केचित् पुण्यतमाः स्मृताः ॥

प्रभावाद्भृता भूमे. मल्लिलस्य च तेजसा ।

परियहान्मुनीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता ” ॥

अथ तीर्थानां पुण्यप्रदत्वेन श्रवणा^(२)भिद्भूम्य च क्षेत्रस्य क्रिया-
विशेषप्रवेशमन्तरेण फलजनकत्व-उपदेशवैयर्थ्यात् क्रियाविशेषा-
पेक्षाया तद्गमन-तन्निवामतत्त्वानतद्दानश्राद्धतपस्यादीनां क्रियाणां
फलमाधकत्व^(३) । तथाचाविशेषाद्गमनमपि फलार्थं, न चान्यानर्थक्या-
दिति न्यायेनाश्रमेधाज्ञानस्यैव गमनस्य निवासस्यानादिकमङ्गित्वे-
तत्र फलश्रुतिरर्थवादः. तौ^(४)र्थोत्पन्नस्य विनापि तीर्थंशानादि-
मन्त्रे गमनस्य कनुज्ञानवत्कर्माङ्ग^(५)त्वामिहेः ।

(१) विशकुन भूयस्त्वे ।

(२) श्रवणाभाव ।

(३) फलमाधकत्वम् ।

(४) श्रयोत्पन्नस्य गमनं विनापि ।

(५) श्रमाङ्गत्वात् मिहेः ।

तथा च ब्रह्मः—

“तीर्थं प्राप्यानुमङ्गेन स्नानं तीर्थं समाचरे(१)त् ।

स्नानजं फलमाप्नोति तीर्थयात्राश्रितं न तु” ॥

इति तीर्थयात्राफलं पृथक् दर्शयति । न च तीर्थयात्राश्रितं तीर्थयात्रापूर्वकं स्नानादिफलमित्येवं परमिति वाच्यं । तीर्थगमनस्य स्नानाद्यङ्गत्वे मानाभावात्, (१) अनैकान्तिकत्वे लिङ्गाभावस्य स्फुटत्वात्, तथा च तावत् फलश्रवणस्य वैयर्थ्यापत्तेः, अत एव लक्ष्मीधरेण स्नानफलं गमनफलं च पृथक् दर्शितं ।

महाभारते तीर्थयात्राप्रसङ्गे,—

“यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चैव सुसंयतं ।

विद्या तपस्य कौर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते” ॥

हस्तसंयमो अदत्तदानादिनिवृत्तिः, पादसंयमो खेच्छदेश-
गमनादिनिवृत्तिः, मनोविशुद्धिः कुमुदकल्पनिवृत्तिः, विद्या तीर्थ-
विधिज्ञान, तपः उपवासादि, कौर्त्तिः, मच्चरितत्वेन प्रसिद्धिः ।
तेनाभिगमस्तस्य तीर्थफलानधिकारः, अभिगमस्त अदोषनिवृत्तिः
स्यादेव ।

“प्रतिगहाद्युपावृत्तिः, मस्तुष्टो येन केनचित् ।

अहंकारनिवृत्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥

अकल्पको निरामयो लघ्वाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वमङ्गैर्यः स तीर्थफलमश्नुते ॥

(१) धान समाचरेत् ।

(२) द्रुत्याद्यभावात् ।

अक्रोपनश्च राजेन्द्र ! मत्प्रवादी दृढव्रतः ।

आत्मोपमश्च भूतेषु स तीर्थफलमश्नुते ॥

एतच्च तीर्थयात्रामुपक्रम्य महाभारते ऽभिधानात् तीर्थयात्राङ्गं।

ग्रह्यः,—

“ यस्य हस्तौ च पादौ च मनश्चेन सुसंयतं ।

विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमश्नुते ॥”

इदं तीर्थज्ञानाद्यङ्गं यात्राश्रवणाभावेऽपि तीर्थफलप्रतिवम्ब-
वचनात् ।

वायुपुराणे,—

“ तीर्थान्यनुसरद्दौरः श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।

हतपापो विशुष्येत किं पुनः शुद्धकर्मकृत् ॥

तीर्थयोनिं^(१) न गच्छेच्च कुटुम्बे नैव जायते ।

स्वर्गं भवति वै विप्रो मोक्षोपायं च विन्दति ॥

अश्रद्धधानः पापात्मा नास्तिको च्छिन्नसंशयः ।

हेतुनिष्ठस्य पद्मैते न तीर्थफलभागिनः ॥

कामं क्रोधं च लोभं च धो जित्वा तीर्थमाविशेत्

तेन किञ्चिन्न वा प्राप्तं तीर्थाभिगमनाद्भवेदिति ॥”

ब्रह्मपुराणे,—

“ वा या काचित्तीर्थयात्रा मुनीन्द्रेः

कृता प्रयुक्ताप्यनुमोदिता वा ।

तां ब्रह्मचारी विधिवत् करोति

सुसंयतो गुरुणा चानुयुक्तः ॥

मर्षस्त्रमाग्रे त्वयवा नृपस्त म प्राङ्गणामगत एव कृत्वा ।
यज्ञाधिकारेऽप्यथवा निवृत्ते विप्रस्त तीर्थानि परिभ्रमेत् ॥
तीर्थे फल यज्ञफलं तु यस्मात् प्रोक्तं मुनीन्द्रैरमरप्रभावेः ।
यद्यस्ति यज्ञेऽप्यधिकारितातः तस्य वरं गृहं गृहधर्मांश्च सर्वे ॥
एवं गृहस्थाश्रमस्थितस्य तीर्थे गतिः पूर्वतरैर्निषिद्धा ।
सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्रतुच्छानि नै^(१)वेति वयं वदामः ॥ ”
अत्र च नैव सर्वाणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्रतुच्छानीतिवचना-
त्तीर्थफलं तीर्थयात्राफलं च श्रौताग्निमतो निषिद्धमिति प्रतिभाति,
तत्तु नैव ।

“ महाग्निमान् मपन्निको गच्छेत्तीर्थानि यत्नतः ।

मवंपापविनिर्मुक्तो यथेष्टं गतिमाप्नुयात् ” ॥

इति वचनेन साग्रेरपि तीर्थयात्राफलकल्पनात् ।

किंतु,— “ प्रधानं वैदिकं कर्म गुणभूतमथेतरत् ।

गुणनि^(२)ष्ठोऽतिप्रमाणं बाधयन् यात्यधोगतिं ” ॥

इति साक्षादेदोक्तकर्मविरोधभृत्युक्तकर्मवर्जनस्य स्वातन्त्र्यत्वेन
गणनात् । द्वाग्निहोत्रादिकर्मलोपनिमित्तभूतं चेताग्निमुत्सृज्य
तीर्थगमनं निषिध्यते ।

तथा च श्रियाः,—

“ अथार्थी प्रवसेद्विद्वान् धर्माथी न कदाचन ” ।

इति धर्माथप्रवामस्य निषेधं स्मरन्ति, तीर्थयात्रादिफलमपि
यज्ञादिविरोधि निषिध्यते । अथाग्निहोत्रमयेऽग्निहोत्र-

(१) देवेति ।

(२) गुणद्विष्टो ।

होममकृत्वा तीर्थस्नानादि^(१)कार्यमित्याशयः, एवं तत् श्रौत-
विरोधिच्छेपेण तीर्थगमनस्नानादेर्निषिद्धत्वात् यात्रानिषेधातिक्रमेश्च
तीर्थस्नानादिकरणे यात्रानिषेधातिक्रमदोषः स्वल्पः । तीर्थ-
स्नानादिफलं च भूयः संपद्यत इति ^(२)तेषां विकल्पनसम्पत्कल्पन-
मेव, ^(३)यथा यात्रावत् स्नानादेरपि श्रौतयज्ञ^(४)विरोधिरूपेण
निषेधः । न च विहितस्य निषेधामभवः, विहितेऽपि कर्मणि
कर्तृविशेषस्य निषेधात् । यथा विहिते साम्नाद्येनासोमयाज्ञौ
मन्त्रयेदित्यत्र ^(५)'सोमयाज्ञौकर्तृकनिषेधः' । एवमिह तीर्थस्नानादौ
यज्ञाधिकारिकर्तृनिषेधः ।

तदुक्तं भट्टैः,—

त्रिधैव ^(६)जायते कर्त्ता विशेषेण प्रतिक्रियां ।

योग्यत्वाप्रतिषिद्धत्वविशेषोपपटान्वयैः ।

न च तीर्थगतिर्निषिद्धेत्युपक्रमात्, यात्राया एव निषेधः ।
यज्ञाविरोधिमाश्रितयात्रानिषेधाभावेन यज्ञविरोधितीर्थगमनत्वेन
निषिध्यत्वप्रतीत्या यात्रात्वेन विशिष्य विशेषणे वाक्यभेदात् ।
स्नानाद्युद्दिश्य यात्राया एव च ^(७)'तीर्थस्नानादेरपि यज्ञविरोधोऽस्त्वैव,
तथा च, तीर्थे फलं यज्ञफलं । मन्त्राणि तीर्थान्यपि चाग्निहोत्र-
तृप्यानि ^(८)नेवेति तीर्थान्श्रितकर्ममात्रपरामर्शा दृश्यते ।

(१) न शक्यं ।

(२) यतो ।

(३) अर्गोमयागवर्त्तनिषेधः ।

(४) तीर्थयात्राया च ।

(५) केषांचित् कल्पनमेव ।

(६) विधिः ।

(७) जायते ।

(८) चैव ।

न च परिकल्प्यत्विजं तथेत्येवं, प्रवामविधाने यज्ञानुष्ठान-
विरोधाभावः । अमुपस्थानाज्यावेक्षणंगहीनावश्यकत्वात्, न च
स्नानादिप्रधानं । प्रमेयवलेन वक्ष्यः, निषेधानान्यविषयता-
दाचमनादौ निषेधाभावेन वैषम्यात् । न च श्रुतिविरोधे स्मृत्यर्थ-
बाधकस्य न्यायसिद्धत्वेनास्य विधेयत्वं, न्यायप्राप्तस्यापि स्नातकप्रत-
मध्यपाठेन विधानोपपत्तेः, तस्मात् तीर्थस्नानादिकलमुद्दिश्य
श्रौताग्रिमतः प्रवासे तीर्थयात्राफलं (१) तीर्थस्नानादिकलं न च
भवत्यधिकाराभावात् । ब्राह्मणस्य वैश्वप्तोभवत् ।

यदा तु,—

“ निचिष्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यत्विजं तथा ।

प्रवासे कार्यवान् विप्रो तथैव न चिरं क्वचित् ” ॥

इति हृन्दोगपरिशिष्टात्, आपत्सु प्रोषितोग्निवैजायां
वाग्यतः प्रतिदिनमग्नौ मनसा ध्यात्वा मन्त्रेणाहुतं ज्ञात्वा प्रत्ये-
दित्यादि शरीतवचनात् ।

“ चुत्कौलोक्तवर्गस्य परिभृतस्य शत्रुभिः ।

मामदयं प्रवामोऽमुः^(२) शरणेनाहिताग्निवत् ” ॥

इति भ्रामाणिकलिखनाद्य प्रवाम आपत्काले क्रियते तदा
देवात्तीर्थमाप्तौ तीर्थस्नानादिकलं स्यादेव, प्रवामस्य तीर्थस्नानादिकलेन
यज्ञविरोधाभावात्, यज्ञविरोधि^(३) देवतीर्थस्नानादावधिकारो

(१) तीर्थयात्रा ।

(२) पत्तो ।

(३) न्देव ।

(१) वैकल्प्यते, यथा तीर्थ एवोत्पन्नस्य तीर्थत्रामपरस्य चाहिताग्नेरपि तीर्थघानादिकनं यज्ञविरोधाभावादेव ।

तथा, मत्स्यपुराणे,— (१) काश्यामधिकृत्य,—

“ तत्र चेष्टं कृतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।

सर्वमवयमेवास्मिन्न (२) विमुक्ते न संग्रयः ” ॥ इति ।

चेचे यज्ञादिकर्म दर्शयति, इदं चेताग्निमत्परं, केवलं स्नात्ताग्नेस्तु तीर्थयात्रा तत्पूर्वकं घानादिकं (३) दाननिषिद्धं, धर्मार्थ-प्रवासोऽपि तस्मात्स्येव यज्ञाधिकारवत् एव तीर्थयात्रादिनिषेधो न च केवलस्नात्ताग्नेर्यज्ञाधिकारोऽस्ति, यज्ञपदस्य चेताग्निसाध्ययज्ञ-परत्वात्, अन्यथा पञ्चयज्ञाधिकारस्यार्थं (४) यज्ञादिसाधारणेना- (५) व्यापकत्वापत्तेः । अतएव समाचारोऽप्येवं । सदाचारसूक्त्यो-र्विध्यर्थनिर्णायकत्वेन प्रामाण्यमिति (६) शाङ्करभाष्यप्रदीपे प्रपञ्चित-मस्माभिः, अत्र भारते तीर्थयात्रापदेनोपक्रम्य चेत्रपुण्यायतन-यात्रायामपि कथनात्तीर्थपदं मृष्टिन्यायेन पुण्यस्थानोपलक्षणं । तेन पुरुषोत्तमगयाकुश्चेत्रादावपि तीर्थयात्राविधिर्ज्ञातव्यः ।

ब्रह्मपुराणे,—

“ यो यः कश्चित्तीर्थयात्रां तु गच्छेत्, सुमंयतः स च पूर्व स्वर्गहे ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः, संपूजयेद्भक्तिनसो गणेशं ” ॥

(१) वैकल्प्यस्मृतेः ।

(२) विमुक्ते ।

(३) पञ्चाम्यादि ।

(४) शाङ्कर ।

(२) काशी ।

(४) वा निषिद्धं ।

(६) व्यावर्त्तक ।

देवान् पितृन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्,
 धीमान् पितृन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।
 प्रत्यागतश्चाथ पुनस्तथास्तु ;
 देवान् पितृन् ब्राह्मणान् पूजयेत्तु ॥

अत्र (१) उक्तफलकामनया तीर्थयात्रां संकल्प्य स्वगृहे क्षतोप-
 वामो गणेशं पूजयेत्, ततोऽभौष्टदेवं पूजयित्वा श्राद्धं ब्राह्मणानां
 पूजनं, पितृन् वित्तशक्त्यनेन धनवता बह्वच्येन श्राद्धं कार्य-
 मित्युक्तं, प्रत्यागत्य पुनर्देवब्राह्मणं श्राद्धं च, एतावत्तीर्थयात्राङ्गं
 नित्यं, यस्य तु प्रत्यागमनं नास्ति ततः प्रभृति तीर्थं एव वासः,
 तस्य प्रत्यागतदेवपूजाद्यभावः ।

यत्तु,—

“विधाय कर्पटौवेगं कृत्वा घामं प्रदक्षिणं ।

ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिघट्टविवर्जितः ॥

इत्यादि(२) गथाश्राद्धाङ्गं, नान्यत्र तत्प्रसङ्गः, प्रयागाद्यतिरिक्त-
 तीर्थगमने याननिषेधदर्शनात्तीर्थान्तरे यानेन गमनेऽणविरोध-
 इति लक्ष्मीधरः ।

“(३) गथायां भास्करश्चेत्ते मातापितृभ्योऽहनि ।

मुपहनं चोपवामद्य सर्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

वर्जयित्वा कुहसेवे विमालां विरजे तथेति ॥” ।

तत्र उपवामः, मुपहनं शिखावर्जनकेशवपनात्मकं कर्तृसंस्कार-
 रूपं । तीर्थयानदानश्राद्धादिरूपकर्मांगं, यत्तु देवसत्त्वचनं.

“तीर्थादनुगम्य तदर्धमनभिगम्य व्रतोपवासनियमयुक्तस्यैवमवगाद्य
मानस्त्रीरात्रमुषिता सर्वपापैर्विमुच्यते । स्वस्तिमांस भवति
तत्तीर्थयात्राप्रकरणानामाम्नायपृथगेव फलार्थं ।

यत्तु महाभारते,—

“अनुपोष्य चिराच्चाणि तीर्थान्यनभिगम्य च ।

अहत्वा कांचनं गां च दरिद्रो नाम जायते” ॥

तदपि चिराचोपवासतीर्थाभिगमनकाञ्चनगोदानादीनि दारि-
द्र्याभावफलानीति ज्ञापयति । तीर्थश्राद्धे विशेषः,—

देवीपुराणे,—

“अकालेऽप्यथवा काले तीर्थं श्राद्धं तथा नरैः ।

प्राग्गैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणं ॥

पिण्डदानं च तत् शस्तं पितृणामपि दुर्लभं” ।

तथा,—

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कथंचन ।

मन्त्रुभिः पिण्डदानं च (१)यावकैः पायसेन वा ॥

कर्त्तव्यमृषिभिर्दुष्टं पिण्याकेन गुडेन च ।

श्राद्धं तत्र प्रकुर्वीत अर्घावाहनवर्जितं ॥

श्रद्धांघृतप्रकाकानां नैव दृष्टिहृतं च यत्” ।

एवं तत्तद्दानानां तीर्थविशेषात् फलविशेषः । तपःपूजा-
यज्ञादीनां च तीर्थं एव कृतानां फलविशेषः, तर्पणं च पृथक्

तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं, तन्त्येण खानाङ्गतर्पणमिद्विद्य तीर्थप्राप्तिदिने
खानाग्नस्यापि (१)तन्त्रखानादिपूर्वकं तीर्थप्राप्तिनिमित्तकं
तर्पणमावश्यकं ।

एवं तस्मिन् दिनेऽनेकतीर्थप्राप्तौ आहुं (१)तर्पणाङ्गं वर्त्तते ।

पैठौनमिः,—

“पोडगांशं न लभते यः परार्थेन गच्छति ।

श्रद्धे तीर्थफलं तस्य यः प्रभङ्गेन गच्छति ॥

प्रतिहतिं कुशमयीं तीर्थवारिणि मञ्जयेत् ।

मञ्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं (३)लभेत्तु सः” ॥

तत्र मन्त्रः ।

“कुशोऽमि (२)संप्रवृत्तोऽमि ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

त्वयि धाते न च ख्याद्याद्यस्यार्थं यन्धिवन्धनं” ॥

इतिशिष्टाः ।

ग्रहणः,—

“नृणां पापहतां तीर्थं पापस्य शमनं भवेत् ।

पथोक्तफलदं तीर्थं भवेत् श्रद्धात्मना पुनः” ॥

अथ पाटशापमंत्रः ।

मनुः,— “न पाणिपादेषपलः” शापन्य वृथा चेष्टा ।

देवमः,— “वक्रिं मातिवजेत्पटा,” गौतमः,— “न पटा न

मानमाकर्षेत्” ।

(१) मन्त्र ।

(२) लभेत सः ।

(३) तर्पणं च ।

(४) संप्रवृत्तोऽमि

शङ्खलिखितौ,— “न पदा भूमिमभिहन्यात्,” आपस्तम्बः,—
 “पदा (१)पादमचालनमधिष्ठान च वर्जयेत्, (२)प्रंखोलनं पादयोः
 जानुनि (३)“गत्यध्वानं जंघायाः” । (४)प्रंखोलनमित्ततश्चालनं,
 शङ्खलिखितौ,— “न पादं पादेन चालयेत्, न दर्भैः परि-
 मृज्यात्,” विष्णुः,— “न पादौ प्रतापयेत्, न कांस्यभाजने
 पादौ धावयेत्” ।

आपस्तम्बः—

“अग्निमापोब्राह्मण गां देवताद्वारं प्रतिवातं ।
 शक्तिविषयेणाभिमारयेत् पादावितिशेषः” ॥

याज्ञवल्क्यः,—

“गोब्राह्मणानलान्त्रानि नोच्छ्रियो न पदा सृशेत् ।
 नाग्नि गां ब्राह्मणांश्चैव पादेनाधितिष्ठेत्” ॥

आपस्तम्बः,—

“देवतानां राजस्य ब्राह्मणस्य पादस्पर्शनं वर्जयेत्” ।

आपस्तम्बः,—

“व्यतिक्रामेत्तु (५)अवतीं ज्वलन्तं ज्वलनं तथा,
 क्षुद्रप्रवाहं न लंघयेदित्यर्थः” ।

तथा,—

“नामेधं प्रक्षिपेद्यौ न च पादौ प्रतापयेत् ।
 अधस्ताम्नोपदध्याच्च न चैनं पादतः कुर्यात्” ॥

(१) पदस्य चालनं ।

(३) गत्याधीनं ।

(४) प्रंखोलनं ।

(२) प्रंखोलनं ।

(५) मारुती ।

अग्निना प्रथत आसीत्; इपुमाचादित्येके । न चैन-
मुपधमेत् । खड्गायां नोपदध्यात्, इपुमाचदेशाद्गुचिर्नाग्निमभीषं
मष्केदित्यर्थः ।

पैठीनमिः,— “ नापुष्यितं वृद्धमारोहेत् ” ।

विष्णुपुराणे,—

“ प्रदीप्तं वेश्म न विशेषारोहेत् श्रेष्ठं तरोः ” ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ गोत्राङ्गणानलान्नानि नोच्छिद्योऽपि पदा सृशेत् ” ।

विष्णुपुराणे,—

उपतिष्ठेन्नवव्यालांश्चिरं तिष्ठेन्नरोऽस्मितः^(१) ।

अतीव जागरस्त्रायौ तदत्^(२)सोतामिके बुधः ॥

न सेवेत तथा शय्यां व्याथामं च नरेश्वरः ।

दंष्ट्रिणः शृङ्गिणश्चैव प्राज्ञो दूरेण वज्जयेत् ॥

अवस्थाधं च राजेन्द्र ! पुरो वातातपौ तथा ” ।

देवलः,— “ धर्षयेन्नपदं पदा, आगौ न प्रविष्टेदग्निं नाग्निं
प्रशमयेत्तथा अथानाक्रमणानधिष्ठेयानि ” ।

मनुः,—

“ दैतवानां गुरो राजः स्वातकाचार्य्ययोस्तथा ।

नाक्रमेत् कामतश्चायां वभुगोर्दौचित्य च ” ॥

वभुः कपिलः ।

(१) न चोत्थितः ।

(२) स्यातासने

तथा,—

“ मध्यदिनेऽर्द्धरात्रे च श्राद्ध भुक्त्वा च मामिकं ।

मन्ध्ययोरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथं ॥

उद्वर्त्तनमपस्त्रानं विष्णुञ्चे रक्तमेव च ।

श्लेष्मनिष्ठुतवातानि नाधितिष्ठेत कामतः ॥

वैरिणं नोपसेवेत महायं चैव वैरिणं ।

अधार्मिकं तस्करं च परस्यैव च योषितं” ॥

उद्वर्त्तनं कृतमलापकर्षणशिष्टादि, अपस्त्रानं चानोपयुक्तजनं, निष्ठुतमुद्दीर्घं ताम्बुलादि, यमस्मृतौ,— प्राज्ञः सति कपिलगवां क्वायां नाक्रमणायेत्यधिकं, प्राज्ञः प्रशस्तबुद्धिः, चत्रियादिरपि, याज्ञवल्क्यौषे^(१), ऋत्विक् परस्त्रीक्वायां नाक्रमेदित्युक्त । यमः,—

“ स्वकीयां नाक्रमेत् क्वायां क्रीवेन पतितेन च ।

चाण्डालेन द्विर्षद्भिश्च नित्यं रोगान्वितेन च” ॥

शङ्खलिखितौ,— “ नोद्धृत कुहकैः सहैकतन्तिष्ठेत्,” उद्धृतौऽविनीतः, कुहको वशीकरणादिपरः, विष्णुः,— “ चतुष्पथमधितिष्ठेन्न च रात्रौ वृक्षमूल, न शून्यालयं, शूलावन्धनागार,” हारीतः, आवपनापमार्जना च, स्वाने तु स भस्मान्ध्रिकपालकेशमचयान्नाधितिष्ठेत्, आवपनं द्रव्यग्यानयोग्यं गोष्यादि, अपमार्जना मार्जनानन्तरं तत्साधनकुशादि, कपालं स्वर्परः

शङ्खलिखितौ,— नारेः^(१) पदमधितिष्ठेत्, न केशकपालभस्मास्त्रि-
 त्पणसंस्कारकृतेषु तिष्ठेत्, संस्कारो मार्जित^(२)धूल्यादिममूहः, मनुः,—
 नाधितिष्ठेत् कार्पासास्त्रिकार्पासवीजं, नाधितिष्ठेदित्यनुवृत्तौ ।

मार्कण्डेयपुराणे,— शौर्णानि^(३) रज्जुवस्त्रादिकानि च ।

विष्णुपुराणे,—

“ चतुष्पथचैत्यतहश्मशानोपवनानि च ।

दुष्टस्त्रीमन्त्रिकर्षस्य वर्ज्यानि शौणि सर्वदा ” ॥

तथा,

“ स्नानार्द्रां धरणीं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

श्रेष्ठनिष्मूचरक्तानि सर्वदेव न संघयेत् ” ॥

देवीपुराणे,—

“ शून्यागारे न तिष्ठेत न च पर्वतमस्तके ।

न श्मशानेषु देवानां प्रामादिषु कदाचन ” ॥

प्रामादेऽपि मनुष्यान्तरशून्ये ।

तथा,—

“ न चैव गोः प्रसूताया विश्वसेत् स्त्रीजनस्य च

न सुखेन धसेदग्नि न च खड्गं विलघयेत् ॥

तथा चैवायुधान् मर्तान् न षोपस्करमार्जनी

न प्रमत्तजनकीर्णं न च स्त्रीवाल्लसेविते ॥

गृहे वामागमं क्षुर्याद्विश्वामक्रीडनं च न ” ।

(१) नाहे ।

(२) दणधूल्यादिममूहः ।

(३) शौर्णानि ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

“नोत्कृष्टशय्या^(१)शयनो न निरुष्टस्य चारोहेत् ।

नोद्यानादौ विकालेषु प्राञ्जन्तिष्ठेत्कदाचन” ॥

इत्यनाक्रमणीयानधिष्ठेयानि, ममाग्रानि पादजानि स्वातक-
व्रतानि, पायुजानि पुरीषोत्सर्गं व्याख्यातानि, अथोपस्यजानि, तव-
च्छणापाकरणे प्रजोत्पादनं । वौधायनः, प्रजाकामस्योपदेशः^(२),
प्रजनननिमित्ता ममस्वैत्यश्विनावूचतुः ।

“आयुषा तपसा युक्तः स्वाध्यायेज्यापरायणः ।

प्रजामुत्पादयेद्युक्तः स्त्रे स्त्रे वर्णे जितेन्द्रियः” ॥

प्रजनन प्रजोत्पादनं, तन्निमित्ता ममाख्या कुलख्यातिः आयुषा
आयुष्येण दीर्घमन्थोपामनविप्रा^(३)शब्दादि— वर्जनादिकर्मणां,
तपसा नियमेन पुत्रकामव्रतादिना, अनन्तव्रत-कृष्णाष्टमीव्रत-दुर्वा-
ष्टमीव्रतादिना, स्वाध्यायः पुत्रकामस्य महारुद्रजपादिरूपः, सौभरि
मन्त्रमन्तानगोपालमन्त्राभ्यासादिर्वा, इज्या द्वादशाहादिचिरात्वादि
प्रजाकामयागाः, चातुर्मास्यं वैश्वदेवपूर्व^(४)रूपं प्रतिकाममाग्नेयं च,
एतच्च पुत्रोत्पादनविलम्बो^(५)युक्तः, यद्ववान् तेन वैद्यशास्त्रोक्त औष-
धादियोगोऽपि, हरिवशश्रवणादिश्च, पुनर्वौधायनः,— विज्ञायते-
जायमानो ब्राह्मणस्त्रीभिर्गुणवान् जायते, ब्रह्मचर्येण च्छपिभ्यो यजेत-
देवेभ्यः प्रजया पित्र्येभ्य एवमृणमंयोगं वेदो दर्शयति, तथा
च पुत्रमुत्पाद्य तारयति ।

(१) मनयोनं— ।

(२) उपदेशः ।

(३) विप्रापवाद— ।

(४) पञ्च— ।

(५) विलम्बे युक्तः ।

“सप्तावरान् सप्तपूर्वान् षडन्यान्नात्मसप्तवान्” ।

विष्णुदक्षिणौ,—

“ऋणमस्मिन् सञ्चयति अमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य तातस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखं” ॥

पुत्रस्य जातस्य ऋणापाकरणयोग्यस्य इति भर्तृयज्ञः, ऋणं
संनयति संक्रामयति, शङ्खलिखितपैठीनमयः,—

“यत्र कश्चन जातेन पिता पुत्रेण निन्दति ।

तेन चानृण्यतां याति पितृणां पिण्डदेन वै” ॥

यत्र कश्चन वीजिचिच्छोरन्योन्यममयपूर्वकं पारस्त्रेयेणेति
सत्सीधरः ।

ब्रह्मसतिः,—

“पुंभावो नरकाद्यसंस्मात्पितरं चायते क्षुतः ।

मुख^(१)मंदर्शनेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः” ॥

एतत्पुत्रोत्पत्तिमाचफलं, शरीतः,—

“यस्य पुत्रः गुरुचिर्द्वयः पूर्वं तयमि धार्मिकः ।

नियन्ता चात्मदोषाणां सन्तारयति पूर्वजान्” ॥

शङ्खलिखितौ,—

“अग्निर्होत्रं त्रयोवेदा यज्ञाश्च वज्रदक्षिणाः ।

षोडशपुत्रप्रसूतस्य कलां नार्हन्ति षोडशौ ॥

पुत्रपौत्रप्रतिष्ठस्य वक्त्रपत्न्यस्य जीवतः ।

अस्कन्दन् देवयज्ञस्य वक्ष्यमाणं विपिष्टपं ॥”

(१) मुखमंस्पर्शनेनापि ।

ज्येष्ठपुत्रप्रसूतस्य प्रथमं पुत्रजन्मतः, पिण्डोदकक्रियाहेतोः ।
मनुशङ्खलिखितविष्णुवशिष्ठहारौताः—

“पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति पिष्टपं” ॥

शङ्खलिखितौ,—

“मन्तानवर्द्धनं पुत्रमुद्युक्तं पुत्रकर्म्मणि^(१) ।
देववाह्मणमंपन्नः देववाह्मणपूजकः” ॥

वशिष्ठः,—

“पुत्रिणो लोकानपुत्रस्य लोकोऽस्ति श्रूयते ।
अयज^(२)महितः मन् शौला राक्षसाः” ॥
“अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाममंकीर्त्तनस्य च” ॥

यादृक्तादृक् मुख्यः । पुत्रिकापुत्रादिः, शतपथश्रुतिः—
“अथ चयो वा लोका मनुष्यलोकः पितृल्लोको देवलोक इति” ।

“पुत्रेणैव जयो नान्येन न कर्मणा कर्मणा पितृल्लोको ।
विद्यया देवलोकः, तथा अथं वा आत्मा ।
मर्वेषां लोकानां लोकः, यज्जुहोति, यद्यजते स तेन देवानां
लोकोऽथ यदन् प्रब्रूते तेन च्यौषामथ यत्पितृभ्यो निमृणाति
यत्प्रजामिच्छते तेन पितृणामपि” । मनुः, तस्मात् पुत्रमनुशिष्ट-

(१) देववाह्मणमन्पन्नमभिनन्दन्ति पूर्वजाः ।

मन्तानवर्द्धनं पुत्रः प्रथोत्पादनविहितः ।

(२) अप्रजाः अपत्रिणः मन् शौला राक्षसाः ।

लोक्यमाहुः, तस्मादेनमनुश्रासति, लोक्यं देवलोकादिप्रापकं, तद्देवाह, म यद्यनेन किञ्चिद्^(१)पण्या कृतं भवति तस्मादेन^(२) सर्वस्मात् पुत्रो सुञ्जति तस्मात् पुत्रो नाम, यदारब्धदौर्घवताचूर्ण-प्रासादादि. तदपण्या असंपूर्णं कृतं यजमानः (१)प्रथितः, तन्ममापनेन पुत्र एनं यजमानं सुञ्जति, प्रारब्धासमापनव्रतारुञ्जति. एतच्चाग्निसाध्यकर्मव्यतिरिक्तपरं, अग्निना स्वार्थपरत्वादिति मन्तव्यं. यदप्येतत् मंप्रति कर्मशेषभूतं तथा पित्रलोकं प्राप्य भावेनास्वार्थस्य मयं हि मनुष्याः प्रथममात्रकीत्यादिकविधिकल्पनः; पित्रादिकृतं पुत्रेण नमापनीयमिति कल्प्यते ।

वृहस्पतिः,—

“ यथा जलं कुड्गवेन तरन्मज्जति मानवः ।

तच्च पित्रा कुपुत्रैश्च तमस्यन्धे निमज्जति ” ॥

एतावदेकपुत्रोत्पादनं नित्यं, वहुपुत्रोत्पादनमपि स्वस्य संगतिकामनायां द्रष्टव्यं ।

तदुक्तं,

“ एष्टव्या बहवः पुत्राः शीलवन्तो गुणान्विताः ।

तेषां वै ममवेतानां यदेकोऽपि गयां प्रजेत् ।

यजेत्तदाश्वमेधेन शीलं वा वृषमुत्सृजेत् ” ॥

तस्मात् पुत्रसमानुश्रास^(३)नमवश्यकर्तव्यमित्यर्थः, ब्रह्मचर्यं च

(१) किञ्चिदन्यथा — ।

(२) प्रथितः ।

(३) पुत्रस्यानुपासयं अवरुणं कार्यमित्यर्थः ।

व्याख्यातं, यमेषु, एवं पुत्रोत्सर्गदेशकालदिङ्निघमादयोऽप्युप-
सृज्य स्वातकव्रतेऽवगन्तव्याः ।

अथ प्राणजानि, तत्र श्रीकृष्णोपभुक्तगन्धमाख्यादिघ्राणं सर्व-
पापक्षयार्थं तदुक्तं,—

“विष्णुनाघ्रातं जिघ्रत तेन गन्धं प्रशंसति च” ।

स्कन्दपुराणे,— “निर्मान्यश्रेष्ठं व्रतदानतुल्यं” ।

विष्णुपुराणे,—

“न मंष्टतमुखोजिघ्रेत्^(१) श्यामकामैश्च वर्जयेत् ।

नोच्चैर्हमेत् मशब्दं च न शूचेत् पवनं बुधः ।

न हि कुर्व्यात् शवं जिघ्रन् शवगन्धो हि सोमजः” ॥

तथा,—

“श्लेष्मिन्हाणिकोत्सर्गो नान्यकाले प्रशस्यते ।

वल्लिमङ्गल्यजष्यादौ न ह्योमेन महाजने” ॥

महाजने जनममूहमध्ये ।

भविष्यपुराणे,—

“गवामस्थि न लघेत मृदो गन्धं च वर्जयेत् ।

यावदाघ्राति तं गन्धं तावत् पुण्येन युज्यते” ॥

मेहनाधिकारे हारीतः,— घ्राणास्ये मन्मावेष्टयित्वा, असेद्यगन्ध-
घ्राणशङ्कया ।

शातातपः,—

“अनृतं मदगन्धश्च दिवामैथुनमेव च ।

पुनाति वृषलास्रं च मन्थ्या वह्निर्^(२)पासिता” ॥

(१) ष्ठमेत् ।

(२) वह्निःमन्थ्याप्युपासिता ।

लक्ष्मीवाक्यं, धृतपुष्पं न जिघ्रति योषितं ।

(१) सोऽयममुमरमो रोचते नरः ।

आपस्तम्बः,—

“ श्रौषधीवनस्पतीनाद्धिद्य नोपजिघ्रेत् ” ।

तथा,— “ जातिभ्रंशकारे घ्रातिरघ्रेयमदयोः ” ॥

(१) अथाशनानि, शिष्टाः,—

“ जन्मजन्मान्तराभ्यस्तं पापराशिं विनाशयेत् ।

कृष्णोपभुक्तशेषाक्षप्राशनं भक्तिचेतसा ॥

चान्द्रायण-महर्षं च माम्बोपीषणमेव च ।

कृष्णशेषाशनं प्राप्य कलां नार्हन्ति षोडशीं ” ॥

तथा,—

“ विष्णुनाशितमन्नन्ति तेन पौतं पिबन्ति च ।

पादोदकसमायुक्तं तुलसीदलमिश्रितं ॥

भक्त्या भुक्तं हरेर्भुक्त्वा हत्याकोटिविनाशनं ” ।

स्कन्दपुराणे, “ नेवेद्यशेषं क्रतुकोटितुल्यं, विष्णुपुराणे, गङ्गा-
मधिकृत्य ।

“ स्रजताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।

था पावयति भूतानि कीर्तिता च दिने दिने ” ॥

तथा —

“ चान्द्रायण-महर्षेभ्यु यः कुर्यात् कायशोधनं ।

पिवेद्यथापि गङ्गाम्भः समौ स्यातां न चाममौ ” ॥

(१) स च मे रोचते हरः ।

(२) अथ रासनिकानि ।

तथा,—

“ भिक्षान्नं श्रोत्रियान्नं च ज्ञतशेषं च यद्भुविः ।
 शानखाया^(१)दूरेत् पापं ” ।

तथा,—

“ सर्वपापविशुद्धार्थं वैष्णवस्य च मन्दिरे ।

(१) अश्रीयाद् वैष्णवस्यान्नं तद्भावं जलं पिबेत् ” ॥

“ स्नातकव्रताधिकारे मनुः,— “ नान्नमद्यादेकवामाः ” ।

“ नाश्रीयाद्द्वार्यया मर्द्धं, न भुञ्जीतोद्भृतस्नेहं ।

नाश्रीयात् ^(२)मर्ववेलायां, नातिमौहित्यमाचरेत् ॥

नातिप्रगे नातिमायं, न माय प्रातराग्नितः ।

नोत्सङ्गे भक्षयेद् भक्षान्, न वार्यञ्जलिना पिबेत् ॥

भिन्नभाण्डे न भुञ्जीत, न भावप्रतिदूषिते ।

गयनस्यो न भुञ्जीत, न पाणिस्य न चामने ॥

मवं च तिलमम्बुद् नाद्यादस्तमिते रवौ ।

आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु मंविशेत् ॥

न श्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिज्जते तथा ।

स्त्रिया क्रीवेन च ज्जते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ” ॥

अग्निषोमीयादूर्द्धमपि ।

तथा,—

“ ^(३)मत्तकुड्वातुराणां च न भुञ्जीत कटासन ।

(१) दूरेत् ।

(२) मर्ववेलायां ।

(३) नाश्रीयाद् ।

(४) मत्तकुड्वातुराणां च ।

केशकौटावपन्नं च पट्टा स्पृष्टं च कामतः ॥
 भ्रूणप्लावचितं चैव संस्पृष्टं चाण्डूदक्षया ।
 पतत्रिणावलीढं च शुभा संस्पृष्टमेव च ॥
 गवा चान्नमवघातं घुष्टान्नं च विघेषतः ।
 गणान्न गणिकान्नं च विदुषा च जुगुप्सितं ॥
 स्नेनगायमयोश्चान्नं दृष्ट्वाणोर्वाद्दुषिकस्य च ।
 दीक्षितस्य कदर्यस्य वद्धस्य निगडस्य च ॥
 अभिशस्तस्य षण्डस्य पुंस्य्या दाम्भिकस्य च ।
 शुष्कं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥
 चिकित्सकस्य मृगयोः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 उषान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्देशं ॥
 अनर्क्षितं यथा मांसमवीरायाश्च योषितः ।
 द्विषदन्नं नगर्यन्नं^(१) भवधूतभवपुत ॥

पर्याचान्तमाचमनस्थानस्यं, श्वधूतं मार्जननिकटस्य, श्वचुतं
 चुतमन्निक्षितं ।

पिशुनानृत्तिनोश्चान्नं क्रतुविक्रियणस्तथा ।
 शैलूषतुन्नवायाश्च क्षतप्लम्यान्नमेव च ॥
 कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतरकस्य च ।
 सुवर्णैकैर्बुधस्य शम्भुविक्रियणस्तथा ॥
 श्ववतां शौण्डिकानां च चेलनिर्णैजकस्य च ।
 रञ्जकस्य नृगंसस्य यस्य शोषपतिर्दृष्टे ॥

मृष्यन्ति ये चोपपत्तिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।

अनिर्दशं च प्रेताद्यमतुष्टिकरमेव च ॥

राजास्रं तेज आदत्ते शूद्रास्रं ब्रह्मवर्चसं ।

कारुकास्रं प्रजां हन्ति यशस्यमांवकर्त्तिनः ॥

भुक्त्वातोऽन्यतमस्यान्नममत्याक्षपणं अहं ।

मत्या (१)जग्ध्वा चरेत् कृच्छ्रं रेतोविण्मूत्रमेव च" ॥

तथावलोक्यानवलोकनीयानि, तत्र देवतान्यधिगच्छेत् (१)पदेन
देवतादर्शनस्पर्शनप्रदक्षिणतद्गृहमार्जनादीनामप्युपलक्षणादधिगमनश्च
दृष्टे सत्यदृष्टे (२)कल्पमवकाशाच्च भगवद्दर्शनादि लिख्यते । तत्र-
सामान्यतस्तावत् ॥

“ ये त्रिकालं प्रपश्यन्ति मुखं कृष्णस्य नित्यशः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥

अर्चितं केशवं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

पूजितं पूज्यमानं च यः पश्येद्भक्तितो हरि ॥

अद्वया मोदयेद्यस्तु सोऽपि योगफलं लभेत् ।

ये पश्यन्ति नरा विष्णुं हेमभूषणभूषितं ॥

महद्भक्त्या कलौ विप्र (३)पुनात्यासप्तमं कुलं ।

ये पश्यन्ति महद्भक्त्या पद्मपत्रोपरिस्थितं ॥

भक्त्या पद्मालयाकान्तं तेराप्तं दुर्लभं पदं ।

शिवस्य पुण्डरीकाक्षं सविलासं सविभ्रमं ॥

(१) भुक्त्वा ।

(२) चेत्यनेन ।

(३) कल्पमानवकाशाच्च ।

(४) पुनक्त्या ।

दृष्टा विमुच्यते पापैर्जन्मकोटिषु (१)संस्थितैः” ।

तथा,—

“ देवार्चादर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनं ॥

स्थानापेक्षा न कर्त्तव्या दृष्टार्चां द्विजमन्त्रमः ।

देवतार्चादृष्टिपूतः शूचिर्यज्ञस्तु कौर्त्तितः” ॥

अनेनार्चादर्शनाद्यवहितकालीनदण्डप्रणामविधिप्ररोचनार्थेनापि स्वार्थ(१)प्रसिद्धयै सत्यं हि मनुष्याः प्रथममङ्गलौत्यादौ विधिकल्पनवत्, प्रतिमादृष्टिगोचराणामग्नौचापवादो विधीयते, तेनाग्नीचगङ्गया प्रणामविलम्बो न कर्त्तव्य इत्युक्तं भवति, स्पृष्टा-मेधादिदर्शने तु सत्परिहारः कर्त्तव्य एव, लेपस्थापनमन्तरेण शुद्धभावात् न च स्पृष्टलेपाग्नौचत्वापवादः, यावदर्चिनानुवादा-सम्भवस्तावद्गोचरविधिकल्पनेगोपयत्तौ नानाविधिवाधाकल्पनात् ।

शङ्किताग्नौचापवादमात्रेणोपपत्तेस्तु नातिस्पृष्टाग्नौचापवाद-कल्पनमर्हन्ति, अत्र पुरुषोत्तमस्त्रे वसता देवतागमन(२) कर्त्तव्यं, तद्दर्शनादिविधिरुच्यते ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

“ पुरुषाख्यं सकृद् दृष्ट्वा सकृन् स्नात्वा महोदधौ ।

ब्रह्मविद्यां सकृज्ज्ञात्वा न भूयः पुरुषो भवेत् ॥

अत्र पुरुषाख्यं पुरुषोत्तमस्त्रे इति केचित् ।

(१) सुसंचितैः ।

(२) स्वार्थप्रसिद्धभावादर्थेसिद्धये ।

(३) कृष्णवल्गुदेवाद्यायतनगमनं ।

वामनपुराणे, प्रह्लादतीर्थयात्रायां,—

“स्वात्वा विरजसे तीर्थं दत्त्वा पिण्डं पितृभ्यथा ।

दर्शनार्थं यद्यौ श्रीमान् प्रजितं पुरुषोत्तमं ॥

तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षमक्षरं परमं शुचिः ।

उपोष्य षड्दिनान्येष माहेन्द्रं दक्षिणं ययौ” ॥

तथा, विष्णुपुराणे,—

“ब्रह्माक्षरमज नित्यं यथामौ पुरुषोत्तमः” ।

इति कृष्णमूर्त्तरेवाभिधानं ।

ब्रह्मपुराणे,—

“दृष्ट्वा (१) च तं वैनतेयं यः पश्येत् पुरुषोत्तमं ।

दशानामश्रमेधानां फलं प्राप्य हरिं व्रजेत्” ॥

वटदर्शनं,—

“ॐ नमो व्यक्तरूपाय महाप्रलयपरिणते ।

महद्रूपोपविष्टाय न्यग्रोधाय नमो नमः ॥

अमरस्त्वं मदा (२) कल्प । विष्णोरायतनं वट । ।

न्यग्रोध ! हर मे पापं कल्पवृक्ष ! नमो ऽस्तु ते ॥

भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा नत्वा (३) कल्पवटं नरः ।

महमा मुच्यते पापैर्जीर्णत्वचमिवोरगः ॥

क्षार्यां तस्य ममाकस्य कल्पवृक्षस्य भो द्विजाः ।

ब्रह्महत्यां नरो जह्यात् पापेष्वन्येषु का कथा” ॥

(१) वटं ।

(२) वृक्षः ।

(३) कल्पवृक्षं ।

तथा,—

“वैनतेयं नमस्कृत्य कृष्णस्य पुरतः स्थितं ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं न गच्छति” ॥

तथा,—

“प्रविश्यायतनं विष्णोः कृत्वा तत्र प्रदक्षिणं ।
संकर्षणं स्वमन्त्रेण भक्त्या पुष्यैः प्रपूजयेत् ॥

स्वमन्त्रः शिवपञ्चाचरमन्त्रः ।

नमस्ते हलधृक् ! राम ! नमस्ते (१)लाङ्गलायुध ! ।

नमस्ते रेवतीकान्त ! नमस्ते भक्तवत्सल ! ॥

नमस्ते वलिनां श्रेष्ठ ! नमस्ते धरणीधर ! ।

प्रलम्बारे । नमस्तेऽस्तु त्रिहि मां कृष्णपूर्वज ! ॥

इति स्तुतिः, प्रणामश्च, क्षभेदभिमतं फलं ।

दादशाचरमन्त्रेण कृष्णं संपूजयेत्ततः” ।

पूजनानन्तरं स्तुतिः,—

“जय कृष्ण ! जगन्नाथ ! जय भवांघनाशन ! ।

जय चाणूरकेशिघ्न ! जय कंसनिस्तुदन ! ॥

जय पद्मपलाशाक्ष ! जय चक्रगदाधर ! ।

जय (१)नीलाम्बरश्याम ! जय सर्वभूखप्रद ! ॥

जय लोकपते ! नाथ ! जय वाञ्छाफलप्रद ! ।

जय देव ! जगत्पूज्य ! जय संसारनाशन ! ॥

संसारमागरे घोरे निःकारे दुःखफेनिले ।

(१) सुयलायुधः ।

(२) नीलाम्बरश्याम ।

क्रोधयाद्वाकुले रौद्रे विषयोदकसंज्ञवे ॥
 नानारोगोर्मिसलिले मोहावर्त्ते सुदुम्भरे ।
 निमग्नोऽहं सुरश्रेष्ठ ! चाहि मां पुष्योत्तम ! ॥
 एवं सुत्वाञ्जलिं वद्धा दण्डवत् प्रणिपत्य च ।
 अश्वमेध-सहस्रस्य फलमाप्नोत्यनुत्तमं ॥
 दृष्ट्वा ह्येषां प्रणम्याथ मोक्षमाप्नोत्यनुत्तमं ।
 ततः संपूज्य मन्त्रेण सुभद्रां भक्तवत्सलां ॥
 देवीसूक्तेन विधिवत् प्रणिपत्य ह्युत्तमः ।
 नमस्ते सुभगे ! देवि ! नमस्ते सुखसौख्यदे ! ॥
 चाहि मां पद्मपत्रालि ! कात्यायनि ! नमोऽस्तु ते ।
 नमः प्रकृतिरूपिण्यै त्रैलोक्योत्पत्तिकारिणि ! ॥
 विष्णुमाये ! नमस्तुभ्यं त्रिशक्तिरूपधारिणि ! ।
 योगनिद्रामि विष्णोस्त्वं मोहयन्ती जगत्त्रयं ॥
 मोहनार्थाय जगतः स्थापिता विष्णुना स्वयं ।
 एव मंत्रार्थं भद्रां च विष्णुलोकं म गच्छति ॥

अथ,—

न स्पृष्टव्यः कदाचित्तु ^(१)नियुक्तादन्यमानुषैः ।

“स्पृशन् पापमवाप्नोति दरिद्रो दःखितो भवेत्” ॥

इति वचनात् संकर्षणादीनां स्पर्शनं निषिद्धं ।

“निःश्वस्य देवतागारात् प्रणम्याद्यतनं मञ्जेत् ।

इन्द्रनोत्तमयो विष्णुयंघाम्ने वासुकावृतः ॥

अन्तर्हानेऽपि तं ^(१)नत्वा नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ।
 तस्य दक्षिणतः कोणे नरसिंहाकृतिर्हरिः ॥
 तं दृष्ट्वा नृहरिं देवं पूजयित्वा प्रणम्य च ।
 सुख्यते पातकैर्मर्त्यैः ममसौर्नात्र संग्रयः ।
 न स्पृष्टव्यः स चान्येन स्पृष्टो हन्ति नराधमं ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नियमस्यः सदा स्पृशेत्” ।

तथा,—

“अनन्ताख्यं वासुदेवं दृष्ट्वा भक्त्या प्रणम्य च ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो नरो याति परं पदं ॥

तथा,—

श्वेतगङ्गां नरः स्वात्वा दृष्ट्वा च श्वेतमाधवं ।
 मत्स्यार्ख्यं माधवं चैव श्वेतद्वीपं ^(२)च गच्छति” ॥

गयायां गदाधरदर्शनं ।

वराहपुराणे,—

“^(३)कामतः प्रोच्यते दैत्य ! तव पुण्ड्रमिह प्रभो ! ।
 येन शङ्खी गदापाणिर्दृष्टो नारायणः स्वयं ॥
 यतो गदाधरः साचाटस्मिन् ^(४)पूर्वं व्यवस्थितः” ।

मत्स्यपुराणे,—

“कृतश्रीचं महातीर्थं सर्वपापनिस्तृप्तं ।
 यत्रास्ते नरसिंहस्तु स्वयमेव जनार्दनः” ॥

(१) दृष्ट्वा ।

(२) किमतः ।

(३) न ।

(४) तीर्थं ।

नरसिंहपुराणे,—

केषु (१) द्रष्टव्योऽस्मीति ब्रह्मप्रश्ने विष्णुवाक्यं,—

“ (२) काकामुखे च वाराहं, दारकायां च गोपतिं ।

गङ्गादारे पयोधरं गोविन्दं नागभाङ्गये ॥

वृन्दावने तु गोपाल मथुरायां स्वयंभुवं ।

केदारे माधवं विद्यादाराणस्यां च केशवं ॥

नरसिंहं महावने पुरुषोत्तमं दशवने ।

प्रयागे योगमूर्त्तिं च कावेर्यां नागशाचिनं ” ॥

इत्यादौ न्युक्त्वा,—

“ सर्वत्र परमात्मानं यः पश्यति स मुच्यते ” ।

आत्मान सर्वगतं दृष्ट्वा यथा मुक्तो भवति तथा,

एतेषु स्थानेषु मन्मूर्त्तिं दृष्ट्वा मुक्तो भवतीति विष्णुवाक्यं ।

लिङ्गपुराणे, काशीमधिकृत्य,—

“ देवेश्वरस्योत्तरतः स्वयं तिष्ठति केशवः ।

चेचस्य कारणं चास्य चेचज्ज इति चोच्यते ॥

तेन दृष्टेन सुशोणि ! दृष्टं सर्वं चराचरं ।

वामनपुराणे, प्रयागमधिकृत्य,—

“ दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशाचिनं ” ।

तथा,—

“ गङ्गाया गोपतिं द्रष्टुं स जगाम महासुरः ” ॥

विरजवेत्रमधिकृत्य, ब्रह्मपुराणे,—

“आप्तो स्वयंभुक्तत्रैव प्रोङ्ग्रूपी हरिः स्वयं ।

(१)तस्मात् प्रणम्य तं भक्त्या नरो विष्णुपुरं व्रजेत् ॥

अथ शिवदर्शनं, विद्याकरपद्धतौ, दैत्यरवाकां,—

“भूमित्वा दूरमध्वानं यो मां पश्यति शूक्तिनं ।

म मे देवि! मियो नित्यं शरणम्ना यथा (२)सृतः ॥

सुदूरमपि गच्छेत्तु यत्र देवो महेश्वरः ।

दृष्ट्वा न्निद्रं महेश्वरं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

मत्तजन्महतैर्देहै मनोवाक्कायकर्मभिः ।

पूजितं वा महेश्वरं पृथ्यमानमथापि वा ॥

दृष्ट्वा प्रयाति वै मर्त्या ब्रह्मलोकं न मंग्रयः” ।

तथा,—

“यः प्रातर्देवदेवोः शिवन्निद्रस्वरूपिण ।

पश्येत् म यति सर्वस्माद्दधिकां गतिमेव च ॥

मध्याह्ने च महादेवं दृष्ट्वा (१)विष्णुपुरे व्रजेत् ।

माध्याह्ने सर्वयज्ञानां फल प्राप्य विमुच्यते ॥

प्रदोषे शङ्करं दृष्ट्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ।

तथा,—

“प्रातः संदर्शनं शम्भोर्नैशमेव व्यपोहति ।

आजन्मनस्तु मध्याह्ने मत्तजन्महतं निद्रि ॥

(१) दृष्ट्वा ।

(२) सृतः ।

(३) दक्षपत्नं व्रजेत् ।

अर्हंमामकृतं पापं दृष्ट्वा पर्वणि संत्यजेत् ” ।

ब्रह्मपुराणे. एकाग्रमधिकृत्य—

“ ततः शम्भोर्गृहं गच्छेत् वाग्यतः संयतेन्द्रियः ।

प्रविश्य पूजयेत् सर्वान् क्रमशस्तत्र देवतान् ॥

गणेश्वरं प्रथमतो देवीं स्कन्दं वृषं तथा ।

गणं चण्डं कल्पवृक्षं भावित्रीं देवमेव च ॥

तान् चिःप्रदक्षिणं कृत्वा उपचारैर्यथाक्रमं ।

कृत्तवामं ततः पश्येत् कृत्वा तं चिःप्रदक्षिणं ॥

आगमोक्तेन मन्त्रेण वेदोक्तेन च शङ्करं ।

अदीक्षितश्च नाम्ना च मूलमन्त्रेण चार्चयेत् ॥

सर्वपापहरं देवं गन्धपुष्पाम्बरादिभिः ।

एव संपूज्य विधिवत् सर्वपापविवर्जितः ॥

कुलैकविगमुद्धृत्य शिवलोकं च गच्छति ।

भुक्त्वा तत्र सुखं विप्रा यावदाभूतसंश्रवं ॥

पुण्यक्षयादिहायातो जायते योगिनां कुले ।

योगं पाश्रुपतं प्राप्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥

तस्मिन् क्षेत्रवरे लिङ्गं मास्कुरेश्वरमंजितं ।

ये पश्यन्ति च तं देवं शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥

सुकेश्वरं च सिद्धेयं स्पर्णशालेश्वरं तथा ।

रामेश्वरं च विख्यातं सूक्तं (१) चाघातकेश्वरं ॥

ब्रह्मेश्वरं च भेषेणं केदारेश्वरसंज्ञितं ।
 चक्रेश्वरं च विश्वेशं तथा च कपिलेश्वरं ॥
 ये च पश्यन्तीह नराः श्वात्वा विन्दुमरोऽम्भसि ।
 सर्वपापविनिर्मुक्ताः शिवलोकं व्रजन्ति ते ॥
 पुण्यवशादिहायातो योगिनां प्रवरे कुले ।
 योगे शम्भोर्वरं प्राप्य ततो मोक्षं प्रजन्ति ते ” ॥

काशीलिङ्गानां दर्शनं, मत्स्यपुराणे,—

“ प्राप्य विश्वेश्वरं देवं न म भूयोऽभिजायते ” ।

तथा,—

“ जात्यन्तरमदृष्टेषु विमुक्तो श्रियते तु यः ।
 भक्तो विश्वेश्वरं देवं न म भूयोऽभिजायते ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ गोप्रस्थेश्वरमागत्य दृष्ट्वाभ्यर्च्य च मानवः ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति किल्बिषैश्च विमुच्यते ॥

तत्रैव,—

“ भंगमे देवनद्योश्च यः श्वात्वा मनुजः शुचिः ।
 अर्चयेत् महामेगानं तस्य जन्मभयं कुतः ” ॥

देवमद्योर्वरणागङ्गयोः ।

तथा,—

“ श्वाराध्य कपिलेशं तु चैलोकपालनधमं ।
 भवन्ति पुरुषा देव मम नित्यं च वर्षाणः ” ॥

तथा, कपिलेश्वरश्रीकण्ठेश्वरशिवानेश्वरगर्गेश्वरानधिकृत्य,—

“ अन्तराश्रमिणं पुण्यं यत्फलं परिपश्यते ।
तत्फल सकलं प्रोक्तं पञ्चायतनदर्शनात् ” ॥

तथा,—

“ वालुकेश्वरनामानं तं दृष्ट्वा च न शोचति ” ।

तथा,—

“ कृत्तिवासेश्वरो देवो द्रष्टव्यश्च पुनः पुनः ।
यदीच्छेत्तारकं ज्ञानं शाश्वतं चामृतप्रदं ॥
दर्शनादेव देवस्य ब्रह्महा विप्रमुच्यते ” ।

स्कन्दपुराणे,—

“ केदार मध्यमं स्थानं स्थानं चैव महालयं ।
मम पुण्यानि भूलोके (१)ततः श्रेष्ठतमं लिट् ॥
अविमुक्तेश्वर नाम मम दृष्ट्वा तु मानवः ।
मद्यः पापविनिर्मुक्तः पशुपाशैर्विमुच्यते ॥
शैलेऽं मङ्गमेऽग्रे च खलीन मध्यमेश्वर ।
हिरण्यगर्भमौशान गोप्रक्ष्य वृषभध्वज ॥
तपःशान्तं शिवं चैव ज्येष्ठस्थाननिवासिनं ।
शुकेश्वरं च विख्यातं व्याघ्रेऽं जम्बुकेश्वरं ॥
दृष्ट्वा न जायते मर्त्यः ममारे दःखसागरे ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे, पुरुषोत्तममधिकृत्य,

“ मार्कण्डेयहृद्देऽप्येव खाल्वा दृष्ट्वा च शङ्करं ।
दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ” ॥

दर्शने मन्त्रः,—

“ संसारमागरे मग्नं पापघनमचेतनं ।

त्राहि मां भगनेत्रघ्न ! त्रिपुरारे ! नमोऽस्तु ते ” ॥

वामनपुराणे, गद्यामधिकृत्य, (१).—

“ दृष्ट्वा वटेश्वरं रुद्रं माधवं योगशास्त्रिनं ” ।

सूर्यदर्शनं । भविष्यपुराणे,—

“ सेरुमन्दरमाचोऽपि राशिः पापस्य कर्मणः ।

शामाद्य भास्करं मर्त्यः तन्नाशयति तत्क्षणात् ” ॥

शामाद्य दृष्ट्वत्यर्थः । तथा,

“ यः कुर्याद्दर्शनं मासमेकाहारो जितेन्द्रियः ।

स यत्कृतमवाप्नोति न तत्सर्वैर्महामखैः ” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“ पृथिव्यास्तुत्र कोणे वै कोणार्कः सप्रतिष्ठितः ।

यं दृष्ट्वा भास्कर मर्त्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

काशीमधिकृत्य लिङ्गपुराणे, कालेश्वरसुक्ता—

“ तस्यैव दक्षिणे भागे लोलाकी नाम वै रविः ।

तस्य दर्शनमात्रेण सूर्यलोकमवाप्नुयात् ” ॥

दूर्गादर्शनं,—

“ सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः ।

दूर्गां दृष्ट्वा नरः कोऽपि प्रयाति परमां गतिं ” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“विरजे विरजा माता ब्रह्मणा मा (१)प्रतिष्ठिता ।
यस्याः मंदर्शनान्मर्त्यः पुनात्यासप्तमं कुलं” ॥

लिङ्गपुराणे, काशीमाधिकृत्य,—

“दक्षिणे रश्मते दुर्गा उत्तरे नैर्ऋते मृता ।
अङ्गारोगी पश्चिमे च वायव्ये भद्रकालिका ॥
उत्तरे भाषचण्डी (२) च महामुण्डा च सोमतः ।
ऊर्ध्वकेशा ममायुक्ता शाङ्गरी पूर्वतः स्मृता ॥
ऊर्ध्वकेशी तथाग्नेय्यां चित्रघण्टा च मध्यतः ।
एतास्तु चण्डिका देवौ षोऽत्र द्रक्ष्यति मानवः ॥
तस्य तुष्टाः स्मृताः सर्वाः सर्वे रक्षन्ति सर्वदा” ।

तथा,—

“आदा (३)वपि परा प्रोक्ता संवर्ता ललिता तथा ।
द्रष्टव्या चैव सा देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
तत्र गौरौ सदा देवौ पूजितव्या च भक्तिः” ।

आदिमत्पुरुषोत्तमेन्द्रद्युम्नादिहृतप्रतिमालेन पुण्यहेतुत्वं कथं
वेदेन वाध्यत (४) इत्याशङ्कया च स्थानविशेषोपलक्षितप्रतिमालेनैव
पुण्यहेतुत्वं । स्यापकेन्द्रद्युम्नादिकौर्त्सनं प्रसङ्गार्थमेव (५) । तेन तत्स्थाने
येन केनापि हृतप्रतिमादर्शनादि पुण्यजनकमिति केचित् । स्यादेवं

(१) मंप्रतिष्ठिता ।

(२) भोग्गचण्डी च ।

(३) अन्याथापि ।

(४) बोध्यत— इत्याशङ्कायां— ।

(५) प्रसंगार्थमेव ।

यदि स्नानविशेषविशिष्टप्रतिमात्वेन पुण्यहेतुत्वे प्रमाणं स्यात् ।
स्नानविशेषानुत्प्रेषेनाधुनिकपुरुषकृतानां प्रतिमादेनां पुण्यहेतुत्व-
दर्शनात् ।

तथा च भविष्यपुराणे,—

“ भास्वगायतनाभासे सूर्य्ये च ममन्ततः ।

देहिनां तत्र पञ्चत्वं सूर्य्यमायुज्यकारणं ॥

मनुजैः स्थापिते सूर्य्ये चैवमानमिदं स्मृतं ” । इति ।

तथा,—

“ क्रोशमात्रं परं चैवं शिवस्य परमात्मनः ।

मनुजैः स्थापिते लिङ्गे चैवमानमिदं स्मृतं ॥

स्वायम्भुवे सहस्रं स्थादार्पे चैव तदङ्कं ” । इति ।

तेन पुण्यविशेषवत्पुरुषप्रतिवितत्वेनैव प्रतिमानां पुण्यहेतुत्वं ।
न चैव सर्वेषामेकरूपफलत्वप्रसङ्गः । स्थापकस्य पुण्यविशेषण स्थापि-
तलपुण्यहेतुत्वसंभवात् । एवं च नित्यानित्यसंयोगविरोधोऽपि ।
तपोविशेषवत्पुरुषस्य सर्वदा विद्यमानत्वात् । स्वर्गमोक्षप्रदत्वादि-
विशेषस्य प्रतिमानां स्थापकतपोविशेषादेव । यो हि यत्फलप्रद-
प्रतिमाकामनया यादृशं तपः करोति, तस्य तत्प्रतिमा तत्फलप्रदा,
भवतीत्येवं वेदेन बोध्यत इति स्मृतिप्रामाण्यं कल्प्यते ।

तथा च स्मरन्ति,—

“ स्थापकस्य तपोयोगात्पूजायाश्च विशेषतः ।

अभिहृष्यात्सुविम्बस्य देवः साक्षिधमिच्छति ” ॥

विम्बं प्रतिमा, दृष्टशुभस्य च वेदेऽपि श्रुतत्वेन प्रवाह-

नित्यत्वसम्भवेऽपि तपोविशेषोपलक्षणेनैव तत्प्रतिमानां पुण्यहेतुत्वं
(१)तत्प्रतिमानांशे तथा । प्रतिमान्तरे तथाफलप्रदत्वे मानाभावः ।

केवलं ब्रह्मपुराणे,—

“ये केचित्कारयिष्यन्ति प्रामादं प्रतिमामथ ।

तथापि तेऽक्षया कौर्त्तिर्भविष्यति न मंगयः” ॥

इन्द्रद्युम्नं प्रति वरदानस्मृतेः । “प्रामादप्रतिमाभङ्गे न त्यजामि
कदाचन” इति वचनाच्च पुरुषोत्तमस्ते तत्स्थाने प्रतिमान्तरस्य
वचनविशेषादेव पुण्यहेतुत्वं । अन्यत्र चेव ईदृशं वचनं लिङ्गं
वापि नास्ति ऋषिकृतप्रतिमालिङ्गादिनांशे तत्स्थाने प्रतिमान्तर
लिङ्गान्तरं वा तथा न फलजनकं । किं त्वाधुनिकपुरुषकृत-
प्रतिमान्तरतुल्यमेवेति मन्तव्यं । चेत्रविशेषाणां तु नित्यत्वादेव
न कश्चित्तत्र विचारः । गङ्गायाश्च गङ्गात्वेनैव पुण्यहेतुत्वं ।
भगौरथानयनात्, देशविशेषसम्बन्धः । न चैतावता नित्यानित्य-
संयोगः । तत्रापि तपोविशेषवत् पुरुषप्रवृत्तितुल्यमुपलक्षणं ।

तदुक्तं महाभारते,—

“परिग्रहान्कृतीनां च तीर्थानां पुण्यता स्मृता” । इति ।

तथा गवां निवासेन भृशेः पवित्रत्वं । गोष्ठस्य जपादिविशेष-
त्वेन विधानात् । तदुक्तं वार्त्तिके,—

यथा च, “यां यां भुवं नरः कांचिदध्यवसति पुण्यकृत् ।

तत्सङ्गतिविशेषत्वात्सेव्यते धर्मकारणं(१)” ॥ इति ।

तथा च,—

“चक्रं दृष्ट्वा हरेर्दूरात्प्राप्तादोपरि संस्थितं ।
महमा मुच्यते पापेर्जन्मकोटिसमुद्भवैः” ॥

विष्णुपुराणे गङ्गामधिकृत्य,—

“सृताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ।
या पावयति भूतानि कौर्त्तिता च दिने दिने” ॥

तथा,—

ब्राह्मणगोऊताग्रनक्षिरषष्टतादितौर्यनृपाणां दर्शनं नारदोक्त-
मायुर्वृद्धिकरं । ब्रह्मपुराणोक्तं एते प्रतिविम्बदर्शने चिरजीवित्वफलं ।
च्छागलेथोयमश्च द्वितीये,—

“यतीनां दर्शनं चैव स्पर्शनं भाषणं तथा ।
कुर्वाणं पूजिते^(१) नित्यं तस्मात्पश्येत् नित्यशः ॥
अग्निचित्कपिला सची राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्रात् पुनन्त्येते तस्मात्पश्येच्च नित्यशः” ॥

अग्निचित् कृताग्निचयनः । कपिला गौः । सची हतवज्रयज-
मानकयागः ।

वराहपुराणे,—

“वामनं ब्राह्मणं दृष्ट्वा वराहं च जलोत्थितं ।
नमस्तेष्वैव यो भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
यञ्चा स्पृष्टाक्षदः सची शतायुर्दुर्लभः शुकुचिः ।
ज्ञाननिष्ठा तपःसिद्धा दृष्ट्वा पापादिसुच्यते” ॥

शुचिस्तीर्णादिपूतः । गतायुः शूद्रादिरपि । ज्ञाननिष्ठो-
ऽध्यात्मरतः । विद्याकरपङ्क्तौ,—

“दृष्ट्वा तु कपिनां दूरात् नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
दूरादेव प्रणशन्ति सर्वपापानि तस्य तु” ॥

कपिलायां मन्त्रः,—

“विदितासि वशिष्ठेन विश्वामित्रेण धीमता ।
कपिले ! हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥
कपिले ! त्वं हि देवानां वन्दनीयासि रोहिणौ ।
तौर्यवेदमया यस्मादतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“कपिलायाय गोश्र स्यादनग्नेर्बाह्वाणस्य तु ।
स याति नरकं घोरं नरकं च तमोमयं” ॥

भविष्यपुराणे,—

“गामान्भ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।
प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तदीपा वसुन्धरा” ॥

पद्मपुराणे,—

“मदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्थिव ! ।
नमो गोभ्यः श्रौमतीभ्यः भौरभेयीभ्य एव च ।
(१)नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च पवित्रेभ्यो नमो नमः” ॥

विष्णुः,—

“गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ।
पङ्कजैतदेवं स्यात्पवित्रं सर्वदा गवां” ॥

तथा,—“ गवां कण्डूयनं चैव (१) सर्वापत्सु निसूदनं ।

गवां घामप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ” ॥

“ गवां हि तीर्थे वसतीह पद्मा पुष्टिस्तथास्यां रजसि प्रसिद्धा
लक्ष्मीः (२) पुरीषे प्रणतौ च धर्मपासां प्रणामं सततं च कुर्व्यात् ।
दण्डकाशेषु वनेषु मत्ताः (३) क्रीडन्ति गावः महृषाः सवत्साः
चीरं (४) प्रयच्छन्ति सुखं (५) स्वपन्ति शीतातपव्याधिभयैर्विमुक्ताः ” ॥

“ इमं मन्त्रं विशुद्धात्मा जपेन्नित्यं समाहितः ।

गच्छन् तिष्ठन् स्वपन् जिघ्रन् भुञ्जन् क्रीडन् ममुत्सृजन् ॥

महाभयेषु सर्वेषु मर्षेषु विधनेषु च ।

प्रयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदं ” ॥

तथा,—

“ एवं विधौ महामन्त्रः पठितस्तु सुरासुरैः ।

श्रुतोऽनुमोदिता ध्यातः कौचिन्तस्य पुनः पुनः ॥

सदा (६) व्युत्पादनाद्भावः पञ्च पृष्ठाः समुत्थिताः ।

नन्दा सुनन्दा सुरभिः सुग्रीवा सुमनास्तथा ॥

रत्नान्यनेकान्यादाय कौस्तुभप्रभृतौनि च ।

प्रदक्षिणीहताप्ताय सर्वेर्देवासुरैः क्रमात् ॥

संस्कृताः पूजिताः मम्यक् दृष्टा स्पृष्टाश्च वन्दिताः ।

कस्यचित्तस्य कान्तस्य दिव्यास्ताः कामधेनवः ॥

(१) सर्वाघातनिसूदनं ।

(२) करीषे ।

(३) क्रीडन्तु ।

(४) प्रयच्छन्तु ।

(५) स्वपन्तु ।

(६) तदाद्याः पञ्चपृष्ठाः ।

ब्रह्मणेनार्चितास्तान् वस्त्रिरे वरमुत्तमं ।
 दक्षप्रजापतेर्जन्म मारीचं कश्यपं प्रति ॥
 शिवलोके च गमनं न भूयो जन्म कुत्रचित् ।
 वने वामस्तृणं तोयं भोजनं निःपरिग्रहं ॥
 दृष्टेन मृदुना बन्धः पाग्नेनादणवेष्मनि ।
 घामघामादिकं भूरि निशि दीपश्च भास्वरः ॥
 इतिहामपुराणानां श्रवणं सोपवीतिनं ।
 अन्नमुष्टिर्यथाशक्त्वा परिचर्यां यथाक्रमं ॥
 ताडनाक्रोशखेदानि स्वप्नेऽपि न कदाचन ।
 स्नानमूत्रपुरीषेण नोद्वेगः क्रियते क्वचित् ॥
 शोधनीयश्च गोवाहः शुष्कैः क्षीरादिभिस्तथा ।
 शीघ्रे वृक्षाकुले वेष्म शीततोषे विकर्दमे ॥
 वर्षासु चाय शिशिरे सुखोष्णे वातवर्जिते ।
 गोकुले रुद्रमुख्याश्च प्रतिष्ठाप्या गणाः मदा ॥
 जापकैः सर्वमन्त्रान्मु जप्तव्याश्च (१) समृद्धये ।
 उच्छिष्टमूत्रविट्श्रेष्ठमल जह्यान्न तत्र च ॥
 रजस्वला न प्रवेश्या नान्यजातिर्न पुंश्चक्षी ।
 न ताः परिभवेत्तोषे कोक्किनेषु विशेषतः ॥
 न सहयेदत्सतन्त्रौ न क्रौडेत्-गोष्ठमन्निधौ ।
 न गन्तव्यं गवां मध्ये सोपानत्केः सपादुकैः ॥
 दृश्यश्चरथयानेषु मधितानैः कदाचन ।

दक्षिणोत्तरगैः प्राज्ञैर्गन्तव्यं च पदातिभिः ॥

गावस्तृषातुराः पाल्याः श्रद्धया पिष्टमाहवत् ।

गिरिप्रपातात् सिद्धर्चनीतातपभयात्तथा ॥

महाकोलाहले घोरे दुर्दिने दोषविज्ञवे ।

गवां तृणानि दैयानि शीतलं^(१) च जलं तथा ” ॥

एवं गवां वरदानार्थवादकस्थविधिना एवं कर्त्तव्यं ।

“ गावः सम्बन्धरं रक्ष्याः श्रद्धया च समाहिताः ।

भ्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैः सर्वाधशान्तये ” ॥

हारीतः,—

“ द्यौ मासौ ^(१)पातयेद्वत्सं तृतीये द्विस्रनं हरेत् ।

चतुर्थे चिस्रनं चैव यथान्यार्यं यथाकुलं^(२) ” ॥

ब्रह्मपुराणे,—

“ आधाद्यामशुज्यां च चेशां पौश्यां च सर्वदा ।

न गृह्णीथाङ्गवां चीरं सर्वं वत्साय निक्षिपेत् ॥

न षण्डं वाहयेद्धेनुं न गां भारेण पीडयेत् ।

युगाद्येषु युगान्तेषु पङ्कतीतिमुखेषु च ॥

दक्षिणोत्तरतः सूर्ये तथा विषुवतोर्द्वयोः ।

संक्रान्तिषु च सर्वाषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ॥

पञ्चदशां चतुर्दशां द्वादश्यामष्टमीषु च ।

उपचारो गवां कार्थ्यो माषि माषि यथाक्रमं ” ॥

(१) शीतमन्तस्तथा जलं ।

२) पालयेत् ।

(३) यथावत् ।

अथ गवाङ्गिकम् ।

ब्रह्मपुराणे,—

“लवणस्य च चत्वारि पलान्धृष्टौ घृतस्य च ।
 परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश ॥
 द्वात्रिंशत् शोतलस्यापि जलस्य च पलानि च ।
 आदौ विचार्य पयसः परिमाणं वलं रुचिं ॥
 आकस्मिकं प्रदातव्यं पुण्यार्थे तु गवाङ्गिकं ।
 प्रभाते लवण पत्रं दीयते च ततो जलं ॥
 ततस्तृणानि भोज्यन्ते शोषणं मांसवर्जितं ।
 निशि दीपः समन्त्रजो^(१) दिव्याः पौराणिकास्तथा ॥
 एवं कृते रत्नपूर्णां महौ दत्त्वा फलं लभेत् ।
 गोप्रदानाच्च यत्पुण्यं गवां संरक्षणात् लभेत्” ॥

आदित्यपुराणे,—

“योऽग्रभक्तं किञ्चिदप्राश्य दद्याद्-
 गंभ्यो नित्य गोभ्रतौ-सत्यवादी ।
 शान्तो दान्तो गोसहस्रस्य पुण्य,
 समत्सरेण प्राप्नुयाद्धर्मशीलः” ॥

• देवीपुराणे,—

“गवां स्वामी गवां गोष्ठे यस्तु धूपं न कारयेत् ।
 मलिकालीननरके मलिकाभिः स भक्ष्यते ॥

मृतवत्सां तु गां यस्तु दमिता पिवते नरः ।

(१) गर्भितास्ये चिरं तिष्ठेत्सुधास्यै वै जराधमः ॥

गर्भितास्ये नरके ।

महाभारते,—

“गोकुलस्य दूषार्त्तस्य (१)जलाथं (२)प्रतिधावतः ।

उत्पादयति यो विघ्नं तमाहुर्ब्रह्मघातकं ॥

हत्वा गवार्थं शरणं शीतवातमहं महत् ।

धामशमं तारयति कुक्षं भरतमन्तनम् ॥” ॥

शरणं गृहं । ब्रह्मपुराणे,—

“सदोषा गोमृहे जाता परिपाच्या (३)स्वयं तथा ।

अनाथानां गवां दत्त्वा कार्य्यस्तु शिशिरे महः ॥

पुण्यार्थं यत्र दीयन्ते दणतोयेन्भवानि च” ।

तत्र मनुः,—

“सौरमेधि ! जगन्मातः ! देवानाममृतमदे ! ।

गृहाण वरदे याममीप्सितार्थं च देहि मे” ॥

एति गोदर्शनपदज्ञेन गोपरिचर्यां लिखिता ।

अथाश्वत्यपदर्शनं । विशाकरपद्धतौ,—

“दुरितानि प्रणश्यन्ति नृणामश्वत्यधेविनां ।

दुष्टः स्पृष्टस्तथा धातः कीर्त्तितः स हि (४)तारयेत्” ॥

अश्वत्यं दूष्टा प्रार्थना ।

(१) ताडितास्ये । (२) जलान्ते । (३) वस्तुधाधिपः ।

(४) सदा स्वयं । (५) यावयेत् ।

“श्रयत्य! यस्मान् त्वयि वृक्षराज ! ;

नारायणमिष्टति सर्वकालं ।

तस्मात् शुचित्व मततं तच्छृणां,

धन्योऽमि (१)दुःखप्रविनाशनोऽमि ॥

चौरदस्त्वं फलदस्त्वं येन श्रीस्त्वां निषेवते ।

तेन मयेन वृक्षेन्द्र! मामपि श्रीनिषेव्यतां ॥

यस्तु प्रदक्षिण कुप्याद् भक्त्याश्रयं दिने दिने ।

तं सर्वदुरितान्याश्रु त्यजन्ति वपुरक्षितं ॥

दुःप्रतिषहदुर्भोज्यदु मङ्गदुरधौतकैः ।

सुच्यतेऽहरहृदेर्पैरश्रयत्यद्रुमसेवनात्” ॥

ततः प्रदक्षिणमन्त्रः,—

“अग्निगर्भं! शमौगर्भं! यज्ञगर्भं! मनातन! ।

हिरण्यगर्भं! औगर्भं! वेदगर्भं! नमोऽस्तु ते ॥

चतुष्पदं भुजस्पदं दुःखप्र दुर्विचिन्तित ।

शत्रूणां च ममुत्यानमश्रय्य! शमयस्व मे ॥

एकादशोऽमि रुद्राणां वसूनामपि चाष्टमः ।

नारायणोऽमि देवानां वृक्षराजोऽमि पिप्पल! ॥

त्वां वृक्षा नश्यते पाप स्पृष्टा लक्ष्मौर्विवर्द्धते ।

प्रदक्षिणह्रवेदायुः मदाश्रय्य! नमोऽस्तु ते” ॥

तथा,—

“मन्दवारे दिजो मौनी प्रातःकन्याय भक्तिमान् ।

- पुण्यतीर्थं शुचिः स्नात्वा प्राण्य अक्षुण्णं हरिद्रुमं ॥
 पौरुषेण विधानेन संपूज्य प्रणवेन वा ।
 कृतसर्वोपचारोऽथ ग्रतकृत्वः समाहितः ॥
 जपन् प्रदक्षिणं ^(१)कुर्व्यात् प्रणवं संस्मरन् हरिं ।
 आलिङ्ग्य प्राङ्मुखः पश्चाद्भ्याथन्तेजोमयं हरिं ॥
 अथत्यक्तपिणं विष्णुमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 त्वं धाम सर्वधाद्यां च ^(२)बोधात्मा ^(३)बोधरूचते ॥
 मयासिष्टो ^(४)मया भक्त्वा वृचश्रेष्ठ ! जगत्पितः ! ।
 आरात्ते अग्निरत्नास्तु आरात् परशुस्तु ते ॥
 निवाते त्वाभिवर्षन्तु स्वस्ति तेऽस्तु वनस्पते !” ।

इत्यालिङ्गनमन्त्रः ।

तथा,— “आरात्त इति चैवैनं प्रणमेद्दण्डवत्ततः ।

प्रणामे आरात्त इति स्वस्ति मेऽस्तु वनस्पतः,—इत्यतो मन्त्रः ।

एकस्मिन् शनिवारे कृतस्य फलमाह,—

“ प्रायश्चित्तमिदं गुह्यं पातकेषु महत्स्वपि ।

धन्यं पुनार्थमायुष्यं महारोगैकभेषजं ॥

किं चान्यत्सर्वभावेन कृतमेतद्धरिप्रियं” ।

प्रतिशनिवारं वर्षपर्यन्तकरणे फलमाह,—

“ यस्तु संवत्सरं कुर्यादेवं शनिदिने शुचिः ।

तस्योपदिशति स्वप्ने मोक्षमार्गं हरिः स्वयं” ॥

(१) कृत्वा ।

(२) बोधासी ।

(३) बोधि ।

(४) यदा ।

विल्ववृक्षदर्शनं,—

“दर्शनात् विल्ववृक्षस्य वन्दनात् स्पर्शनादपि ।
 अहोरात्रहृतं पाप नश्यत्येव हि नारद ! ॥
 विल्ववृक्ष ममाग्निश्च त्रिरात्रोपोषितः शुचिः ।
 हरिनाम जप^(१)न्नित्यं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 ये तु पापा दुराचाराः शीतरोश्चेदकारिणः ।
 तेऽपि चाद्यापि नरके पच्यन्ते ब्रह्मणो दिनं ॥
 मृतास्ते जीवमानाश्च ब्रह्मघ्नाः कीर्त्तिता भुवि ।
 तस्मिन् देशे भयं नित्यं यत्र शीवृक्षच्छेदकः” ॥

तथा तुलसीदर्शने,—

“दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा तथा ध्यात्वा कौर्त्तिता नमिता मृता ।
 रोषिता चिन्तिता नित्यं पूजिता तुलसी गृहे ॥
 नवधा तुलसीभक्तिं ये कुर्वन्ति दिने दिने ।
 युगकोटिमहत्पापं ते वमन्ति हरेः पुरे ॥
 दर्शनात् स्पर्शनात्सेकाद्रोपणात् पालनान्नृणां ।
 तुलसी हरते पापं वाङ्मनः ^(२)कार्यमन्वितं ॥
 खाने दाने तथा ध्याने प्राग्ने केशवार्चने ।
 तुलसी ^(३)हरते पापं कौर्त्तने रोषणे कलौ ॥
 यः ^(४)स्पृश्य तुलसीं गच्छेत् कार्यमिद्विस्तु तस्य वै” ॥

(१) लक्षं ।

(२) दहते ।

(३) कर्मचिन्तितं ।

(४) मृत्वा ।

तथा,—

“ केशवायतने यस्तु कारयेत्तुलसीवनं ।
 लभते चाचर्यं स्थानं पितृभिः सह वैष्णवः ॥
 तावदर्धमहस्त्राणि यावदीजदलानि तु ।
 वसन्ति वैष्णवे लोके तुलसीरोपकां नराः ॥
 शिवालये फलं ^(१)तत्तु तुलसीरोपणे ^(२)भवेत् ” ॥

तुलसीस्तुतिः ;—

“ महाप्रभादजगती सर्वभौमाग्यवर्द्धिनौ ।
 आधिव्याधिं हरे ^(१)शृणां तुलसीं त्वं नमोऽस्तु ते ॥
 नमिता त्वं पुरा विभ्रैरर्चिता त्वं सुरासुरैः ।
 तुलसी हर ^(२)ने यापं ^(३)पूर्वजन्मगतार्जितं ॥
^(४)जयं देहि यगो देहि कौर्त्तिमायुर्यथासुखं ।
 बलं पुष्टिं तथा धमे तुलसी त्वं नमोऽस्तु ते ॥
 अवन्यमनसा नित्यं तुलसीं स्तौति यो जनः ।
 देवपितृमनुष्याणां प्रियो भवति सर्वदा ॥
 श्रियः श्रिया सहे नित्यं नित्यं श्रीधरसल्लते ।
 भक्त्या दत्तं मया तुभ्यमर्घ्यं गृह्णन्मोऽस्तु ते ॥
 तुलसीकान्ते यन्तु सुदुर्त्तमपि विश्रमेत् ।
 जन्मकोटिदृष्टतात्पापाम्भुष्यते नात्र सशयः ॥
 प्रदक्षिणं यः कुरुते पठेत्त्वाममहम्भक्तं ।

(१) तदत् ।

(२) लभेत् ।

(३) नित्यं ।

(४) ते ।

(५) सर्वं ।

(६) श्रियं ।

तुलसीपत्रमादाय मङ्गको यत्र (१) तिष्ठति ॥
 अहं तत्रैव गच्छामि गौरिव सुतवत्सुता ।
 शरीरे यस्य विप्रर्षे ! तुलसीदलविन्दवः ॥
 नश्यन्ति तस्य पापानि महापातकजाणि च !
 (२) तन्मूलमृत्तिकालेपं कृत्वा स्नात्वा दिने दिने ॥
 दशाश्वमेधावमृथस्नानजं लभते फलं ।
 मन्दिरे यस्य राजेन्द्र ! तुलसीमूलमृत्तिका ॥
 न भ्रमन्ति (३) दूतास्तु यमस्याजा (४) भिधायिनः” ।

यमदृतवाक्यं,—

“ दृग्नैमाशु कृष्णाहे त (५) द्दोषोऽयं द्विजो मतः ।
 न स्पृशेत्तुलसीं यावद् (६) ग्राह्यं च ततः परं” ॥

तथा,—

“ तुलसीदलवातोत्यरजसा शुद्धदेहिनः ।

किं करिष्यत्यमन्तुष्टो यमो दग्धधरोऽपि सन्” ॥

अत्र गुरुणां गृहं गत्वा तद्दूर्गनादिकं कार्यं, गुरुणैव
 पर्वसु, पर्वसु गच्छेदित्यर्थः, अन्यत्रानियम इति, प्रत्यहं गुरुदर्शनं
 स्नातकव्रतत्वेन नित्यत्वेऽपि पर्वस्वगमनं दोषातिशयमित्यर्थः ।

यमः,—

“ देवकार्यं ततः कृत्वा गुरुमञ्जनवैच्यतामिति” ।

(१) गच्छति ।

(२) भृता ।

(३) तद्दोषोऽयं ।

(४) तुलसी ।

(५) अभिधानतः ।

(६) दशाश्व्याहि ।

गुरवश्च ग्रंथलिखितौ, अथ मान्याः,—

पिता माता पित्रभार्या ज्येष्ठभ्राता ज्येष्ठभगिनी, ज्येष्ठशालः

पितुः मखा, पितुराचार्यपितृव्यमातुलशश्रूयश्रुरदृष्टाः ।

वशिष्टः,—

गुर्वधिकारे, उपाधायपत्नी दीक्षितः प्रमजितो राजा वृद्धो-

ज्ञानवृद्धस्तपोवृद्धश्चेति ।

मनुः,—मातापितराबुक्ता ।

“तथो नित्यं प्रियं कुर्व्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।

तेषु च त्रिषु तुष्टेषु तपः सर्वे समाप्यते” ॥

भविष्यपुराणे,—

“उपाध्यायाद्ग्राचार्यः आचार्याणां शतं पिता ।

महस्रं तु पितुर्माता गौरवेणातिरिच्यते” ॥

“ह्रस्वोपाध्यायमादौ तु ये पूज्याः कथितास्तव ।

महागुरुर्महावाहो ! सर्वेषामधिकः स्मृतः” ॥

महागुह्य,—

“यस्त्वेतानि पुराणानि भ्रमन्तानीह जानते ।

भारतं च महावाहो म सर्वज्ञो मतो नृणां ॥

तस्मात्स पूज्यो राजेन्द्र ! वर्णेर्विप्रादिभिस्तथा” ।

मनुः,—

“अन्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् भ्रमन् ।

यः करोति वृतो यस्य स तस्यर्त्विग्महोच्यते ॥

विप्राणां ज्ञानतो ज्येष्ठं सचियाणां च वीर्यतः” ।

यमः,—

“ यो वै युवाप्यधीयानस्तं देवा म्यविरं विदः ।

एवं च गुरुणामेवमादीनां गृहं गत्वा अभिवाटनादीनि
पूर्वाङ्गकमेण कञ्चेव्यानि, गुरुवोचणं तदभिवाटनं प्रत्युत्थानं प्रत्युद्गमः ।

विष्णुः,— नादित्यमुद्यस्तमीचेत नाम्नां यातं नोपरक्तं, नभसिति-
रोहितं नादशजलाद्युपगतं, न मध्याङ्गे. उपरक्तो राजपस्तः ।

हारौतः,— “ नोटयाम्नामये चन्द्रार्कौ ” ।

देवलः,—

“ सूर्याचन्द्रमभौ चोभौ नक्षत्राणि च सर्वशः ।

नोविचेतागुचिर्नित्यं ग्रहानन्यांश्च मानवः ” ॥

हारौतस्मृतौ देवलस्मृतौ,— “ दर्शनमप्यगुचेर्निषिद्धं ”,

“ पतितान् चाण्डालोच्छ्रितान्नावलोकयेत् ” ।

(१) “ अन्यदृष्टिगतैरेतैः संभाषेण नृणां वर ” ।

नृणां वर ब्राह्मणं ।

माकण्डेयपुराणे,—

“ देवतापिष्टशास्त्रजधर्म^(१)मत्यादिनिन्दकैः ।

हृत्वा तु स्वर्गमालोक्य गुरुहोतार्कविलोकनात् ॥

श्वलोक्य तथोदक्यामन्यज पतितं शवं ।

विधर्मसूतिकापण्डविभस्ताक्यावमायिनः ॥

स्मृतनिर्यातकांश्चेव परदाररताश्च ये ” ।

अत्रे पण्डेदित्यर्थः ॥

(१) अतुदृष्टैतैः सम्भाषेत ।

(२) मत्यानिन्दितैः ।

स्कन्दपुराणे,—

“कतमं मानवं दृष्ट्वा नरकेश्वपि कुम्भितं ।

• शुद्धयं देवि ! द्रष्टव्याः सोमानन्ददिवाकराः” ॥

सोमादौर्गां ययामभवं विकल्पः ।

विष्णुपुराणे,—

“ममत्तरं क्रियाहानिर्यस्य विप्रस्य जायते ।

तस्यावलोकनात् सूर्यो निरौच्छः माधुभिः (१)सदा” ॥

हारीतः,—

“अवगुण्ठित उच्छिष्टो, अमेधातुर्योनोर्द्धज्योतीषि वीचेत
न देववमस्यतीन्, प्रत्येकं निषेधः, अवगुण्ठितशिराः । नेचेत,
उच्छिष्टहृत्तो नेचेत अमेधातुरोऽमेधमध्यवर्ती । स्वयं शुद्धोऽपि,
ऊर्द्धज्योतिर्षण्णद्भूमिगतवज्रातपादिदग्ने न दोषः” ।

शंखान्निस्वितौ,—

“न स्त्रियं विवसनां । न पुरुषमन्यतः स्त्राभायात्” ।

स्त्राभायं वान्ध्यास्रप्रत्वं, भ्रांन्यायनगृह्यं,—“नशां परस्त्रियं न
वीचेत, अन्यत्र भैषुगात्, अनाश्रमकार्यकारिणं, अनाश्रं शत्रुं,
‘अकार्यकारिणं पातकिनं, नेचेतेत्यनुपद्रवः” ।

विष्णुः,—

“न क्रुद्धस्य गुणोर्मुत्वं, न तैलोदकयोः स्वां श्वायां न मक्षव-
टादौ, (१)न किंच मेहमानं, न सपत्नं, न भ्रष्टकुञ्जरं, न विषमस्यो
दृशादिपृष्ठं, सोमन्न मत्तं ।

मनुः,—

(१) “ न स्वायाद्धार्यया मारुं नैनामीचेत चाश्रती ।
 नाश्रयतीं स्वके नेत्रे न चामुक्तामनावृतां ॥
 युवतीं जृम्भमाणं वा न चामीनां यथासुखं ।
 न पश्येत् प्रस्रवतीं च तेजस्कामो (१)जितेन्द्रियः ” ॥

विष्णुः,— “ न कूपमवलोकयेत् ” ।

याज्ञवल्क्यः,— “ न च संस्पृष्टमैयुनां ” । स्त्रियमीचेतेत्यर्थः ।

मनुः,—

“ न विष्णुचमुदीचेत, न पश्येदात्मनः शक्यत् ।

(२) अत्रात्मपदणमुद्दिश्य विशेषणत्वादविवक्षितं ।

अथ त्वग्जानि स्पृशास्पृशानि । नीलाद्रिनाथव्यतिरिक्तविष्णु-
 मूर्त्तिस्पर्शनं सर्वपापहरं ।

तथा,—

“ लिङ्गस्य दर्शनं पुण्यं दर्शनात् स्पर्शनं (३)परं ” ।

तत्र पठति,—

“ अङ्गुशमुच्छ्रितं कृत्वा मुष्टि वद्धा तु दक्षिणे ।

पिण्डिकायां न्यस्यङ्गुलमङ्गुष्ठेन स्पृशेत्ततः ॥

उमामहेशमन्त्राभ्यां स्पर्शनं मोक्षकाञ्चिषां ।

शिवोमामन्त्रयोगेन स्पर्शनं भूतिमिच्छतां ” ॥

(१) नाश्रयोया ।

(२) अनात्म ।

(३) द्विजोत्तमः ।

(४) परं ।

तथा,—

“ गामालभ्य नमस्कृत्य कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुन्धरा ” ॥

विष्णुपुराणे,—

“ सृताभिलषिता दृष्टा स्पृष्टा पीतावगाहिता ” ।

महाभारतमत्स्यपुराणयोः,—

“ आरणाद्वै प्रयाण्य नामसंकीर्तनादपि ।

सृत्तिकालम्भनाद्यापि नरः पापात् प्रमुच्यते ” ॥

स्कन्दपुराणे,—

“ रोषणात्पाननास्त्रेकात् सर्पनाद्दुर्गानाञ्चूणां ।

तुलसी (१)दहते पापं वाङ्मनःकायसंचितं ” ॥

प्रातर्मङ्गला (२)रमं ।

वामनपुराणे,—

“ दूर्वां दधिमयिरथोदकुम्भं धेनुं भवत्सां स्वभं सुवर्णं ।

सृष्ट्वोमयस्वन्निकमचतानि लाजामधुमाङ्गणकन्यकाद्यु ॥

शेतानि पुष्याणि तेषां शमीं च ऊताग्रं चन्दनमर्कविम्बं ।

अशत्यवृक्षं च समालभेत ततश्च सुव्याधिजजातिधर्मैः ” ॥

तथा,—

“ अशत्यं तीर्थराजं च सेवते न तु मन्पृजेत् ।

अशत्यं पद्भुवारेण तीर्थराजं च पर्वणि ” ॥

अत्राश्वत्यवृत्तस्पर्शनं यत्प्रातर्मङ्गलत्वेन विहितं तदतिरिक्तं
निषिद्धं । मन्दवारं चान्यदेवस्पर्शनं फलार्थं विधीयते । समुद्रस्य
स्पर्शनमपि विहितेतरं निषिध्यते । पर्वणि च तृतीयभागे स्पर्शन-
विधिः ।

तत्र

“मिथ्योः सेतोः मरुस्वत्याः मङ्गमात् पुरुषोत्तमात् ।

विना पर्वं मरिचायं स्पृगेदन्यत्र न कश्चित्” ॥

तेन पुरुषोत्तमादिव्यतिरिक्तस्यैव पर्वव्यतिरेकेण समुद्रस्पर्शनं
निषिद्धं । स्वानाङ्गत्वेन समुद्रस्य विधानात् स्नानकालीनस्पर्शनं
न निषिध्यते न च स्पर्शननिषेधपरः । अविहितस्पर्शननिषेधपर-
लोपपत्तेः । अहमि हि स्नाननिषेधः स्यात् ।

“स्पर्शनाद्विल्ववृत्तस्य दर्शनाद्वन्दनादपि ।

अहोरात्रकृत पाप नश्यत्येव न संग्रहः” ॥

अस्पृश्यानि । चाण्डालस्पर्शनविषमूचादीनि स्नानाद्यमनप्रकरणे
व्याख्यातानि ।

मनुः—

“अनातुरः स्त्रोनि खानि मस्पृगेदनिमित्ततः ।

रोमाणि च रहस्यानि मवाण्येतानि वर्जयेत्” ॥

याज्ञवल्क्यः, -

“गोब्राह्मणानलाघ्नानि (१)नोच्छ्रियो न पदा स्पृगेत्” ।

उच्छ्रियः केनाप्यङ्गेन स्पृगेत् । पदा च गृह्णते न स्पृगेत् ।

(१) नोच्छ्रियो न पदा स्पृगेत् ।

महाभारते,— अक्षरनिषये सक्ष्मीवाक्यं ।

“अपवृत्तं पयोत्तिष्ठन् (१) उच्छिष्टस्य स्पृशन् घृतं” ।

तेन दानवेषु नाहं वसामीति समन्धः । उच्छिष्ट इत्यनुवृत्तौ

समन्धः ।

“न स्पृशेच्च तथाग्निः” ।

देवलः,—

“अग्निरोभ्यङ्गा (२) विशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत्” । नेतिप्रसन्धः ।

महाभारते,—

“अग्निःस्नातस्तु तैलेनाङ्गं किञ्चिदपि स्पृशेत्” । एतच्च स्नानाङ्गत्वेनोक्तं । पुनः स्नानकप्रतमध्ये गणनं प्राथम्यविवेकविशेषार्थं । इति त्वष्टानि स्नातकप्रतानि । अत्र श्रोत्रजानि । अथाय्यभेदेन द्विविधानि । तत्र भगवन्नामश्रवणं सर्वत्र प्रसिद्धं । सामान्यतो विशेषतश्च । महाभारतीयनिष्पन्नागस्मरणं य इदं शृणुयाच्चित्य-मित्यादिरूपेण विहितं तत्फलार्थं ।

अथ भगवद्गीतामधिकृत्य महाभारते,—

“अद्भ्यावाननुसूयस्य शृणुयाद्वापि यो नरः ।

शोऽपि सुक्तः शुभान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणां” ॥

एवं,—

“अद्भ्यापि कुरुश्रेष्ठ! श्रुतेन कथितेन च ।

गजेन्द्रमोक्षणे नेदं दीर्घमायुरवाप्नुयात्” ॥

दति विष्णुधर्म,—

एवं तत्र स्तोत्रश्रवणं । शिवनामग्रहणं शिवस्तोत्रश्रवणं । सूर्य-
नामश्रवणं । दुर्गानामग्रहणं । मार्कण्डेयपुराणौषदेवीमाहात्म्य-
श्रवणं ।

“श्रोथ्यन्ति चैव यो भक्त्या मम माहात्म्यसुत्तमं” ।

इत्यभिधानात्फलार्थं गणेशस्तोत्रनामश्रवणं च ।

अथाश्रव्याणि,—

मार्कण्डेयपुराणे,—

“वैददेवद्विजातीनां माधुमत्यमहात्मनां ।

गुरोः पतिव्रतानां च तथार्थं च^(१) तपस्विनीं ॥

परिवादं न कुर्वति परिहामेऽपि पुत्रक ! ।

कुर्वतामविनीतानां न श्रोतव्यं कथंचन” ॥

देवलः,—

“गृहे पररहस्यानि नैवोपगृणुयाच्चरः” ।

यमः,—

“नैव भ्रूगान्नगृणुयाद्दुष्टवाक्यं कथंचन” ।

दुष्टवाक्यं, परदोषाभिधायिवाक्यं ॥

तथा,—

“ब्राह्मणानां परीवादो^(२) निन्दा वापि प्रवर्त्तते ।

कर्णो तत्र पिधातव्यो गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः” ॥

(१) तथा यच्चं तपसिनां ।

(२) निन्दार्थाभि ।

वायुपुराणे,—

“योगं परिवदेद्यस्तु ध्याननं मोक्षकाञ्चिषं ।

स गच्छेन्नरकं घोरं श्रोतारस्य न संशयः” ॥

षाण्ड्यास्तोत्रपद्येषु वराहपुराणे,—

“श्रुत्वा परस्य वाक्यानि यद्भवेन्नात्मभेदना ।

तेन पापेन लिप्येऽहं यद्यहं नागसेत्पुनः” ॥

इति (१)श्रव्याश्रव्याणि । समाप्तानि श्रोचकप्रवृत्तानि ।

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायान्निचिदाजपेयिनरुचिहविरचिते

नित्याचारप्रदीपे तृतीयभागस्त्यं समाप्तम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

अत्र च ब्रह्मचारिणोऽभ्यङ्गमञ्जन चात्क्षो"रिति मनु
चाभ्यङ्गनिषेधादुत्तरेषां चैतद्विरोधाच्च गृहस्थस्यापि ब्रह्मचारि
धर्मातिदेशाद्भ्यङ्गनिषेधः प्रतिभाति ।

तत्तु नास्ति, -

“ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलापकर्षणम् ” ।

इति (१)चाङ्गे मलापकर्षणस्नानाभ्यनुज्ञानात् । मलापकर्ष
नाम स्नानमभ्यङ्गपूर्वकमिति व्याख्यानात् ।

दक्षस्तौ च,—

“ नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं स्नानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं वाङ्मो मन्त्रवत्तु जले स्मृतं ।

सन्ध्यास्नानसुभाभ्यां तु स्नानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ” ॥

इति नित्यस्नानमध्ये मलापकर्षणस्नानस्य गणनाटस्य निरव
काशत्वेन गृहस्थैकधर्मत्वात्तद्विरुद्धब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्या
नतिदेशः । किं च अष्टम्यादौ तैलाभ्यङ्गनिषेधस्य तद्विहिते तदित
रताभ्यनुज्ञापरत्वे पर्युषात्वेन लक्षणाप्रसङ्गादष्टम्यादावेव दोषा
पक्षेभ्यः प्रायश्चित्तविरोधाच्चरकपातस्मृतिविरोधाच्च यद्यपि नात्य
तिथिष्वनुज्ञापरत्वं । तथापि सर्वदा निषेध्यत्वे तिथिविज्ञेयनिषेध
वैधर्ष्यप्रसङ्ग एवान्यथानुपपत्त्या तिथ्यन्तरेऽनुज्ञां सूचयति । न च
दोषातिशयार्थत्वेन विज्ञेयनिषेधः मार्थकः ।

दोषातिशयकल्पनापेक्षया (१) तर्हि तत्रानुज्ञाकल्पनस्य पूर्वोक्त-
युक्तिमाहित्येन लघुत्वादिति गृह्यस्य नाभ्यङ्गनिषेधः ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

“चतुर्दश्यामी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाष्ठेतानि राजेन्द्र ! (१) रविमङ्गलण्ये न च” ॥

“तैलस्त्रीमांसभोगी च सर्वस्वेतेषु पर्वसु ।

विष्णुचभोजनं नाम नरकं प्रतिपद्यते” ॥

अत्र तैलपटस्य तिलप्रभवस्त्रेष्ठे सुख्यता । सर्षपादौ च ।
कात्यायनः । तैलप्रत्याख्यानुग्रामनस्य महाभाष्यकृता च गौण-
प्रयोगेण प्रत्याख्यानार्षपैरण्डस्त्रेहे सुख्यतैलत्वभावान्यतैलनिषेधे
तन्निषेधः । यत्तु पठन्ति,—

“यक्तैलं गन्धतैलं शर्षप पुष्पवामितं” ।

अर्थाहस्याप्यदृष्टं स्यात् द्रव्यान्तरद्युतं तथा ॥

तथा,— मार्दवस्य प्रतिप्रसन्नोऽनुवाद एव । यक्तैलाभ्यनुज्ञायां
दृष्टान्तार्थः । एवं चित्राहस्ताश्रवणर्वेषु तैलमित्यापि वामनपुराणीयं
तिलप्रभवस्त्रेहविषयं । तत्तु दृष्टशान्तातपवचन,—

“आसप्तमकुलं हन्ति तैल्यहणमष्टमी” ।

। तदष्टम्यां तिलस्त्रेहस्य दोषातिशयार्थं ।

चतुर्दश्यां तु “आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी”ति
वचनात् शिरोऽभ्यङ्गे एतसर्षपादेरपि निषेधः । न गात्राभ्यङ्गे ।
वामनपुराणे— “नन्दासुनाभ्यङ्गमुपचरेत्” । अत्र सर्वस्त्रेहनिषेधः ।

पक्ततेनादेरग्रकावभ्यनुज्ञा । नन्दा प्रतिपत्षष्ठ्येकादशः । एवं
 च षष्ठीषु तैलमिति तैलपदं स्नेहमात्रपरं । दोषातिशयाथे
 वा तैलस्य पुनर्निषेधः ।

तथा,— सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिषु भाष्यां विनश्यतीति तत्र
 व्याख्येयं । तत्र तैलभक्षणमपि निषिद्धं ।

तथा,—यत्र तैलोपभोगनिषेधस्तत्र भक्षणस्यापि निषेधः ।

तथा,—

“ मोहात्मतिपदं षष्ठौ कुडरिक्तां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यञ्जयेद्यस्तु चतुर्भिः परिहीयते ” ॥

चतुर्भिः, आयु प्रजायगोवलेः । तेन चतुर्थीनवम्योरपि
 तैलनिषेधः ।

त्रिष्टाः,—

“ पिष्टश्राद्धे प्रगे स्वाने द्वादश्याेकादशीषु च ।

सुरास्नानममं तैलं तस्मात्तैल विवर्जयेत् ” ॥

गाह्वरे,—

‘ उपोषितस्य प्रतिनः लक्षकेग्रस्य नापितैः ।

तावत्श्रीमिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न सम्पृजेत् ” ॥

तथा,—

“ (१) दक्षांपकीर्त्तिर्मरणं सुताय वित्तस्य नागो निधनत्वमायुः ।

सूर्यादिमौरान्तदिनेश्वराणां तैलोपभोगे क्रमशः फलानि ” ॥

रत्नकुजगुग्गुकराशेष्यपि निषेधः ।

ममाचारस्तु स्त्रीणांमेव वारवर्जनविचारो न पुंसामिति ।
यत्तु चिन्तामणौ,—

“पञ्चमौ दशमौ चैव पूर्णिमा च त्रयोदशी ।
एकादशी द्वितीया च दयोरपि च पक्षयोः ॥
अभ्यङ्गस्नानपानाद्यै^(१)र्थांश्च तैलं न मंस्पृशेत् ।
चतुर्णां तस्य वृद्धिः स्याद्भूनापत्यवलायुषां” ॥

अत्र पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य ^(२)विधिनिषेधाभावः ।
निषेधस्तु निष्कामस्य । तत्र चित्रादिनक्षत्रयोगेऽपि विहितत्वादेव
न दोषः । पर्वणि हृदिःशेषमांशमक्षणवत् ।

तथा च शिष्टाः पठन्ति,—

“दशम्यां तैलमस्पृष्ट्वा यः स्नायाद्विचक्षणः ।
चत्वारि तस्य नग्न्ति आयुःप्रज्ञायशोचनं” ॥

तदुपवासमात्रे नित्यव्रतमिच्छ्या काम्यव्रतानुष्ठानाभावे ^(३)बोधं ।

देवतः,—“शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत्” ।

नेतिषमन्थः । शिरःकार्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः ।

“सर्वदा तु तिलैः स्नानं पुण्यं यामोऽश्वीन्मुनिः” ।

इति वचनान्निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्वदिने स्नाने न दोषः

यत्तु चिन्तामणौ,—

“सप्तमौ चाष्टमावास्यामंक्रान्तिपक्षेषु च ।

धनपुत्रकलत्रार्थं तिलपिष्टं न मंस्पृशेत्” ॥

(१) येऽत्र तैलं न सेवते । (२) विधिवद्वलाभिषेधाभावः ।

(३) बोद्धव्यं ।

तथा,—सर्वदा स्नानविधिपुण्यतावाक्यवलाङ्घनपुत्रकलचकामस्य
काम्यो निषेधः ।

यत्तु,—

“प्रतिपद्यनपत्यः स्नात् द्वितीयाद्यामपत्नीकः ।

दशम्यामधनं स्नानं सर्वं हन्ति त्रयोदशी” ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तण्डोपसंहारात्परमेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

“श्रीकामः सर्वदा स्नानं कुर्यादामलकै^(१)र्नरः ।

तुष्यद्यामलकैर्विष्णुरेकादश्यां विक्रिपतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नाने न वै नृणां” ॥

अत्र विशेषः,—

“नवम्यां दर्शमप्त्या मंक्रान्तौ रविवामरे ।

चन्द्रसूर्यापरामे च स्नानमामलकैस्त्यजेत्” ॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं । इदं च मन्त्रापकर्षणस्नान-
स्यावश्यकत्तव्यत्वात्तैलनिषेधदिने तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन वा वहि-
रुद्रतोदकेन मन्त्रापकर्षणस्नानं कृत्वा माथाङ्गिकस्नानारम्भः कार्यः ।

द्वचः,—

“चतुर्थे च यथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं शकृत्विमे जले” ॥

तत्र स्नानदेशाः प्रातःस्नानप्रकरणेनोक्ताः । नदीषु देवस्नाने-
खित्यादिना । तदुपलक्षणमहचित्रे जल इति ।

कात्यायनः.— अतो नित्यं स्नानं नद्यादौ मृद्धोमययत्रकुश-
तिस्रसुमनस आहृत्योदकान्तं गत्वा शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य प्रक्षाल्य
पाणिपादं कुशाग्रप्रक्षैः वद्धशिक्षायज्ञोपवीतौ चाचम्यो^(१) ह्युहाति
तोयमामन्युर्ज^(२) “चेतेगतमिति” “सुमित्र्या न” इत्यपामञ्जलि-
मादाय “दुर्मित्या” इति द्वेषं प्रतिषिद्धेदमभिषिद्धितस्त्रुत्तरस्यां
दिशि ऋटिवस्त्रुजंघ्रे वरणौ करौ मृदा तिस्रः ^(३)प्रक्षाल्या-
चमनमण्योदकमास्रभतेऽज्ञानि मृदेदं विष्णुरिति मूर्ध्याभिमुखो
मञ्जोऽपो अस्मानिति स्नात्वा ^(४)दिवाभ्य इत्युन्मज्य निमज्ज्योन्म-
ज्ज्याचम्य गोमयेन त्रिलिम्बे “न्मानप्तोक” इति ततोऽभिषिद्धेदमं
“मेवच्छण” इति “तिस्रभिर्मापडदुत्तमं सुच्यन्ति” मावमृयेत्यन्ते
पैत्रिचिमज्ज्योन्मज्ज्याचम्य दर्भैः पावये “दापोहिष्ठेति” तिस्रभि-
रिदमापो हविव्यति “देवीरापो” इति द्वाभ्यां । “अपोदेवा-
द्रुपदा” दिव” जन्मोदेवी” अपागुं समपोदेवि पुनन्तु मे नवभि-
शित्पतिर्मेत्योकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्यादावन्ते चान्तर्जलेऽधमर्षणं
चिरावर्त्तयेद्रुपदां वायं गौरौत्यृच^(५) वा प्राणायामं वा मशिर-
स्कमोमिति विष्णोर्वा स्मरणं ।

योगी याज्ञवल्क्यः.—

“मृद्धोमयतिकान् दर्भान् पुष्पाणि सुरभीणि च ।

(१) रुद्धौति ।

(२) प्रक्षाल्याचम्य समण्योदकं ।

(३) उद्दिवाभ्य ।

(४) गैरिति वा अक्षं वा ।

आहरेत् स्नानकाले तु स्नानार्थं प्रयतः शुचिः ॥
 गत्वोदकान्तं विद्ध^(१) तुमास्याद्यैतत् पृथक् चितौ ।
 त्रिधा कुर्वाण्मृदन्तां तु गोमयं च विचक्षणः ॥
 अधमोत्तममध्यानामङ्गानां चालनं तु तैः ।
 भागैः पृथक् पृथक् कुर्व्यात् चालनं मृदमङ्करः ॥
 अद्भिर्मृद्भिश्च चरणौ प्रचान्याचम्य वै शुचिः ।
 उरुं क्षीतिरुपप्तोयमुपस्थाय प्रदक्षिणं ॥
 आवर्त्तयेत्तदुदकं ये ते शतमिति ह्यृचा ।
 समिध्या न इत्यञ्जलिमुद्धरेद्देवतं मरेत् ॥
 समिध्या न इति देव्यां ध्यायं चापः प्रसेचयेत् ।
 अद्भिर्मृद्भिश्च गात्राणि क्रमशः स्ववनेजयेत् ॥
 एकया तु शिरः चान्य द्वाभ्यां नाभेरधो^(२)ऽपि च ।
 कटिवस्तुनजघे च चरणौ च त्रिभिस्त्रिभिः ॥
 प्रचान्य हस्तावाचम्य नमस्कृत्य जलं ततः ।
 यत्किचिदिति मन्त्रेण नमस्येत्प्रयताञ्जलिः ॥
 यत्र स्नाने^(३) तु यत्तीर्थे नदी पुण्यतमा तु या ।
 तां ध्यायेत् मनसा वाद्यादन्यचेष्टं विचिन्तयेत् ॥
 गङ्गादिपुण्यतीर्थानि कृत्विमादिषु समारेत् ।
 सदुत्तममिति विशेषात्तज्जनं प्राङ्मुखः शुचिः ॥
 येन देवाः पवित्रेति कुर्वाण्डान्मङ्गलं त्रिभिः ।

(१) विविक्त- ।

(२) रथोपरि ।

(३) म्याने ।

महाव्याहृतिभिः पद्यादावामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥
 आलभेत मृदङ्गानि इदं विष्णुरिति लृषा ।
 भास्कराभिमुखो मञ्जेदापो ह्यस्मानिति लृषा ॥
 ततोऽवष्टय गात्राणि निमज्जोन्मज्ज्य वै पुनः ।
 आचम्य गोमयेनापि मानप्तोक्त्वा समालभेत् ॥
 ततोऽभिषिंचेन्नन्वेत्तु वारुणैश्च यथाक्रमं ।
 इमं मे वक्ष्ये इत्यृग्भ्यां तन्नः भवन्न इत्यपि ॥
 आप उदुत्तमगिति सुस्रत्वावभृशेषु च ।
 अभिषिच्य तदात्मानं निमज्जोन्मज्ज्य वै पुनः ॥
 दर्भैश्च पावथेन्मन्त्रैरलिङ्गैः पावनेः शुभैः ।
 आपोद्विष्टेति तिस्रभिरिदमापोऽविश्रतौ ॥
 देवीराप इति द्वाभ्यामापोदेवा म इत्यृचा ।
 द्रुपदादिव इत्यृचा शशोदेवीरथां रमं ॥
 आपोदेवो पावमान्यः पुनं एवादाहतेन च ।
 चित्पतिर्मेति च शनेः पाद्यात्मानं समाहितः ॥
 जलमध्य स्थितो विप्रः शुद्धभावे हरिं स्मरन् ।
 ॐकारेण व्याहृतिभिर्गायत्र्या च समाहितः ॥
 आदावन्ते च कुर्वीत अभिषेकं यथाक्रमं ।
 अपां मध्ये स्थितश्चैवं मार्जनं च विधीयते ॥
 अन्नर्जले जपन्नाग्नस्त्रिलालमघमर्षणं ।
 द्रुपदां वा चिरादृत्य अयं गौरितिवच्युचं ॥

(१) पुनन्वाद्यात्पुनो न वा ।

हंसः शुचिषदित्युचं त्रिरावृत्य जपेदथ ।
 अन्यानि चैव सूक्तानि स्मृतिदृष्टान्यनुस्मरेत् ॥
 मध्याह्निं मप्रणवां गायत्रीं विजपेदथ ।
 आवर्त्तयेद्वा प्रणवं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययं ॥
 विष्णुरायतनं ह्यापः स ह्यपां पतिरुच्यते ।
 तस्यैव सूत्रवस्त्रेतास्तम्नात्त्वं ह्यप्सु संस्मरेत् ॥
 नरादपः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृतः ।
 ता एवास्थायनं यस्मात्तेन नारयणः स्मृतः ॥
 यो हि व्रतीनां देवानां यमस्य नियमस्य च ।
 भोक्ता च यज्ञतपसां योगिनां श्रेय एव च ॥
 ध्यायेन्नारायणं देवं श्वानादिषु च कर्मसु ।
 प्रायश्चित्तेषु भर्षेषु दुष्कृतान्मुच्यते पुमान् ॥
 प्रभादात्कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत् ।
 स्मरणादेव तद्विष्णोः मन्मूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥
 तद्विष्णोरिति मन्त्रेण मज्जेत्सु पुनः पुनः ।
 मृद्धिरद्विद्य कर्त्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

इति शङ्खवचनात् स्नानस्य प्रागेवाधमोत्तममध्यमाङ्गशान्तं
 मृदा कृत्वा गोमयेनापि कर्त्तव्यं एतदनन्तरमेव (१) प्रभाते विद्य-
 मानेत्येवं स्नानोपक्रमविधानादिति वदन्ति । तेन एकया तु
 शिरःशान्तं इत्यादिशान्तानन्तरं स्नानमध्यगतमत्यवगन्तव्यं ।
 “ततोभियुञ्जेन्मन्त्रेण वारुणस्य यथाक्रम”मित्यत्र त्वं नः सर्वं न

दत्त्यनयोरेषिवरुणत्वासृष्टिन्यायेन वारुणावारुणमसुदाये वारुणशब्दः,
क्रमकथनादेव मन्त्रक्रमप्राप्तेर्यथाक्रममिति प्रतिवचनं । अभिषेकस्य
प्रति मन्त्रं भेदकय^(१)नाय, अन्यथा हि मन्त्रवज्रत्वस्य विवक्षितत्वा-
दष्टमन्त्रकरणक एवाभिषेकः स्यात् ।

यथाक्रमं दत्त्यस्य लिङ्गस्थानन्यगतत्वात् तद्भेदः । सूर्यस्याभि-
मुखो मञ्जेदिति तद्गागादिपरं ।

स्रवस्तुश्रोतः स्थित इति नरमिहपुराणवचनादिति लक्ष्मोधरः ।

शङ्खः.—

“ क्रियास्नानं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ।

मृद्भिरङ्घ्रिय कर्तव्यं शौचमादौ यथाविधि ॥

जले निमग्नस्तन्मज्ज्य उपस्पृश्य यथाविधि ।

तीर्थंश्वावाहनं कुर्यात्तत्रवक्ष्याम्यतः परं ॥

प्रपद्ये वरुणं देवमग्नां पतिमुर्जितं ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुचये ॥

तीर्थंमावाहयिष्यामि सर्वाप^(२)दिनिमृदने ।

सान्निध्यमस्निन् वै तोये भजतां मदनुग्रहात् ” ॥

अयं शवाहनमन्त्रः । याज्ञवल्क्ये स्नानेऽन्तरानुरक्ते^(३)रवगन्तव्यं
माकांक्षत्वात् । बौधायनः,— “ हस्तौ प्रक्षाल्य कमण्डलुं सृष्टिपण्डं च
परिगृह्य तीर्थे गत्वा त्रिः पादौ प्रक्षालयेत्त्रिरात्मानमथ हैति

(१) भेदज्ञापनाय ।

(२) सर्वापविनिमृदने ।

(३) याज्ञवल्क्यस्नानेष्ववाहने मन्त्रान्तराख्यत्तेरवगन्तव्यमाकांक्षि-
तत्वात् ।

भ्रुवते ग्गगानमपोदेव गृहं गीष्टं चेवं च ब्राह्मणाः (१)प्रब्राह्म्य तु
पादौ नान्तः प्रवेष्टव्यं ।

यथाऽम्भोभिरभिपद्यते,

“ हिरण्यगृहं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचत ।

यन्मयाभुक्तमसाधूनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ॥

यस्मान्मे मनसा वाचा कर्मणा दुष्कृतं कृतं ।

तत्र इन्द्रो वरुणो वृहस्पतिः सविता च पुनः पुनः” ॥

तत्र पादप्रब्राह्मनायें जलप्रवेशमन्त्रश्च । साकांचलादेव याज्ञ-
वल्क्यस्नानविधिना गृह्यते ।

पद्मपुराणे,—

“ नैर्मन्त्र्य भावशुद्धिश्च विना स्नानं न विद्यते ।

तस्मान्मनोविशुद्धये स्नाननाटौ विधीयते ॥

अनुवृत्तैरवृत्तैर्वा जले स्नानं ममाचरेत् ।

(१) इदं प्रकल्पयेद्विद्वान् मुलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

ॐ नमो नारायणायेति मुलमन्त्र उदाहृतः ।

दर्भपाणिस्तु विधिना ह्याचान्तः प्रयतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तममायुक्तं चतुरस्र समन्ततः ।

प्रकल्प्यावाहयेद्गङ्गामेभिर्मन्त्रैर्विशुद्धयः ॥

विष्णोः पदप्रसूतासि वपुःश्रोत्रो विष्णुपूजिता ।

पादौ मन्त्रेणमस्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥

तिस्रःकोट्योऽर्द्धकोटौ च तीर्थानो वायुरमवीत् ।

देवि भुव्यन्तरीक्षे च तानि ते सन्ति जाह्नवि ! ॥
 नन्दनीत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनीति च ।
 नन्दा पृथ्वी च शुभगा विश्वकाया शिवाशिता ॥
 विद्याधरौ सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनौ ।
 क्षेमा च जाह्नवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
 भागीरथी भोगवती जाह्नवी त्रिदशेश्वरी ।
 गङ्गे देवि नमस्तुभ्यं प्रसीद परमेश्वरि ! ।
 एतानि पुण्यनामानि स्नानकाले प्रकीर्तयेत् ॥
 भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा चिपथगामिनौ ।
 सप्तवाराभिजप्तेन करसंपुटयोजितः ॥
 मूर्द्ध्नि कुर्याज्जलं भृथः त्रिश्चतुः पञ्च सप्त वा ।
 स्नानं कुर्यान्मृदा (१)तेन श्रामन्त्य तु विधानतः ॥
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुध्वरे ।
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं हतं ॥
 उद्धृतासि वराहेण क्षण्येन गतवाङ्मना ।
 नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुप्रते ॥

अयं स्नानविधिर्वेदमन्त्रशून्यत्वात् सर्ववर्णसाधारणः । शूद्रस्यापि
 पुराणमन्त्रेण सङ्घणाधिकारादित्याहुः । वस्तुतस्तु “तूष्णीमेव हि
 शूद्रस्य स नमस्कारकं स्मृतं”मिति वचनाद्यम इत्युक्त्वा मञ्जनमात्रं
 शूद्रस्यैत(१)लक्ष्मीधरः । अत्र तीर्थकल्पनसाक्षात्तत्वाद् याज्ञवल्क्यीय-

स्नानेऽपि याज्ञं । गङ्गाश्रवण^(१)मन्त्रोऽपि तीर्थश्रवणे प्रवर्तते ।
 मग्नवारं जलाभिषेकस्त्वभिषेकान्तरादिरुद्धत्वान्न प्रवर्तते अनुक-
 मन्त्रके मृद्ग्रहणे अश्वक्रान्ते इत्ययमपि मन्त्रः प्रवर्तत इति वदन्ति ।

वशिष्टः,—

“ अक्षग्निसर्वाचयेत् स्नानं मध्याह्नात् प्राग्विशेषतः ।
 प्रथमो मृदमादाय दुर्गमात्रं^(२) च गोमयं ॥
 स्थापयित्वा तथाचम्य ततः स्नानं समाचरेत् ।
 मृदैकधा शिरः चाल्य द्वाभ्यां नाभेरथोपरि ॥
 अधश्च तिसृभिः कायमधः पादौ तथैव च ।
 प्रचान्य सर्वकायं च द्विराचम्य यथाविधि ॥
 ततः संमार्जनं कुर्यान्मृदा पूर्वं तु मन्त्रवित् ।
 अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ॥
 मृत्तिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 उद्धृतामि वराहेण रुष्णेन शतबाहुना ॥
 मृत्तिके त्वां प्रगृह्णामि प्रजया च धमेन च ।
 मृत्तिके ब्रह्मटत्तामि काश्रपेनाभिमन्त्रिता ॥
 मृत्तिके जहि मः सर्वं यन्मया दुष्कृतं कृतं ।
 मृत्तिके देहि मे पुष्टिं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितं ॥
 पुमथ गोमयेनैवमघमपमिति भुवन् ।
 यमपयं परन्तीनामौषधीनां रमं वने ॥

(१) गङ्गाश्रवणमन्त्रोऽपि ।

(२) दूर्गमादि ।

(१) आसामृषभपत्नीनां (२) पतितं काथग्रोधनं ।

(३) तस्मै रोगांश्च शोकांश्च पापं मे नुद गोमय ! ॥

काण्डात्काण्डादिति दाभ्यां दूर्वयाईमुपसृष्टेत् ।

छत्वेवं मार्जणं मन्त्रैरशकान्तादिभिस्ततः ॥

“ ये ते शत ” मिति दाभ्यां तीर्षान्यावाहये (४) त्पुनः ।

कुरुक्षेत्रगयागङ्गाप्रभामपुष्कराणि च ” ॥

अथ मथाङ्गात्, प्रागिति चतुर्थभागोपलक्षणं, अतएव क्रम-
विधानमात्रं स्वानादौनां न कालविधानमिति भ्रमो न कर्त्तव्यः ।
गोमयालग्नकाले क्रियमाणानुवादिमन्त्रो अयमयमिति याज्ञ-
वल्कीये गोमयालग्ने माकांचलात्प्रवर्त्तते मानस्योक इति मन्त्रस्य
मन्त्रकरणमन्त्रत्वेन विरोधाभावात् । काण्डादिति दाभ्यां दूर्वा-
मार्जनमधिकत्वात् याज्ञवल्कीये वैकल्पिकं ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ सन्ध्याचयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविद् सदा ” ।

तथा,—

“ पूर्वा सन्ध्या तु गायत्री मावित्री मध्यमा स्मृता ” ।

मध्यमां सन्ध्यामभिधाय शङ्खः,—

“ एष एव विधिः प्रोक्तः सन्ध्ययोश्च द्विजातिषु ।

तस्यां मध्यमसन्ध्यायां मावित्री द्विजपत्तमः ॥

युवतीं शुक्रवर्णां च चारुहृषां चतुर्भुजां ।

(१) तासां ।

(२) पवित्रं ।

(३) त्वं मे ।

(४) ततः ।

शुक्लवामदयोपेतां तार्क्षस्कन्धगतां शुभां ॥
 गङ्गचक्रगदापद्मधारिणीं विष्णुदेवतां ।
 विष्णुलोकनिवासां तामाद्यान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥
 रक्ता भवति गायत्री सावित्री शुक्लवर्णिका ।
 इति अत्र सूर्यमण्डलादिति मन्त्रमर्थे पञ्चमी” ।

योगीयाञ्जवक्त्रः.—

“आचम्य पश्चादात्मानं त्रिराचम्य गनैरमन्^(१) ।
 अथो^(२)पतिष्ठेदादित्य^(३)मूर्ध्नि पुष्यान्वितं जलं ॥
 प्रचिष्योदयमुदत्यं चित्रं तच्चतुरित्यपि ।
 इंसः शुचिषट्तेतानि पावनानि शुभानि च ॥
 एतञ्जपेदूर्ध्वाङ्गः सूर्यं वीक्ष्य ममाहितः ।
 गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरं ॥
 विभादित्यनुवाकेन सूक्तेन पुरुषस्य च ।
 शिवसंकल्पेन तथा मण्डलमाङ्गणेन च ॥
 दिवाकीर्त्तय मौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तिः ।
 जपयज्ञो हि कर्त्तव्यः सर्व^(४)यज्ञप्रणीतकैः ॥
 पवित्रैर्विविधैश्चान्यैर्गृह्योपनिषदा तदा ।
 अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या जपमिदुषे ।
 प्रदक्षिण ममामाद्य नमस्कृत्योपवेश्य च ॥

(१) रमन् ।

(३) मूर्ध्नि ।

(२) अथोपतिष्ठे ।

(४) वेद ।

दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राञ्जुखसु कृताञ्जलिः ।
 स्वाध्यायैन्तु यथाशक्ति बह्व्यज्जापंमाचरेत् ॥
 आकेशादानखाये च परमं तथ्यते जपः ।
 यः श्रद्धया द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं ॥
 आदावारभ्य वेदे तु घ्रात्वोपर्युपरिक्रमात् ।
 यदधीतेऽन्वहं शक्त्वा स स्वाध्याय इति कृतः" ॥

तत्र मध्याह्नमध्यायां जन्ताञ्जलि^(१)प्रक्षेपपुष्पान्वितलनियमः ।
 यत्प्रदक्षिणं^(२)प्रकामति तेन पाश्चान्नमवधुन्वन्तीति तैत्तिरीयश्रुतौ
 वाक्यशेषे उच्यन्तमन्तं यातुमितिश्रवणान्मध्याह्नमध्यायां प्रदक्षिणं
 ममन्त्रकं नामौदित्याहुः । तथाप्यतिदेशात्प्रवर्तते इत्यन्ये शिव-
 मन्त्रस्य मध्याह्नितमसिद्धश्लोकषट्कं । मण्डलब्राह्मणं यद्येत्नमण्डलं
 तपतीत्यादिकास्त्रप्रसिद्धं । दिवाकौर्त्यः । रुद्राध्यायादिमन्त्रा-
 श्रद्धेहप्रसिद्धाः ।

मौराः । कटाचनस्तरीरमि । कटाचनः प्रथच्छमि । यज्ञो
 देवानामिति चयो याज्ञाः । अन्ये पवित्रमन्त्राः । अघमर्षणप्रभृतयः ।
 गृह्योपनिषदाः । साक्षाद्ब्रह्मप्रतिपादकवेदभागेन । अध्यात्मविद्या
^(३)द्विविधाः । मगुणब्रह्मवरापि । अत्र जपयज्ञपदं स्तुतिपरं ।
 आदावुपस्थानामिधानात् । दर्भपाणिः पवित्रोपग्रह्यतिरिक्त-
 दर्भत्रयहस्तः ।

प्रदक्षिणनमस्कारोपवेशनादिब्रह्मयज्ञाङ्गं । तेन कालान्तरे

(१) प्रक्षेपेत् ।

(२) प्रक्रमन्ति ।

(३) द्विविधाः ।

ब्रह्मयज्ञे । अत्र न भवति । यत्र कर्त्तव्यस्तत्र भवति । पैठीनसिः--
 माविद्या मानसेन स्वाध्यायेन जपो ध्याख्यायते । जपयज्ञश्च ।
 जपः । इतरमन्त्रजपः । जपयज्ञो ब्रह्मयज्ञः । यथा स्वाध्याये
 मानसो माविद्या इति कर्त्तव्यता फलं च । तथा ब्रह्मयज्ञोऽपीति ।
 कात्यायनः । प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्योपविशेद्भूर्भुवो दर्भपाणिः
 स्वाध्यायं च यथाशक्त्वा वारभ्य वेदं । आपस्तम्बः । तस्य विधि^(१)र-
 कृतप्रतराग उदकान्तं गत्वा प्रातः शुचौदेशे अधीयीत । यथा ।
 स्वाध्यायमुत्सृजन् वाचा मनसा वाऽनध्याये । यद्वधौतं तत्र ज्ञानं
 वाचाधीयात् । मनसाऽनध्याये तैत्तिरीयश्रुतौ ब्रह्मयज्ञेन दक्ष-
 माणः । प्राच्यां दिशि यामाङ्गच्छति । दक्षं उदीच्यां प्रागुदीच्यां
 वोदितथादित्ये दक्षिणत उपनीयोपविश्य हस्ताववनेनिज्य चिरा-
 चामेत् द्विः परिसृज्य महदुपस्पृश्य शिरश्चक्षुषा नामिके श्रोत्रे
 हृदयमालभ्य यत्र चिराचामति तेन च्चः प्रीणाति यद्द्विः परि-
 सृजति । तेन यजुषि यत्सहदुपविशति यत्सहदुपस्पृशति । तेन
 मामानि । यत्सत्रं पाणिपादौ प्रोक्षति । यच्छिरश्चक्षुषी नामिके
 श्रोत्रे हृदयमालभते । ते अथर्वाङ्गिरसो ब्राह्मणानितिहामानि
 पुराणानि कल्पनगाथान् मारायण मा प्रीणाति ।

दर्भाणां षड्दुपास्तोयोपस्यं कृत्वा प्रागामीनः स्वाध्यायमधी-
 यीत । तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरौ पाणिपादौ कृत्वा न पवित्रा
 वोमिति प्रतिपद्यते । तद्वै यजुष्यथो विद्यां प्रत्येषावाचो तत्

परमज्ञं । यथा भूर्भुवः स्वरित्यादिह्यै तदै वाचः मत्वं यदेव
 वाचः मत्वं तत्संयुक्ताथ सावित्रीं विरन्वहमक्रोहंशोनवानं । सवि-
 ताश्रियः प्रमविताश्रियमवाप्नोत्यथो प्रमातदेव प्रतिपदाकृन्दाऽभि
 प्रतिपद्यते । पामे मनसा स्वाध्यायमधीयीत । दिवा नक्तं वाद-
 स्याशीचाहेय उतारणे उत वाचोतिष्ठन्नुतामीन उत शयानो-
 ऽधीयीतेव स्वाध्यायं तपस्वी पुण्यो भवति य एवं विद्वान् स्वाध्याय-
 मधीते । नमो ब्रह्मणे, नमोऽग्नये, नमः पृथिव्ये, नम आसधीभ्यो,
 नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे, नमो वृद्धते, करोमि
 मध्यन्दिने प्रवृत्तमधीयीत । नमो ब्रह्मणे इति परिधायतिरन्वाह-
 उपसृष्ट्य गृह्णाणेति ततो यत्किञ्चिद्ददाति मा दक्षिणा । तत्र
 पामे मनसाऽधीयीतेति विशेषः । अरण्ये उच्चैरित्यनुवादः ; रात्रौ
 मनसा वाचा वेति विकल्पः । रात्रिरपि ब्रह्मयज्ञस्य एकः कालः ;
 शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः । स चार्वाक् तर्पणात्कार्यः ।
 यथादा प्रातराहुतेः । वैश्रदेवावसाने वा, नान्यदोक्तनिमित्तत्वा-
 दिति कन्दोगपरिशिष्टाक्कालचय स्मृत्युक्तं, रात्रौ देव्याः कालः
 स्मृत्युक्तः, शतपथश्रुतिः,—अथ ब्रह्मयज्ञः । स्वाध्यायो वै ब्रह्मयज्ञः ।
 यावन्तः५ वात्वा इमां पृथिवीं विप्तेन पूर्णां ददत् लोकं जयतीति
 तावन्तं । जयति भूयाः५ स चाद्यं य एवं विद्वानहरहः ।
 स्वाध्यायमधीते तस्मात् स्वाध्यायोऽध्येतव्यः ।

पय-आहुतयो इत्या(१) एता देवानां यदृषः स य एव
 विदानृचोऽहरहः स्वाध्यायमधीते पय-आहुतिभिरेव तदेवाऽर्त्तप-

यति^(१) योगचेमेण प्राणेन रेतमा सर्वात्मना सर्वाभिः पुण्याभिः
संपतद्भिर्हृतकुक्ष्यामधुकुक्ष्यापितृस्वधामभिवहन्ति ।

आज्याहुतयो हवा एता देवानां यद्यजुष्मि म य एवं विद्वान्
यजुष्म्यहरहः स्वाध्यायमधीते आज्याहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पयति
त एनं तृप्ता-इत्यादित्यमानं^(२) । एवं सोमाहुतयो हवा एष देवानां
य मामानि, म य एवं विद्वान् मामान्यहरहः स्वाध्यायमधीते
सोमाहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पयति ; त एनं तृप्तास्तर्पयन्ति इत्यादि-
मानं । मेद-आहुतयो हवा एता देवानां यद्यर्वाङ्गिरमः म य
एवं विद्वानयर्वाङ्गिरमोऽहरहः स्वाध्यायमधीते मेद् आहुतिभिरेव
तद्देवाः तर्पयति, त एनं तृप्तास्तर्पयन्तीत्यादि ममानं । मध्या-
हुतयो हवा एता देवानां यदकुशमनानि विद्यावाक्ये वाक्यमि-
तिहामपुराणं गाथाम^(३)राशः म इत्यादि । तथा, म वेदपि
प्रवन्दमिव न शक्रुयादप्येक वेदपटमधीयीतैतन्नथाभूतेभ्यो न
शौचते, तथा, यदि हवा अप्यभक्तोऽलंकृतः सुहितः सुखे प्रयते
प्रयानः स्वाध्यायमधीत अहैव^(४) म नम्रायेभ्यस्तप्यते (५) यद्यथा अयं
द्वन्द्वमः स्वाध्यायमधीते न तेन हैवास्य यज्ञक्रतुनेष्टं भवति, तथा,
तन्मादृष्टं वा यजुर्वा माम वा गाथां वा कुम्भ्यां^(६) वाभिया-
हरेद्भ्रतस्य स्वयच्छेदाय, अतः पय-आहुतिभिरेव तद्देवाः तर्पय
इत्यादेरथवा^(७) इत्य, न च रात्रिमववत्फनमावे यो निर्देशादि-

(१) त-एनं तृप्तास्तर्पयन्ति ।

(२) इत्यादिमानं ।

(३) न— ।

(४) अं हवः ।

(५) यद्यथाहं ।

(६) पुण्यां वा ।

(७) मयंवाहुतं ।

त्यर्थं^(१)वाद्मेव फलं स्यादिति वाच्यं, पुरोडाशनिष्पत्तिद्वारा
 क्रतुफलनिराकांक्षप्रयनादेर्यज्ञपतिमेव प्रजया पशुभिश्च प्रथयति
 इत्याद्यर्थवादोक्तफलानाकांक्षवत् दुष्टरूपक्रतुज्ञानाभ्यामद्वारा क्रतु-
 फलसिद्धिर्निराकांक्षत्वेन क्रतुपरभागाध्ययनस्यार्थवादीनां तु फला-
 कांक्षाभावात् । तदुक्तं महाचार्यैः,—

“कर्माभ्यामानुमन्धानं विध्यर्थश्चात्र गम्यते,” इति ।

यत्त्वश्रमेधादिभागस्य ब्राह्मणेनाध्ययनं तस्यादृष्टकर्मणावशकत्वेन
 तेन तेनेहैवाद्य यज्ञक्रतुगेष्टं भवतीति क्रतुफलमेव स्वल्पतरं
 कल्प्यत इति न घृतकुल्यादि फलं । यदा का ते च वाचनं न
 ह्यविद्वान् विहितो भवतीत्युक्तदिशा ऋत्विक्विद्वत्ताया अपि
 कर्माङ्गत्वात् कर्मविधिभिन्नस्याप्यपेक्षितत्वेनार्तिज्याशे ब्राह्मणस्याश्र-
 मेधादितुल्यब्रह्मयज्ञाभ्यासः । अथ पश्चादौना कर्तव्येदपि दृष्टार्था-
 सम्भवेन तदध्ययनब्रह्मयज्ञस्यापि क्रतुफलमेव किंदिदर्थफलं कल्प्यते,
 तत्र फलभावे यो निर्देशादिति न्यायात्, न चैकस्य विधेः पुरुष-
 भेदबोधकत्वमदृष्टतरं । प्रारब्धकाम्यस्य वैशुण्ठे समापनविधेः तत्-
 फलकामं प्रति तत्फलबोधकत्वमन्यपापचयफलं प्रति बोधकत्व-
 मिति महाचार्यैरेवोक्तत्वात् नानाशास्त्रीयनानाविधानात् कश्चित्
 प्रतिफलभेदबोधकत्वाच्चेति ।

याज्ञवल्क्यः,—

“वेदाथर्वपुराणानि सेतिहामानि शक्तिः ।

(१) दञ्जने — ह्यनुमानं— स्यादित्युक्तं । निशाश्रवादि कमेकफलं
 स्यादिति वाच्यं ।

जंपयजार्थमिद्वयं त्रिंशत् चाध्यात्मिकौ जपेत्” ।

एवं क्रमेण वेदाध्ययनशक्तो “ब्रह्मयज्ञे जपन् सूक्तं पौरुषं
चिन्तयन् हरिं” इति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्च,—

“अनुष्टुप् त्रिष्टुप् गायत्री विज्ञेया मा शताक्षरा ।

शताक्षरां समावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत्” ॥

अनुष्टुप् त्र्यम्बकः, त्रिष्टुप् जातवेदाः ।

याज्ञवल्क्यः,—

“गायत्रीमि^(१)त्यधिकृत्य विज्ञेया मा शताक्षरा ।

शताक्षरां समावर्त्य चतुर्वेदफलं लभेत्” ॥

बौधायनः,—

“प्रणवो व्याहृतयः सावित्री^(२)त्येते पञ्च ब्रह्मयज्ञा अहरश्च
ब्राह्मणं किन्त^(३) पावयन्ति,” आपस्तम्बः,—“भृभूर्वः, स्वः, सत्यं तप
अद्वायां जुहोमीत्येते नेवास्य तद्दृष्टः स्वाध्यायः समाप्तो भवति।
आयर्वणीयतापनौययुतौ,—“यः प्रणवमधीते स सर्वमधीते एते
सर्वे अशक्तस्य कल्प्याः । तर्पणं, शातातपः,—

“तर्पणं तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च पित्रेभ्यश्च यथाक्रमं” ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापौति ऋक्षीधरः । एवं प्रधानतया
तर्पणमुक्तं प्रत्यहमिति वचनास्त्रियं ।

(१) गायत्रीमधिकृत्य ;—“मौक्तिकात् चतुर्गुणता— ।

(२) सावित्रीत्येषां च— ।

(३) किन्विधान ।

मनुशातातपयाञ्जवक्त्राः,—

“यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
तेनेव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलं” ॥

तर्पणाधिकारे कन्दोगपरिशिष्टे,—

“कायां गयेच्छेकरदातपार्तः,
पयःपिपासुः क्षुधितो यथात्नं ।
वालो जनित्रीं जननी च वालं,
योषित् पुमांसं पुरुषश्च घोषां ॥
तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे ह्युदककांचिणः ॥
तस्मान् सदैव कर्त्तव्यमकुर्वन् महत्तेनघा ।
युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्भवन्ति हि” ॥

विष्णुः,—

“स्नातश्चाद्र्द्रवासा देवर्षिपितृतर्पणमस्वस्थ एव कुर्यात् परि-
वर्त्तितवामाशेत्तीर्थतीरमुत्तीर्य” ।

पद्मपुराणे,—

“देवान् ब्रह्म ऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोटकैः” ।

अचता यवाः,—

यदाभि^(१)तर्पयेद्देवानिति कन्दोगपरिशिष्टात् ।

ग्रंथलिखितौ,— “नेष्टकाचिते पितृस्तर्पयेत्” ।

स्वाधी तडागोदकपानकूपेषु पंच चीन् पिण्डानुद्धृत्य देव-
पितृस्तर्पयेत्” ।

उशनाः,—

“न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवाससा वा पिष्टतर्पणं कुर्व्यात्” ।

शंखः,— “स्वातः शतजपोऽन्तर्जानुरुदक्मुख्य दिव्येन तीर्थेन
देवानुदकेन तर्पयेत्” ।

तथा,—

“विना स्यसुवर्णं विना ताम्रमयेन वा ।

विना दर्भेय मन्त्रेय पिष्टणां नोपतिष्ठते ॥

सुवर्णरजताभ्यां तु खड्गेनोदम्बरेण वा ।

दत्तमचयता याति पिष्टणां तु तिलोदकं ॥

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुनाथवा ।

तदप्यक्षयतां याति पिष्टणां तु तिलोदक” ॥

अथ सौवर्णं पात्रेण रजतौदम्बरखड्गेन पात्रेण शङ्खेनाप्युदक
पिष्टतीर्थं स्पृशन् दद्यादिति शङ्खेनैवापीत्यभिधानात् । सुवर्ण-रजत-
ताम्रखड्गानां प्रत्येकं ममस्तेन वा यथामन्त्रवमङ्गत्वं मधुक्षीरचन्द-
नानां गुणफलार्थेन तर्पणमन्त्रः पिष्टतीर्थं स्पृशन्निति पात्रेणापि
दाने यथा पिष्टतीर्थं जलमंगो भवति तथा कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

योगियाश्रवणः,—

“सौवर्णं रजतं ताम्रं मुष्यं पात्रं प्रकौर्त्तितं ।

तदभावे स्ततं पात्रं भवते यत्र धारितं” ॥

नारिकेलकाष्ठादिपात्रमित्यर्थः ।

ग्रंथः,—

“स्नातः स तर्पणं कुर्यात्पितृणां तु तिलाभ्रमा ।
पितृलोकमवाप्नोति प्रीणाति च यथा पितृन्” ॥

मरौचिः,—

“मुक्तहस्तं तु दातव्यं न मुद्रां तत्र धारयेत् ।
वामहस्ते तिलान् पाद्यान् मुक्ता हस्तं तु दक्षिणं” ॥

मुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति लक्ष्मीधरः, एवं मुक्तहस्त इत्यनेन मुद्रानिरासनाद्यैव विवरणं न मुद्रां दर्शयेदिति मध्यमाङ्गुष्ठादि-संयोगस्य प्राप्तेरेव निषेधः । पितृतीर्थलाभाय तर्जन्या एव दानौचित्यात् ।

योगियाश्वल्क्यः,—

“यदुद्धृतं प्रमिश्रितैः तिलान् संमिश्रयेज्जलैः ।
अतोऽन्यथा तु शब्देन^(१) तिला पाद्या विचक्षणैः” ॥

नानेन वामहस्तस्य तिलप्रक्षेपकत्वमुच्यते, किन्तु वामहस्ते तिला पाद्या इति मरौचिवचनादधिकरणत्वं तदयमित्यर्थः यदुद्धृतं कूपादितः पाचान्तरे स्थापितं नद्यादेर्वा पात्रेण हस्ते गृहीतं सिञ्चेत्तदा जले कूपोद्धृत-जलपूर्ण-भृयिष्ठपात्रगते जले नद्या-चुद्धृततर्पणपात्रस्ये वा जले तिलान् मिश्रयेदुद्धृतपदस्याविशेषात् ।

अतोऽन्यथा । यदा पाचाभेदेन भृयिष्ठपात्रगते जले अञ्च-लिस्य-पात्रगतजले वा मिश्रणं न संभवति तदा जलगृहणात्पूर्वं

(१) दर्शयेत् ।

(२) सव्येन ।

वामहस्तभागे तिष्ठान् दक्षिणहस्तेनैव स्थापयित्वा जनाञ्जलिं गृहीत्वा तर्पणं कार्यं, एवं सर्वं दुष्टार्थत्वे नियममात्रविधाना-
 कथुत्वं । कृपोद्भूतभूमिष्ठपात्रगते अनेकाञ्जलिं तर्पणार्थं सकृदेव
 जलेन मिश्रणस्य तत्र न्यायमिद्धत्वात्, तेन कृपोदकभूमिष्ठपात्रा-
 त्पात्रं विनाञ्जलि^(१)ग्रहणेऽपि न वामहस्ताधारकतिलग्रहणपूर्वकं
 जलग्रहणं, भूम्यपात्रतिलेनैव सतिनात्वशुद्धौ प्रयोगविधि^(२)व्यापारा-
 न्तरप्रवेगामहनात् “अङ्गस्यैर्न तिलैः कुर्व्याद्देवता-पिष्टतर्पणं,”
 इति स्मरणाद्वादादौ स्थापनीयं । तिलमंख्यानियमे मानाभावात्
 कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन वज्रवचनस्य चिध्वेव चरितार्थत्वं, अधिक-
 प्रवेगे तस्यानङ्गत्वादेव न दोषः ।

“तिलैः मन्त्रेषुभिर्वापि समवेताम्भमाञ्जलीन् ।

भक्तिनघः समुद्दिश्य भुव्यस्माक प्रदाम्यती”ति विष्णुपुरा-
 णीयं । अङ्गामम्भवे प्रत्याघ्राततर्पणविषयं, न तस्येह असङ्गः ।

मरौचिः,—

“तिन्नानामप्यलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ।

तद्भावे निपिञ्चेत द्भैर्मन्त्रेण नाप्यथ” ॥

अङ्गा^(१)मम्भवे प्रधानानुष्ठानात् प्रत्यवायपरिहारात् ।

अङ्गवैगुण्येऽपि यदपि न दोषस्तथापि विज्ञेयाभ्यनुष्ठानादभि-
 मन्वमात्रयुक्ततर्पणेऽपि पापक्षयरूपफलमपि भवतीत्यवगम्यते ।

(१) अङ्गलिना ।

(२) प्रयोगविधिना ।

(३) तत्रामम्भये ।

अत्र पठन्ति,—

“पितृश्राद्धे रवौ शुके सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
 संक्रान्त्यां जन्मदिवसे न क्षुर्यात्तिलतर्पणं ॥
 अयने विपुत्रे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे युगादौ पितृवामरे ॥
 रविशुक्रदिने वापि न दुष्येत्तिलतर्पणं ।
 तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गाद्यां प्रेतपक्षके ॥
 निषिद्धेऽपि दिने क्षुर्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं” ।

अत्र पितृश्राद्धे निषेधो युगाद्यनविपुत्रमृताहप्रेतपक्षव्यति-
 रिक्रविषयः, रविशुक्रदिने निषेधः सर्वापवादविषयः, सप्तमीनिषेधः,
 तीर्थव्यतिरिक्ते तिथिविशेषे चेत्यभिधानात् ।

सन्ध्यारात्रिनिषेधोऽपवादाऽभावः, संक्रान्तिनिषेधोऽयनविपुत्र-
 गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः, जन्मदिवसनिषेधोऽपि गङ्गाप्रेतपक्ष-
 व्यतिरिक्तविषय-इति देवसः ।

बौधायनः,—

“स्नातः^(१) पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरङ्घ्रिरेवाप्नु देवतास्तर्पयति,” पञ्च
 ब्रह्मयज्ञा बौधायनोक्तप्रणवव्याहृतित्रयगायत्र्यः, ब्रह्मयज्ञोत्तरमित्युक्तं
 भवति, तथा च स्थूलतर्पणेऽपि तर्पणजलप्रक्षेपो जले कर्त्तव्य इत्युक्तं
 भवति । पुनर्बौधायनः,—

“नाह्नेवामा नेकवस्त्रां देवानि कर्माण्युपसंचरेत्पितृकर्माणि
 चेत्येकेषां,” अत एव स्थूलतर्पणमेव बौधायनोपक्रान्तं ।

एकेषामिति वचनाञ्जलतर्पणे पुनराद्र्वासासत्त्युक्तं भवति ।

शंखः,—

“नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति ततोयं यन्न भूमौ प्रदीयते” ।

तेन शंखमते स्थलस्थेन स्थल एव कर्त्तव्यमिति एवं च स्थलस्थे स्थले प्रक्षेपो जले वा प्रक्षेपः कर्त्तव्यः, एवं च “उदकेनोदकं दद्यात्पिष्टभ्यश्च कदाचन,” जले जलप्रक्षेपनिन्दावचनं शंखस्थे स्थलप्रक्षेपस्तुत्यर्थं, उदितहोमनिन्दायां अनुदितप्रशंसापरत्ववत् । केवलं व्यवसायसम्भवे अव्यवस्थानौचित्यात् । नद्यादितौरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे क्रियमाणे जले प्रक्षेपः कर्त्तव्यः । गृहादा- बुद्धतोदकेन तर्पणे शङ्खमतेन स्थल—एवेति व्यवस्थापक्षः माधीयान् । जल एव तर्पणे जल—एव प्रक्षेपः । यदाह सुमन्त्रः,—“आकाशे तु क्षिपेदारि जलस्थो दक्षिणामुखः,” आकाशे जलोपर्याकाशे ।

अत एवाह वृद्धस्वति,—

“भूमौ यदापो दीयेत दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तदीयते तोयं नोपतिष्ठति कस्यचित्” ॥

तथा,—

“अमंस्कृतप्रमीतानां स्थले दद्याञ्जलाञ्जलिं” ।

इत्यविशेषजलस्थेन स्थलस्थेन वा अमंस्कृतप्रमीतानां स्थल एव वस्त्रनिःपीडितानि^(१) तोयानि देयानीत्यर्थः ।

तथा,— “प्रादेशमात्रमुद्धृत्य मलिनं मन्त्रिले क्षिपेत्” ।

(१) वस्त्रनिष्पीडिततोयं देयमित्यर्थः ।

कात्यायनः—

“यदाङ्गिर्नर्पयेद्देवान् सलिलैश्च पितृनपि ।

नमोऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन्” ॥

ब्रह्माणं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिं देवान् कन्दांसि, देवान् सृषीन्
पुराणाचार्यान् गन्धर्वाचार्यान् नितराचार्यान् सम्बत्सरं भावयवं देवी-
रक्षरसोदेवानुगान् नागान् सागरान् पर्वतान् सरितो दिव्यान्
मनुष्यान् यक्षान् रक्षांसि पिशाचान् सुपर्णान् पृथिवीमोषधीः
पशून् वनस्पतीन् भूतयामचतुर्विधमित्युक्तं भवति ।

ततो निवीति मनुष्याश्च

“सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिस्यैव वोढुः पञ्चशिखस्तथा” ॥

ततोऽपसव्यं तिलमिश्रं कव्यवाहनलं सोमं च यममर्यमणं च,
अग्निस्त्रात्तान् सोमपा पितृन् वर्हिषदः पितृन् धमांश्चैके ।

“यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च ।

वैवस्वताय कालाय सर्वभूतत्रयाय च ॥

शैदुम्बराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने ।

वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वै नमः ॥

एकैकस्य तिलैर्मिश्रा^(१)-प्रदद्यात् सलिलाङ्गलीन् ।

यावज्जीवकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥

शैवत्पितृकोऽयनव्यास्येतरः, उदीरतामङ्गिरशेन शायान्तुनोर्जे
वहन्ति पितृभ्यो ये चेह मधुवाता इत्युक्तं, जपन् मिञ्चेत् । दण्ड-
-

(१) सां ज्ञान् दद्याज्जलाङ्गलीन् ।

मिति चिः, नमो व इत्युक्त्वा मातामहाचार्य्यगुरुशिष्यत्विक्-
ज्ञातिबान्धवाः, अतर्पिता देहाद्द्रुधिरं पिबन्ति ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं, योगियाज्ञवल्क्यः,—

“ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा ।
ब्रह्माणं तर्पयेत्पूर्वं विष्णुं स्रष्टुं प्रजांपतिं ॥
देवान् कृन्दांसि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ।
आचार्यांश्चैव गन्धर्वांनाचार्यांनितरांस्तथा ॥
सम्बत्सरं भावयवं देवींरप्सरसस्तथा ।
तथा देवानुगान्नागान् मागरान् पर्वतानपि ॥
सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ।
पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतानि च पशूंस्तथा ॥
वनस्पतौश्चौषधींश्च भृतयामचतुर्विधं ।
अन्वारब्धेन मध्येन पाणिना दक्षिणेन च ॥
दृष्यतामिति शक्रव्यं नाम्ना तु प्रणवादिना ।
अत्राद्यं पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्य्यं च कुशान् शुभान् ॥
प्राग्येषु शुभान् सम्यक् दक्षिणायेषु वै पितृन् ।
मध्यं पाणि ततो न्युन्नपाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
तद्भिद्भेत्तर्पयेन्मन्त्रैः पितृन् पितृगणांस्तथा ।
मातामहांश्च मततं अद्भुया तर्पयेद्द्रुधः ॥
प्राचीनावीत्युदकं च प्रमिच्छेद्वै तिलान्वितं ।
यद्युद्धृतं प्रमिच्छेद्वै तिलान् समिश्रयेज्जले ॥
अतोऽन्यथा तु मध्येन तिला याद्या विचक्षणैः ।

दक्षिणे पिहतीर्थेन जलं सिञ्चेत् यथाविधि ॥
 दक्षिणेनैव गृहीयात् पिहतीर्थममागतः ।
 तिलानामथलाभे तु सुवर्णरजतान्वितं ॥
 तद्भावे निषिञ्चेत्तु दर्भेर्मन्त्रेण वापय ।
 कव्यशालनलं सोमं यममर्यमणं तथा ॥
 अग्निस्वाक्षांसोमपांश्च तथा दक्षिणदः पिहन् ।
 यदि स्यान्नौवपिहक एतान् दिव्यपिहंस्तथा ॥
 शिभो वापि पिता दद्यात्तेभ्यः पुत्रः प्रदापयेत् ।
 एतांश्च वद्व्यनाणांश्च प्रभौतपिहको द्विजः ॥
 वसून् रुद्रान् तथादित्यान् नमस्कारस्त्रधान्वितान् ।
 एते सर्वस्य पितर एष्वायत्ताश्च मातुषाः ॥
 आचार्यांश्च पिहन् स्वांश्च पिहप्रभृतिनामतः ।
 मन्त्रैश्च देयमुदकं पिहर्णा प्रीतिवर्द्धनम् ॥
 उदौरतामङ्गिरसो न आयान्तुनोर्यमित्यपि ।
 पिहभ्य इति ये चेह भधुवाता च इत्युचम् ॥
 पिहन् धायन् प्रसिञ्चेद्वै अपन् मन्त्रान् यथाविधि ।
 लप्यध्वमिति च विर्वै ततः प्राञ्चलिरानतः ॥
 नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीन् ।
 मन्तर्पयेदाद्वस्यर्थं धमे परममास्थितः ॥
 माता मातृस्वभा चैव मातुलानी पिहस्वभा ।
 दक्षिता च स्वभा चैव शिष्यत्किञ्चज्ञातिवान्धवाः ॥
 नामतन्तु स्वधाकारेणार्थासुरनुपूर्वशः ॥

सवर्णभ्यो जलं दद्यान्नामवर्णं कदाचन ।
 पूर्वं स्वपितरस्तर्प्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्तिक्यभावाद्यथैतान्न तर्पयति वै सुतः ।
 पिवन्ति देहिनन्तीर्यं पितरश्च जलार्थिनः ॥
 ततः स तर्पयेद्देवान् ऋषीन् पितृगणांस्तथा ” ।

इत्यत्र ऋषितर्पणं मनुष्यतर्पणं च पद्मपुराणीयं सूचितं ।
 तथा पद्मपुराणे, देवतर्पणानन्तरं ।

“ हृतोपवीती देवेभ्यो निवीति च भवेत्ततः ।

मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्रानृषींस्तथा ॥

सनकश्च मनन्दश्च हतौयश्च सनातनः ।

कपिलश्चासुरिश्चैव वोढूः पञ्चशिखस्तथा ॥

सर्वे ते हस्तिमायान्तु महत्तेनाम्बुना मदा ।

मरीचिमश्चङ्गिरभौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥

प्रचेतमं वशिष्ठं च भृगुनारदमेव च ” । एतेन सनकादि-

मरीच्यादितर्पणं याज्ञवल्क्यानुक्तत्वाद्द्वैकल्पिकमिति निरस्तम् ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वमिति निर्देशादेव पूर्वत्वे ज्ञाते पूर्वपदं प्रत्येकं

तर्पणप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । पुराणानित्याचार्य्यविशेषणं कात्यायन-

मन्नादात् । गन्धर्वानित्याचार्य्यां^(१) निति मन्मन्धः । मावयवमिति

मन्मन्धरविशेषणं । अन्वारभ्येनेति अन्वारभाः, कुशैरेवेति श्रौत-

परिभाषायां इह प्रवेशे मानाभावात् । पलाशशाखया पशु-

मन्वारभते । भृत्वा मन्मन्धरभेरन्नित्यादौ परस्परमन्मन्धरमन्-

(१) गन्धर्वानि तथाचार्यमिति मन्मन्धः ।

शब्ददर्शनादामहस्ते च वाङ्मयर्शना^(१)चारः । त्व्यतामिति त्वपि-
धातोः परस्मैपदित्वेऽपि हान्दस आत्मनेपदप्रयोगः । ब्रह्मणेति
कर्त्तृवाचित्वात्तृतीयान्तपदाध्याहारेण भावे प्रत्ययादात्मनेपदसाधुलो-
पपत्तेः हान्दसत्वं कथं कल्प्यमिति चेत् ; इत्थं नाम्ना श्लेषमिति
नाम्नः श्लेषं प्रति करणत्वं निरपेक्षस्य तृतीयाश्रुत्योच्यते । समर्थः
पदविधिरिति नैरपेक्षलक्षणसामर्थ्यं विभक्तिविधानात् । पद-
विधि^(२)रिति सार्वविभक्तिविधानपि नैरपेक्षस्य महाभाष्ये लिख-
नात् । नाम्नश्च करणत्वमर्थज्ञानवारकं दृष्टे सत्यदृष्टाकल्पनात् ।
तथा च प्रयोगकाले कारकविभक्त्यन्तनामोच्चारणे विधिवाक्यश्रुतं
नैरपेक्ष्यं नाम्ना वाध्यते । कारकज्ञानसहितनामार्थज्ञानस्य तर्पण-
क्रियाङ्गत्वापत्तेः । तेनानधिकारार्थप्रथमान्तनामोच्चारणं शब्दसाधु-
त्वाय कार्यमिति त्व्यतामिति कर्त्तृत्वं हान्दसमात्मनेपदमिति ।
अतएव त्व्यध्वमिति च त्रिवै इति कर्त्तृबहुत्वापेक्षं बहुवचनमये
दृश्यते ।

भावे प्रत्यये बहुत्वामंगतेः । अतएव कल्पतत्कारो ब्रह्मा त्व्यता-
मिति देवतर्पणवाक्यमाह । कर्त्ताचार्यैस्तु ब्रह्माणमिति तर्पण-
क्रियाकर्मत्वेन ब्रह्मादौ^(३)विधाय भूतस्यमचतुर्विधसृष्टतामिति
प्रयोगमाचार्यो दर्शयति । तस्य ब्रह्मा त्व्यतामित्येवं वाक्य-

(१) —समाचारः ।

(२) पदविधिरिति सर्वविभक्तिरसमाश्रयणेन पदाय विधिरिति-
विभक्तिविधावपि नैरपेक्षस्य महाभाष्ये लिखितत्वात् ।

(३) आच्चादौन् विधाय— ।

मित्युक्तं । एवं देवाः^(१) कृष्यन्तामित्येवं बह्वचनान्तप्रयोगः कर्त्तव्यः ।
दिव्यान्मनुष्यानि हि रुन्दोगपरिशिष्टस्मरणात् । मनुष्ये दिव्यपदं
विशेषणमित्येके । अत्र सेक्तव्यमित्युक्तेऽपि प्रथमं ततः सन्तर्पये-
द्देवानिति अङ्गिरेव देवताः पितृस्तर्पयतीत्यादिवाक्याच्च द्रव्य-
देवतासंयोगप्रतीतेः । देवतामुद्दिश्य जलत्यागः प्रक्षेपमकालं
कर्त्तव्यः । सेक्तव्यमिति प्रक्षेपस्यापि विधानाद्देवतामुद्दिश्य त्यागः
प्रक्षेपस्येति त्रयं तर्पणशब्दार्थः । न तत्प्रक्षेपस्याङ्गं^(२) चेकानुवादेन
मन्त्रविधानात्तस्य तर्पणानन्तर्भावे तर्पणाङ्गमन्त्रमन्त्रायोगात् ।
उक्तं च द्रव्यतामिति सेक्तव्यमिति । एवं पितृतर्पणेऽपि ।

तत्र च ।

“ चिरपः प्रौणनार्थाय देवानामुप^(३)वर्जयेत् ।

पितृणां च यथान्यायं महत्त्वापि प्रजापतेरिति ” ॥

विष्णुपुराणवचनाद्देवतातर्पणे चिरभ्यामः ।

यत्तु ; “ एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ तु मनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्तांस्तान् पितृन् स्त्रियस्त्रैकैकमञ्जलिं ” ॥

इति । तेन देवतातर्पणे महत्त्विति विकल्पः ।

अत्र मन्त्रेण देवतोद्देशत्यागो मानस इति केचित् ।

तद्युक्तं । चतुर्थ्यन्तपदेनैव देवतोद्देशात् । ब्रह्मा द्रव्यतामिति

मन्त्रे द्रव्यपदाभावेन देवतोद्देशत्यागस्मारकेनैवाङ्गत्वात् । प्रतिषेपं

च सोमयागवहाभ्यामन्यायेन देवतोद्देश इति मन्त्रस्य तत्करणत्वेन

(१) वेदान्तकृष्यन्तामित्येवं बह्वचु— ।

(२) -तत्प्रक्षेपस्याङ्गत्वं ।

(३) मपवर्जयेत् ।

चिरादृत्तिः । यत्तु, मन्त्रे द्रव्यवाचकद्रव्यपदाभावात् । वेदिं चि-
 प्रोच इति वेदिप्रोक्षणमन्त्रवत् मन्त्रस्यानादृत्तिरिति तन्न । एक-
 द्रव्ये कर्मादृत्तौ सहस्रमन्त्रवचनमित्येवं वेदिप्रोक्षणेन मन्त्रादृत्ति-
 (१)रभ्यामविशिष्टस्य भक्तदेव मृत्यानुष्ठानात् । इदं जलात् पृथक्करणं
 विना जलाञ्जलौ त्यागस्याशक्यत्वेन त्यागममान^(१)कालीनस्य
 देवतोद्देशत्यागस्यापि प्रत्यञ्ज्यादृत्तौ तत् स्मारकमन्त्रस्याप्यादृत्ते-
 न्याय्यत्वात् । न ह्येकदा भिक्षकालीनोद्भूतजलाञ्जलिषु त्यागसम-
 कालो देवतोद्देशः सम्भवति । न च तन्त्रेण भक्तत्वं पूर्वं कृतो
 देवतोद्देशः त्यागवयमन्वन्तीति वाच्यं । इदमिति द्रव्यनिर्देशं विना
 देवतोद्देशाभावात् । द्रव्यमन्त्रित्वेन हि देवतोद्देशो न स्तत्तन्त्रः ।
 प्रथमाञ्जलिकाले द्वितीयतृतीयाञ्जल्योरभावेन तच्चेदमिति निर्देशा-
 सक्तेः^(२) । यत्पुतहोमादौ भक्तदेव सर्वाङ्गतीर्तुं कृत्वा देवतो-
 द्देशेन ^(३)त्यागममाचार^(४)स्तुचानेककर्तृहोमे प्रत्येकयजमानेन
 देवतोद्देशस्य समकालं कर्तुंशक्यत्वेन तुल्यकालतावाधे भक्तदेव
 लाघवात्करणं युक्तं । तत्र च मन्त्रस्य दृष्टार्थत्वेऽपि यजमानकर्तृक-
 देवतोद्देशे स्मारकत्वेनाङ्गत्वं । किंत्वध्यर्गुगतदेवतहविःपचे चाम्भार-
 कत्वेनैव कर्माङ्गत्वं । अन्यथा तत्र मन्त्रवर्णिकदेवताकल्पनापत्तेः ।
 व्याहृतिभिर्जुष्टयादिति विधौ देवताविधानाभावेन मन्त्रवर्णा-
 देवाग्निवायुसूर्याणां देवतात्वकल्पनात् । तत्र मन्त्रस्याध्यर्गुगता-
 म्यादिमन्त्रित्वेन हविःप्रकाशकत्वे ङ्गच्छते । नान्यथा । जुष्टं चाग्नेये

(१) चिरभ्यास— ।

(२) -सम— ।

(३) शक्तेः ।

(४) समाचारात् ।

(५) तत्रा— ।

जुष्टं निर्वपामि इत्यादि मन्त्राणां देवतासम्बन्धिहविःस्मारकत्वेन
दृष्टार्थत्वं । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादीनां तथात्वेन देवताकल्पकत्वं
च । अन्यथा, यजमानगतदेवतोद्देशार्थत्वे तत्र यजमानेन सह-
देव देवतोद्देशस्य कृतत्वात् पश्चाद्भोगेषु मन्त्रप्रयोगो न स्यात् ।
इह तु स्वयं क्रियमाणे प्रत्यञ्जन्नित्यागो नेमौ कर्त्तुं (१) शक्त्वा-
विति वैषम्यं । आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरिति याज्ञवल्क्यमंहितार्या
श्राद्धप्रकरणोक्तैर्मन्त्रैरित्यर्थः । तत्र विशेषः । श्राद्धे ब्राह्मणे
देवपित्रावाहनं, दैवे प्रागयकुशचयास्तरणपूर्वकं तत्र देवतानामा-
वाहनं । पितृषु तु (२) पितृब्राह्मणात् पूर्वं तदेव कुशचयं दक्षिणार्थं
कृत्वावाहनं । एतेनामृतकुशेष्वेव प्रागयदेवताङ्गत्वेन पितृवाङ्गत्वेन
च दक्षिणायतामंस्कार उच्यते । न तु कुशास्तरणमिति भ्रमः
कार्यः । अत्र च श्राद्धे ब्राह्मणे देवतावाहनं । तत्रैव हविःप्रक्षेपः ।
एवं दशादौ चाग्नौ देवतावाहनं, हविःप्रक्षेपश्च दृष्ट इति
तर्पणजनप्रक्षेपेषु आवाहनाधारकुशेष्वेव कर्त्तव्य इति केचित् ।
तद्युक्त्वां सामान्यतो दृष्टस्य धर्मं प्रमाणत्वात् । जलस्यस्था-
जलस्यस्य वा प्रक्षेपाधारस्य विहितस्य कुशान्तर्द्वानि मानाभावाच्च ।
तेन कुशानाम्नीर्यं कुशेषु प्रागप्येव पितृनावाह्यं दृश्यतामिति
सेक्तव्यमिति प्राचीनाम्वयः कर्त्तव्यः । अन्यथा वाह्योक्तत्वात् प्रत्य-
यस्यामंगतिप्रसङ्गात् । एवमुक्तीर्यं वामभा धौतेन परिधायेत्युप (३)-
क्रम्य स्थूलतर्पणस्य प्रस्तुतनान्तश्च च भूमिः प्रक्षेपाधारत्वस्य श्रुतौक्त-

(१) शक्त्वाविति — ।

(२) पितृतर्पणात् — ।

(३) परिधयेत्यपक्रमेण ।

ज्ञानत्रयं जले कुशानास्तौर्यं तत्रावाह्यं तत्रैव जलश्लेषकः कर्त्तव्य इति वाक्यार्थः । जले तर्पणे तु यदि जलाशये प्रक्षेपाधारे कुशाभरणसम्भवस्तदा तत्र कुशेष्वेव जलप्रक्षेपः । प्रवाहादिनाभरणसम्भवे गुणलोपे तु मुख्यस्थितिन्वायेन यथा कर्त्तव्यं कुशान् यत्र कापि कला तत्रावाह्यं जले जलप्रक्षेपणं इति विवेकः । अत्रावाहनमन्त्रमात्रातिदेशेऽपि प्रश्नस्थानुज्ञानार्थत्वादानुज्ञानलोपे प्रश्नस्यापि लोपः । कार्यकारकत्वादिदेशस्य कार्यभावेऽप्रवृत्तेः । न च प्रश्नस्यावाहनस्मारकत्वेन इह सम्बन्धः स्यादिति वाच्यं । विवृतौ कार्यान्तराकल्पनात् । तथा सति कृष्णलेख्यवघातस्यादृष्टकल्पनवाङ्मत्वापत्तेरिति प्राचीनावीत्युदकमिति, निवीती च भवेत्तत्र इति मध्ये मनुष्यतर्पणार्थं निवीतित्वं बोध्यं । मनुष्यत्वाविशिष्टाच्च मनकाद्युपिपुत्रतर्पणे मरीच्याद्युपिपुत्रतर्पणे च निवीतित्वं ।^(१) निवीतमनुमनुष्याणामिति श्रुतेरर्थवादत्वेऽपि संवीते^(२) मानुषमिति श्रुतेरनन्यपरत्वाद्यज्ञोपवीतप्रकरणे पाठान् ।

यच्च, योगियाज्ञवल्क्यीयेः—

“अज्ञादौतुपवीती तु देवतीर्षेण तर्पयेत् ।

निवीती कायतीर्षेण मनुष्यान् मनकादिकान् ॥” इति-

मनकादितर्पणं^(१) तदपि पद्मपुराणे मनकाद्यनन्तरं मरीच्याद्युपाह्वानात् मनकादिप्रहणेन मरीच्यादीनामपि संयत्तः । अतएव पद्मपुराणे,— “निवीती च भवेत्तत्र” इत्युपक्रम्य मनकादि-

(१) निवीतिं ।

(२) संवीति ।

(३) यद्यत् ।

मरीच्यादितर्पणमुक्त्वा पश्चाद्देवापस्यं, ततः कृत्वेति अपस्यता
विहिता । किंच बौधायनेनापि निर्वीतौ षड्योन्तर्पणमौति
वक्तव्यमेव मनुष्यतर्पणे निर्वीतित्वमुक्तं । तथा च तैत्तिरीयश्रुतौ
यज्ञोपवीतप्रकरणे अजिनं वामो दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं वाङ्-
मुद्धरेत् । अविधत्ते सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीना-
वीतं । अत्र विपरीतमिति दक्षिणेऽवधत्ते सव्यमुद्धरत एवमपस्य
भवतीत्युक्तं । मवीतं कण्ठपार्श्वद्वयलयं ; तच्च मानुषमित्यर्थः ।
निर्वीतित्वं प्राचीनावीतित्वं चोत्तरीयवस्त्रमपि कर्त्तव्यं । यज्ञ-
सूत्रत्वाविशेषात् ।

“ यथा यज्ञोपवीत तु धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तत्र मंधार्यते यन्नादुत्तरान् साधनं शुभम् ” ॥

इति वाक्यदर्शनाच्च । अतएव श्राद्धप्रकरणे अपस्यं वामो
यज्ञोपवीते कृत्वेत्युक्तं । दक्षिणेनैव गृह्णीयादिति जलाञ्जलिप्रणं
दक्षिणहस्तपितृतीर्थद्वारा । पात्रे पाणिग्रहणे तेनैव मन्त्रैर्दर्भेणेति ।

“ षड्दर्भेभ्य देवं स्यात् कार्यं मानुषकं तथा ।

मूलाग्रशिष्टदर्भेभ्यः पितॄणां तर्पणं स्मृतं ” ॥ इति -

वाक्याद्वैवे मानुषे च षडजत्रो दर्भाः । पितॄन् दिग्गुणोक्तताः ।
तथा ।

“ अग्रे तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्यतः ।

पितॄंश्च कुशमृन्माघेरिति व्यवस्था मन्तव्या ” ॥

अग्निष्वात्तानित्यादिषु त्रिषु पितृनिनि मन्वध्यते ।

एतदनन्तरं यमांशैक इति कात्यायनवचनाद्यगतर्पणं ।

वैकल्पिकं । यदि स्याज्जीवत्पितृक इति कात्यायनेन यमतर्पणानन्तरमेवमुक्तेर्वैकल्पिकं यमतर्पणमिव जीवत्पितृकस्य । यत्तु, माहमर्णे माहत्तर्पणे समाचारः ; म ; “येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदि”त्युक्तपञ्चाशत्यादेव ; तस्य च पितृसंस्कारत्वात्पितामहादीनां पितृतर्पणे (१)निषिद्धे पुत्रेण मातुः क्रियते । नमस्कारस्वधान्वितामिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयं । यथायेन भिन्नवाक्यत्वात् । तेन कथवालनलसृष्टतामित्येव प्रयोगः । ह्यतामिति सेक्यमित्यविशेषोपादानात् । यमतर्पणे तु यमाय नम इत्येवं वाक्यं । वस्त्रादितर्पणे वस्त्ररूप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः । इत्येवं वाक्यं । आचार्याश्चेति चकारेण वस्त्रादिवन्नमस्कारं स्वधान्वितमितिदिश्यते । पितृस्त्रां स्वधेति नमःस्वधान्वितानिति दृश्यते चकारेण । पितृशब्दस्य मन्वन्विशब्दत्वे पितृनित्युक्ता स्वस्यैव पित्रादयो लभ्यन्त एव । स्वानिति पुनर्वचनं प्रयोगवाक्ये स्वप्रकाशकपदोच्चारणार्थं । तेनाम्नत्पिता इत्येवं प्रयोगः । एवं नामतरति नामोच्चारणे प्राप्ते पितृप्रवृत्तिपदं पित्रादिपदोच्चारणार्थं । एवं पितृप्रवृत्तीनि पदानि नामत इति दम्बः । तातस्तृतीयार्थे (२) पितृपितामहप्रपितामहादिपदनामाभ्यां देयमित्यर्थः ।

अतएव पद्मपुराणे,—

“दर्भपाणिस्तु विधिना प्रेतान् स्वान् तर्पयेद्दुधः ।

पित्रादिनामगोत्रेण तथा मातामहानपि ” ॥

(१) तपणेन निद्धेः ।

(२) तृतीयार्थं तच्छ्लोकः ।

अत्रापि स्वानित्यस्मत्शब्दप्रयोगार्थं । गोत्रवाचकपदोच्चारणं
अस्मादेव वचनात् ।

“नामतस्तु स्वधाकारैरिति योगियाज्ञवल्क्यवचने नामगोत्र-
स्वधाकारैरिति पाठान्तरपक्षे च व्यक्तमेव गोत्रपदोच्चारणं । नाम-
पदस्य विशेष्यपरत्वेनाभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातेऽपि नामगोत्रयोः
प्रयोगे पौवांपर्यन्तियमे मानाभावात् प्रयोगकाले विशेषणसमर्पक^(१)-
त्वेन गोत्रस्य पूर्वं निर्देशः, पित्रप्रभृतिपदस्य नाम्नां ममासेन
नामपूर्वं निर्देशः । तत्र मन्ततिगोत्रचरणमिति पर्यायपाठात्
पुत्रपौत्रगोत्रशब्दार्थः । पुत्रपौत्रपरम्परामात्रविशिष्टमिति विशेष-
लाभाय तदादिभूतपुरुषेणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादि-
संभारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्भवस्तथापि कौत्सस्य ये
पित्रादयः पूर्वं ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाचः सर्वे कौत्ससेन गोत्रान्तरेभ्यो
व्यावृत्ताः कौत्सोपलक्षितपुत्रपौत्रपरंपरात्वेन गोत्रशब्दाभिधेयाः ।
एवं च गोत्रशब्दस्य परंपरारूपधर्मवाचित्वात्तद्भ्रमविशिष्टव्यक्ति-
लाभाय सगोत्र इति । तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरंपराक
इत्येवं विशेषणविशेष्यभावात् । कौत्ससगोत्र^(२) निर्देशो भवति ।
अतएव “सगोत्रां मातुरप्येक्ये नेच्छत्युद्वाहकर्मणौ”ति ।
“अमगोत्रा च या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः । यत्तु ;
अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु स्वधा नमः । तद्भ्रमवाचिगोत्रपदस्य
व्यक्तिनक्षणया न च स्वायत्ते प्रयोगे लक्षणा युक्ता । अत्र च

(१) सम्बन्धकत्वेन ।

(२) कौत्ससगोत्र-इति निर्देशः ।

इति मातामहादितर्पणस्य पूर्वमेव विहितत्वादिवचनं क्रमार्थमेव ।

तथा च कात्यायनः, नमो व इत्युक्त्वा मातामहानां च ।

विष्णुपुराणे,—

“ पितृणां प्रीणनार्थाय त्रिरपः पृथिवीपते ! ।

पितापिता^(१)महेभ्यश्च प्रीणयेत् प्रपितामहान्” ॥

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात् पेत्रेण तीर्थेन काम्यं चान्यच्छृणुष्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्ये तथा नृप ! ।

गुरवे मातुस्तादौनां त्रिगधपित्राय भृशुजे ” ॥

प्रमाता पितामहभार्या, तन्माता पितामहस्य बुद्धिम्यत्वा^(१)-
त्पितामहौ, एवं याज्ञवल्क्यकात्यायनयोर्मातृतर्पणमन्यत्र पतिना
महेतिन्यायेन पित्रतर्पणान्तर्गतत्वान्न पृथक्कर्त्तव्यं, मातादृष्टिविशेष-
कामनया पृथक्कर्त्तव्यं चेन्मातामहादितर्पणान्तरं कर्त्तव्यं । न
कथंचिदपि पितृपितामहप्रपितामहतर्पणान्तरं मातृपिता-
महौप्रपितामहौतर्पणं कार्यं, कल्पतरुकारेण तु मात्रादितर्पणमपि
नित्यमेव स्मृत्यन्तरात् काम्यत्वं तु नित्यमैव सतः संयोगपृथक्का-
दितिवदता मातामहादितर्पणान्तरं नित्यमेव मातृतर्पणमित्युक्तं,
नित्यतोक्त्या याज्ञवल्क्यौयकात्यायनौययोर्मात्रादितर्पणं न पित्रादि-
तर्पणान्तर्गतं । अत्र मातुः पृथक्श्राद्धमन्यत्र पतिना महेत्यस्य
श्राद्धपदस्य तर्पणविषयत्वे मानाभावे न याज्ञवल्क्यौयादौ मात्रादि-

(१) पितामहेभ्यश्च तथा— ।

(२) बुद्धिम्यत्वात्-तत्रपितामहभार्या ।

तर्पणमनुकमेव विष्णुपुराणाद्वाह्यं, तथा च तन्मतेऽपि न माता-
महादितर्पणात्पूर्वं मातृतर्पणं ।

यत्तु शङ्खः—

“ पित्रे पितामहाभ्यां च मात्रे दद्यात्ततो जलं ।

पितामहस्ततो दद्यान्मातामहकुले ततः ” ॥ इति ।

तथा च मरुचिः—

“ पित्राणां तर्पणं पूर्वं मातृणां तदनन्तरं ” ।

इति, गोभिलः, चैन् पित्रतः, चैन् मातृततः, तदपि याज्ञ-
वल्क्यीयकात्यायनयोर्वाजमनेयिपरिग्रहीतत्वेन, सूत्रशाखाश्रयत्वात्,
विष्णुपुराणीयस्य प्रायेण वाजमनेयिनां परिग्रहीतत्वेन ।

“ येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत्सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ” ॥

इति मनुवचनाद्वैकन्पिकविषये पूर्वपरिग्रहीतमार्गाश्रयत्वस्य
च्चातकधर्मत्वेन कथनात् तत्त्यागे च्चातकत्रतलोपापत्तेर्वाजमनेयिभिः
पितृतर्पणानन्तरं मातामहादितर्पणं, तदनन्तरं च मातृपितामही-
प्रपितामहीतर्पणं कर्त्तव्यमिति, तथा शाखान्तराधिकरणे,—

“ स्वाध्यायग्रहणेनेकशाखाभिः परिग्रह्यते ।

एकार्यानां विकल्पस्तु कर्मकले भविष्यति ” ॥

इति शाखानां विकल्पेनाध्ययनमुक्त्वा तर्हि शाखाध्ययने
न नियमः पित्रादिक्रमागतशाखां त्यक्त्वा शाखान्तरमपि कथं
नाधीयत इति शङ्कायां वार्त्तिककारः संप्रदायगतमुक्त्वा स्वां
समाख्यामनुवर्त्तिनी ।

“शाखां शाखान्तरं युक्तं नाध्येतुं मद्दृशे ममे” इति पूर्व-परिग्रहौतस्य ग्रहणमावश्यकमित्याह, यत्तु होलाधिकरणे स्मृतीनां सर्वधर्मत्वमुक्तं तदपि स्वशाखाश्रयाविरुद्धपरशाखाश्रयस्मृतिबोधि-ताधिकर्मण्यधिकारमिद्विपरं ।

स्वशाखाश्रयमन्त्रवे वानुकल्परूपेण परशाखागतस्यापि पक्षस्थानु-ष्ठानेऽपि नाधिकारहानिरित्येवं परं च ।

अन्यथा,

“ स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयं तु यः ।

कर्त्तुमिच्छति दुर्मथा मोघं तत्तस्य चेष्टितं ” ॥

इत्यादिप्रचनानां निरालम्बनत्वापातात् । तथा बलाबलाधि-करणे स्वशाखाश्रयेण परशाखाश्रयं बाध्यत इत्युक्तं, यत्तु विकल्पि^(१)-माष्टदोषेषु, अङ्गीकृत्यापि तौ दोषौ पूर्वं केनापि चेतुना प्रयोगान्तर-काले तु पुनर्दोषद्वयं भवेदिति, एकस्यैव विकल्पे पक्षद्वयाश्रयणमुक्तं । तत्पदान्तरस्य पूर्वपरिग्रहौतत्वेन व्यवस्थितप्रायविकल्पव्यतिरिक्त-विकल्पविषयमेव । एवं च “ कुरु वाजपेये मत्तदग्रेव वा गवास्तं कुरुवाजपेयमित्याचक्षत ” इति परशाखागतहीनकल्पदक्षिणाश्रयणं वाजमनेयिनामनुकल्पमेव, यदा, वेदान्तर्गतशाखात्वात्सामशाखापि ^(२)स्वशाखा । चय्या विद्ययेति वेदप्रथात् शाखात्रयस्य सर्वेषां पूर्वपरिग्रहौतत्वादिति । एवं च यत् पठन्ति;—

“ मातामहानां यः कृत्वा मातृणां मंप्रयच्छति ।

उदकं पिण्डदानं वा नरकं स तु गच्छती”ति तदाज-

(१) विकल्पम्याश्रय दोषेषु — ।

(२) यच्छाखा ।

मनेयिव्यतिरिक्तविषयं । प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदधा-
 ङ्कुङ्कति येऽग्निहोत्रमिति निन्दायथोदितहोमप्रसङ्गायै । नलनुदित-
 होमनिषेधार्थमिति सपत्न्यादिमाहविषयं चेति । न च याज्ञ-
 वल्क्ये, माहृतर्पणस्याप्यनुक्तस्य स्मृत्यन्तरात्मसुचये स्मृत्यन्तरोक्तस्थानस्य
 समुच्चयाश्रयणात् शाखान्तरीयाङ्गप्रवेश इव क्रमहानेरदोषत्वान्न
 स्वशाखाश्रयविरोध इति वाच्यं । ततो मातामहानिति श्रुति-
 क्रमवाधप्रसङ्गात् । विष्णुपुराणोक्तस्थाने निवेशविरोधाभावात् ।
 शाखान्तरीयाङ्गमपि श्रुतिक्रमादिविरोधेनाङ्गानां पाठक्रमवाध एव
 शाखान्तराधिकरणे उक्तः । मातामहतर्पणानन्तरं माहृतर्पण-
 प्रवेशेन श्रुतिक्रमवाध इति सर्वमनवद्यं, अथवा, ततो मातामहान्
 सखीनितिमध्ये सखितर्पणमुक्त्वा माता^(१)माहृत्स्येति याज्ञवल्क्य आह,
 ततो माहृतर्पणं स्मृत्यन्तरसम्वादात् पितामह्यादितर्पणोपलक्षणं ।
 “पूर्वं स्वपितरस्तर्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत्” । इति वचनाच्च ।
 सखितर्पणस्य पश्चाद्भावः, स्वपितृपदस्य सपत्नीकसखीयप्रेतपरत्वात्
 सख्यादीनां स्वपितृत्वाभावात् । अत्र यदि स्याज्जीवत्पितृक एताने-
 वेति नियमवन्मातामहे जीवति तर्पणनिषेधाभावात् । प्रमाता-
 महादिषु पुरुषत्रयतर्पणं । “पितरो यत्र पृथ्यन्ते तत्र मातामहा
 अपी”तिनियमवचनात् बहूनां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये च “माता-
 महांश्च भन्तमि”ति मातामहपदोपस्थापितपितृमात्रादिवर्गस्य
 बह्वं प्रापितमिति प्रमातानहृद्ब्रह्ममातामहयोरेव द्वयोस्तर्पणं
 न द्वितीयस्येति मतमिति संबन्धः, माहृतर्पणे तु “न

जीवितु^(१)मितिदद्यादि”तिनिषेधो जीवितु^(२)मिति पुंस्त्वस्योद्देश्य-
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्मातामहवर्गवत्पितृपुजामाहित्यनियमस्य
“मातामहांश्च मतत”मितिवत्तर्पणनियमवचनस्य च निषेध-
प्रतिप्रसवहेतोरभावात् । मातरि जीवन्त्यां न पितामह्यादितर्पणं ।
पितामह्यां जीवन्त्यां मातृमात्रतर्पणमिति ।

“ पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेदापि पितामहः ।

पितुः स्तनाम संकीर्त्त्य कौर्त्तयेत् प्रपितामहः” ॥ इति-

वत्प्रतिप्रसवाभावेन जीवितुमितिदद्यादितिनिषेधप्रवृत्तेः, पितुः
स्तनाम कौर्त्तयेदित्यत्र पितृपदस्य मात्रुपलक्षणपरत्वे पितामहपदस्य
पितामह्युपलक्षणपरत्वे मानाभावात् पितृपदेऽपि पितामात्रेत्येक-
शेषः कथंचित् स्यात् । न तु प्रपितामहपदस्य प्रमातामहपरत्वे
किंचित् प्रमाणमस्ति, पितृप्रातिपदिकोत्पन्नप्रपितामहपदस्य
मातृपरत्वे प्रमाणमस्ति तद्वारा प्रमातामहलक्षकः स्यान्नतत्र प्रमाण-
मिति, प्रमाणमस्ति भवतु तथा, मातामहादितर्पणे । केचिदन्ते
नमः शब्दं नेच्छन्ति, पितृन् स्नानितिवचने पितृशब्दस्य स्वकीय-
मपिण्डीकृतप्रेतपरत्वेन मातामहादिमंगहात् । तत्र स्वधानम
इति मंगतेः । मत्स्यादितर्पणे तु नामतस्तु स्वधाकारैरितुक्त्वा
नमः शब्दाभाव इति वदन्ति, नामशब्दस्य गोचमस्त्वन्धयोरुप-
लक्षकवत् स्वधाशब्दस्यापि पूर्वाङ्गनम शब्दोपलक्षणपरत्वं न्याय्यं
प्रतिभाति; अन्यथा, दृष्यतामिति पदं नामादिप्रणवोच्चारणमपि
परिश्रमिंतं । तेनानुवादित्वात्तर्पणान्तरतुभ्यं, तेनात्र यथामम्रदायं

नमःशब्दप्रयोगः । अत्र सख्यादिच्छत्रिगन्तानां तर्पणं तर्पयेदा-
नृगंभार्थमिति वचनात् काम्यमिति केचित्, तदसत्, कात्यायनेन
ज्ञातिवान्धवान्तानामेषामेव तर्पणमुक्त्वा अतर्पिता देहाद्रुधिरं
पिवन्तीति दोषोक्तेः, तेनानृगंभार्थं स्तुतिमात्रार्थं । अत्र माता-
महीप्रमातामहीवृद्धप्रमातामहीनां आचार्याचार्यपत्नीगुरुगुरु-
पत्नीनां बौधायनोक्तं वैकल्पिकं, ज्येष्ठभाद्रपिढ्यमातुलादीनां
इन्दोगपरिशिष्टोक्तं वैकल्पिकं, स्मृतिशास्त्रविकल्पन्यायात्, अत्र
क्रमवाक्यं पठन्ति ;—

“दैवं पिता च माता च मातामहपिढ्यकौ ।

भ्राता च पिढ्यभगिनी मातुलः शशुरस्तथा ॥

मातुः स्वसा च भगिनी पत्नी पुत्रस्तथैव च ।

गुरवः स्वामिनश्चैव भावुकशालवान्भवाः ॥

पिढ्यतर्पणकाले च कारुण्यात् आद्भुतकर्मणि ।

क्रमेणैते प्रयोक्तव्याः मौनकस्य वचो यथा” ॥ इति—

अस्य च क्रमस्य पूर्वं स्वपितरस्तर्प्या इति याज्ञवल्क्यविरोधात्
तद्विरोधं विहायायं क्रम आदरणीयः, स च प्रयोगो लिख्यते ।

“यथा आहुं यथा प्रकाशं” इति शङ्खवचनात् । यस्य नाम
प्रकाशते तत् स्मर्यते, अद्भुतायां सत्यां तस्य तर्पणं कार्यं । नासवर्णं
कदाचनेति निषेधात् । ब्राह्मणेभ्य एव देयं, विष्णुपुराणे, “स्निग्ध-
मित्राय भुभुज” इत्यन्तं पिढ्यतर्पणमुक्त्वा—

“इदं चापि जपेदस्य दद्यादात्मैश्वर्या नृप ॥

उपकाराय भूतानां कृतदेवादितर्पणः” ॥

“ देवासुरान्मया यथा-नागा-गन्धर्व-राक्षसाः ।

पिशाचाः गुह्यकाः सिद्धाः कुशाण्डान्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

द्विप्रिमेते प्रयान्थाग्द मद्दत्तेनाम्बुना ऽखिलाः ॥

नरकेषु ममलेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्यायनायेतद्दीयते मलिनं भया ॥

ये वाग्धवा श्रवान्धवा अन्यजन्मनि वान्धवाः ।

ते द्विप्रिमखिलां यान्तु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः ॥

काम्योदकप्रदानं ते मयेतत्कथितं^(१) नृप ! ” ।

इदं अपेद्म्बुदद्यादिति लिङ्गवाक्याभ्यां मन्त्रस्याम्बुदाने सम्बन्धः ।
अग्निहोत्रं जुहोति, यवाः पचतीतिवत्करणश्रुत्यभावेऽप्यदृष्टा-
र्थत्वप्रसङ्गभयेन लिङ्गवाक्याभ्यां विनियोगात्, न तु मन्त्रपाठो
नित्यः, अम्बुदानं मन्त्रेण वैकल्पिकं, मन्त्रकाम्बुदानमेव काम्यं,
काम्योदकप्रदानमित्युपसंहारात्, अम्बुदानेन मन्त्रसम्बन्धस्य काम्यत्वे
तदसंगतेः । पितृतर्पणानन्तरं पाठाच्च प्रायश्चित्तदर्शने न पितृण
तीर्थेन इति पूर्वाक्रानुपद्वात् पितृविधया तर्पणं पाठकमे वाधका-
भावाच्च. यथापाठमिहैव एतदेवादितर्पणमिति लिङ्गाच्च, इदं च
सर्वं खानाङ्गतर्पणेऽपि । तथाच विष्णुः,— ततः मन्त्रिवाग्धवाः,
ततः सुषटः, एवं नित्यघ्राणौ भवतीति मृत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां
तर्पणं खानाङ्गमित्युक्तं भवति । कात्यायनः,— निष्पीड्य खान-
मासम्य ब्राह्म्यवैष्णवरौद्रमाविचीमैचावइणेभु लिङ्गैरर्षयेत् ।

स्नानवस्त्रमित्येकत्वमविवक्षितं, “स्नानशाखां प्रदातव्या मृदस्त्रिस्रो विशुद्धये,” इति. वचनान्मन्त्रत्रयेण शोधयित्वा निष्पीडनं ।

याज्ञवल्क्यः,—

“वस्त्रनिष्पीडनं तोयं स्नातस्योच्छिष्टभागिनां ।

भागधेयं श्रुतिः प्राञ्च तस्मान्निष्पीडयेत् स्थले” ॥

अन्नप्रकरवत्तस्यापमयेन पीडनं, तथा,— “असंस्कृतप्रमौतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिं,” एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि, खिष्टयावत् यागाङ्गांशेनादृष्टार्थं च, तेन भ्रान्त्या स्नानवस्त्रस्य निष्पीडनेनांशे वा अकृतस्नानस्य वा तर्पणे तिलान्तरेणास्य असंस्कृतप्रमौतानुद्दिश्य जलत्यागः कार्यः । स्नातस्येति वाक्येन प्रकरणं वाधित्वास्य स्नानाङ्गत्वं । तेन तर्पणरहिते क्रियाङ्गस्नाने पादं प्रवर्त्तत इति केचित् । तत्र, स्नानपदस्य प्रकृतमाध्याह्निकस्नानपरत्वात्, अन्यथा, प्रयाजे कृष्णसं जुहोतीत्यत्र प्रकृतप्रयाजवाधेन सर्वथागाय प्रयाज-शेषतापत्तेः, वै (१) मृधेऽपि न प्रकरणवाधो व्यवस्थामात्रं तु प्रकरणेन दर्शाङ्गतापि प्राप्ता, तत्र उच्छिद्य पौर्णमासमात्रे व्यवस्थापनात् । मासाय्यधर्माणां लिङ्गेन दर्शाङ्गत्वात् ।

याज्ञवल्क्यः,—

“पीडयित्वा ततः पद्याञ्जपं कुर्यात् सुविस्तरं” ।

“अजपी पूयशोणित”मित्यादिना विष्णुपुराणे नित्यजपो य उक्तमास्थायं कालविधिः । ततो ब्रह्मयज्ञ एव जपयज्ञः ।

(१) वै मृधेऽपि ।

“ ये पापयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञममन्विताः ।

सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशौ ” ॥

इति ब्राह्मयज्ञे जपयज्ञप्रयोगात् ।

तथा,—

“ यद्य श्रुतिजपः प्रोक्तो जपयज्ञः स उच्यते ” । इति वाच्यं ।

याज्ञवल्क्ये,—

“ तर्पणात् पूर्वमारभ्य वेद ” मित्यादिना ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधानात्, न च तस्यैव कालविधिः । अनुपादेयं कालं प्रति जपकरणे विधाने कर्मान्तरत्वात् । माममग्निहोत्रं जुहोतीतिवत् । न च विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेत्यादिवत् रूपाज्ञानादकर्मान्तरत्वं । नाद्यमर्पणात्पर-
मन्तर्जले जपो न व्याहृतिभ्यः पर होमेन सावित्र्याः परं जप्य इति शंखेन जपमामान्यमुद्दिश्य गायत्रीविधानात् । न च तथा सति तर्पणाङ्गत्वप्रसङ्गः, स्नानवस्त्रजलप्रतिपत्त्या तर्पणममापनात् । “ निष्पीडयति यः पूर्वं स्नानवस्त्रं तु तर्पणा ” इति पूर्वं तर्पणममाप्तेः पूर्वं वस्त्रनिष्पीडने दोषकथनं । अत्र^(१) च वस्त्रनिष्पीडनकथनं आचमनानां तर्पणममाप्तिं द्योतयन्ति । न च ममाप्तस्य पुनरङ्ग-
सम्भवः । किंच मनुना स्नातकप्रतकरणे,— “ ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञमित्यथ ऋषियज्ञपदेन ब्रह्मयज्ञमुक्त्वा,—

“ मइलागारयुक्तानां नित्यं च प्रथतात्मनां ।

जपतां जुहुतां चैव विनिपातो न विद्यते ” ॥

इति जपस्य फलार्थत्वमुक्त्वा "वेदमेव जपेन्नित्य"मिति तस्यैवं जपस्य वेदमन्त्रसाध्यस्य नित्यत्वमादर्शितं । मन्ध्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितं । तेन पुरुषार्थस्यैव जपस्यायंकालः । एतेनाप्य चानाङ्गत्वं प्रत्युक्तं । अतएव ब्रह्मविष्णुप्रमुखानां देवानां पूजनमपि न चानाङ्गं । न वा तर्पणाङ्गं । वस्त्रनिष्पीडनान्ते तर्पणस्नानयोः समाप्तत्वात् । तीर्थविमर्जनमात्रमेव हि चानाङ्ग-
लिङ्गात् तदादायैव चान^(१)विधिरेव इति कात्यायनस्थान्ते उप-
संशारः । यथा शान्तपनीयां वह्निर्गृहमेधीयस्य करणाद्विर्होम-
माचस्योत्कृष्टस्य गृहमेधीय समाप्तौ शान्तपनीयाः सः स्थाप्येति
वचनं वह्निर्होममाचमपेक्ष्य, अतएवैषां तर्पणोत्तरकर्म इति
समाख्या, यत्तु याज्ञवल्क्ये,—

“उपस्थानादिर्दस्तावान् मन्त्रवान् कीर्त्तितो विधिः ।

निवेदनान्तं तत्स्थानमित्याहुर्ब्रह्मवादिनः” ॥

इति, चरुगुंहीतितोयमुपस्थापयेदित्यादि देवाः पान्तुत्विदं जप्य
निवेदनमित्यन्तकर्मकलापस्य स्नानपरिभाषा, नानेन^(२) तर्पणादीनां
मन्ध्याब्रह्मयज्ञादीनामपि स्नानाङ्गता ।

तथा सति प्रातःस्नानादावतिदेशे चङ्गविगोधात्, किन्तु
^(१)स्नानप्रसङ्गेर्द्वयं । चङ्गप्रकरणत्वेन यथासम्भवं, तीर्थविमर्जनान्तरित-
कर्मप्रसक्त्या, अन्यथा उपस्थानप्राशनपाटप्रक्षालनाश्मनादे^(३)रङ्गता-
पत्तेः, न च परिभाषायाः प्रयोजनान्तरं दृग्गते । तथा सति

(१) विधिरेव ।

(२) स्नानप्रसङ्गैव ।

(३) अन्तर्गतानां ।

(४) रङ्गतापत्तेः ।

तदेव प्रयोजनं, न तु तत्तन्मध्यगतानां सर्वेषां पुरुषार्थत्वेनावगतानां
दर्शप्रकरणगतगोदोहादीनां स्नानाङ्गत्वं । अतएव यद्विष्णुस्मृतौ,—
वस्त्रनिष्पीडनानन्तरं ततो यज्ञोपवीती भूत्वा सटाचम्य पुरुष-
सूक्तेन प्रतृचं पुरुषाय पुष्याञ्जलिं दद्यात्, उदकाञ्जलिं वा एवं
नित्यस्नाथी स्यादिति तेनापि पुरुषसूक्तपूजायाः स्नानाङ्गत्वं, येन
प्रातःस्नानेनेतिदेशः, एवं पदेन वस्त्रनिष्पीडिना तु पदार्थानामेव
परामर्शात् । तत् मिद्ध नित्य^(१)स्नाथं कालः ।

विष्णुपुराणे,—

“आचम्य च ततो दद्यात्सूय्यांय मल्लिलाञ्जलिं ।
नमो विवस्त्रते ब्रह्मन् भास्त्रते विष्णुतेजसे ॥
आगच्छ^(१) सवित्रे शुचये सवित्रे कर्मदायिने ” ।

नरसिंहपुराणे,—

“ततोऽपि^(१) भाजने दद्यात्तिलपुष्यजलान्वितं ।
उत्थाप्य मूर्ध्नि पर्यन्तं हंसः शुचिपदित्यूचा ” ॥

हंसः शुचिपदित्यूष्ये दद्याद्भानवे इत्यर्थः ।

प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यर्हितत्वात् । तथाच नमो विवस्त्रत-
इति मन्त्रेण मह विकल्पः ।

पद्मपुराणे,—

“आचम्य विधिवत्सम्यगालिख्येत्पद्ममघतः ।

अक्षताभिः सपुष्याभिः मतिलारुणचन्दनैः ॥

(१) नित्यजपस्य — ।

(२) जगत्प्रदिवे ।

(३) ततोऽर्घ्यं भानवे— ।

(१) अर्घ्यं दद्यात्प्रयत्नेन सूर्य्यनामानुकीर्त्तनैः ।
 नमस्ते विष्णुरुपाय नमस्ते विष्णुरुपिणे ॥
 सहस्ररश्मये तुभ्यं नमस्ते सर्वतेजसे ।
 नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ॥
 जगत्स्वामिन्नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभृषित ! ।
 पद्मनाभ ! नमस्तेऽस्तु दिव्यचन्दनरूपष्टक् ॥
 नमस्ते सर्वलोकेश ! सुप्तानामपि बुधसे ।
 सुकृतं दुष्कृतं चापि सर्वं (२) पश्यति सर्वदा ॥
 सत्यदेव ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ।
 दिवाकर नमस्तेऽस्तु प्रभाकर नमोऽस्तु ते ॥
 एवं सूर्य्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणं ।
 द्विजं गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं प्रजेत् ॥

अथ अक्षताभिः अर्घ्यं दद्यादिति पूर्वेण सम्बन्धः ।

सूर्य्यनामानुकीर्त्तनैः—

नमस्कृत्येति परेण सम्बन्धः, तेनार्घदानानन्तरं नमस्ते विष्णु-
 रूपायैत्यादिना सूर्य्यनमस्कारः प्रदक्षिणत्रयं चार्घदानाङ्गदं ।

याज्ञवल्क्यः,—

“ निष्पीड्य चानवस्त्र तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।
 देवानामर्चनं कृत्वा ब्रह्मादीनाममत्सरः ॥
 ब्रह्मवैष्णवरोद्रेस्तु माविचेर्मन्त्रवारुणैः ।
 तल्लिङ्गेऽर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् देवाम् समाहितः ॥

ध्यात्वा प्रणवपूर्वं तु दैवतं तु ममाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया त्विह ।
 तत्सर्वं प्रणवेनेव कर्तव्यं चक्रपाणिनः ॥
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप-एव वा ।
 अर्चितं स्याज्जगदिदं तेन सर्वं चराचरम् ॥
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुदेवो दिवाकरः ।
 तस्मात् प्रज्यतमं^(१) नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ॥
 सावित्र्या दद्याद्गुपादि यथाशक्ति ममाहितः ।
 एवं संप्रज्य देवेर्गं स्रणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेत्कै हसः शुचिपदित्यूचा ॥
 स याति ब्रह्मणः सद्य स्यात्सर्वं स्रतवान् तु यः ।
 अदृश्यमन्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 संवसेत्येति पाणिभ्यां तोयेन विन्दजेन्मुखम् ।
 स्वयभुरित्युपस्थाय सूर्य्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आहृत्य तु नमः कुर्याद्दिशोदिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽग्नये पृथिव्ये शंभुधौभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ।
 एताभ्य देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलं ॥
 दत्त्वा नमस्ये क्रमशः स्वान्ते वै सर्वकर्मणां ।
 नमोऽग्भ्योऽपां पतये वह्णाय नमो नमः ॥

इत्युक्त्वापो नमस्कृत्यावनौ वेदांस्य नामवत् ।

इदमापः प्रदहत धाम्नो धाम्नस्तथैव च ॥

विमोचनं तु तीर्थस्य आप्यायस्वेति वै जपेत् ।

देवा गातु^(१) विद् इति कृत्वा जप्यनिवेदनं ॥

प्रचान्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ” ।

ब्रह्माविष्णुमहेश्वरा एकैकेन मन्त्रेणार्चनीयाः, सविता मित्रो
वह्णश्च त्रिभिरेव उपादेयगतवङ्गत्वस्य विवक्षितत्वात् तन्निर्द्दि-
ष्टं ब्रह्मादिदेवताप्रकाशनममर्थैः । ध्यातेति पुराणोक्तं देवता-
मूर्त्तिं ध्यात्वा तन्निर्द्दिष्टं तदन्ते प्रणवदेवतानां नमःपदा-
न्युक्त्वा, ॐ ब्रह्मणे नम इत्येदं पृथक् पृथक् प्रतिदेवतं पुष्पं
विन्यमेत्, जले चिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमन्त्रेणेत्यर्थः,
विष्णुपूजायां विगोषः, प्रणवेनावहनादि पुरुषसूक्तेन ममस्तेन
पुष्पदानं, ममस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं, विष्णु-
कृतिगतं प्रत्येकस्य पुष्पदानमाधनत्वमन्त्रं न याच्छं, उदकदानं
वा पुष्पाभावे, गायत्र्याशुपवामनान्तं कर्म निरञ्जनं निष्पपञ्चं ब्रह्म,
अथ नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषेण नारायणेनाभिष्टौतीत्यच-
श्रुत्या 'मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानात्मन्त्रनिर्द्दि-
ष्ट्यापि नारायणपरत्वाद्विरुद्धश्रुतिगतपुरुषोत्तमतरमिंहनिष्णुपुरु-
षाणिपदानां पूजावाक्यश्रुतानामप्यनादरः, नरमिंहपुराणे, ध्येयः
वदेति नारायणमूर्त्तिंध्यानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददानीति
प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिख्यते ममाचारोऽप्येवं, टिप्पः

प्रतिच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्या । दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्य
इति केचित्, श्रवनौ भूमौ देवनमस्कारो नामवत्, षड्वेदाय
नम इत्येवंक्रमेण, आप्यायस्वेति जपस्य देवाः गातु विद् इति
वेदनं अनेन जपेन परमात्मा प्रीयतामित्येवं रूपेण ।

अथ स्नानपद्धतिः, चतुर्थभागे-उक्तलक्षणमृत्तिकास्त्रीगोमस्रन्धि-
दिवसगृहीतगोमय-तिल-पुष्प-यव-कुश-दूर्वा-चन्दनादिकमादाय
ग्रामात् पूर्वणोत्तरेण वा वह्निर्भूय जलाशयं गत्वा जलाशयसमीपे
स्नानोपकरणस्थापनं द्विवासां पवित्रोपयद्द्वय^(१) आचमेत्, नारायण-
नमस्कारः, त्रिमात्रप्रणवोच्चारणं, नारायणमन्त्रेण ममन्ताच्चतुर्हस्त-
परिमिततीर्थकल्पनं ।

“ विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।
पाद्मिनस्त्वेनसप्तस्त्रादाजन्मरणान्तिकात् ॥
तिस्रः कोट्यर्द्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।
दिवि भुवन्तरौत्से च तानि ते मन्ति जाङ्गवी ॥
नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नन्दिनीति च ।
नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकाया शिवा श्रिता ॥
विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोक^(२)प्रसाधिनी ।
सेमा च जाङ्गवी चैवं शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥
भागीरथी भोगवती जाङ्गवी त्रिदशेश्वरी ।
गङ्गे! देवि! नमस्तुभ्यं प्रभौद परमेश्वरी ॥

(१) त्र्योपयस्यः ।

(२) प्रसादिनी ।

गङ्गेऽवागच्छेत्यावाहनं मृदः किञ्चित् पृथक् स्थापयित्वा अपरं च वक्ष्यमाणविनियोगानुरोधेन अधिकन्यूनमध्यपरिमितिं कृत्वा स्थापनं, गोमयं द्विधा विभज्यार्द्वस्य त्रिभागकरणम् ।

“अथक्रान्ते! रथक्रान्ते! विष्णुक्रान्ते! वसुन्धरे! ।

मृत्तिके! हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतं ॥

उद्धृतासि वराहेणं कृष्णेन प्रतवाङ्गना ।

नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारणि सुप्रते!” ॥ इति—

मन्त्रेण मृद्गागानामभिमन्त्रण । आद्यभागेकदेशेन नाभेरधः, द्वितीयभागांशेन शिरसस्तृतीयभागांशेन मध्यकायस्य चालनं, मृद्गागानां शिष्टानां रक्षणं ।

“अयमद्यं चरन्तीनामोषधीनां रसं वने ।

तामामृषभपत्नीनां पवित्रं कायशोधनं ॥

तन्मे^(१) रोगांश्च शोकांश्च पापं च मुद गोमय!” ।

इति चालनकाले पठता गोमयाद्यभागेनाद्यःकायस्य, द्वितीयभागेन शिरसः ; तृतीयभागेन मध्यकायस्य चालनं । त्रिधा कृतगोमयस्य न रक्षणं कार्याभावात् । मृत्त्रयेण पादयोः चालनं, एतच्चाङ्गप्रचालनं पादचालनं च तीरे कृत्वा सहदाचमनं ।

“हिरण्यगृह्णं वरुणं प्रपद्ये तीर्थं मे देहि याचितः ।

यन्मया भुक्तममाधुनां पापेभ्यश्च प्रतिग्रहः ।

यन्मे वाचा च मनसा कर्मणा दुष्कृतं कृतं” ॥

“तत्र रन्द्रो वरुणो वृहस्पतिः सविता पुनातु पुन”रिति.

जले प्रवेगः । गृहःशेषश्चयिः त्रिष्टुप्कन्दः, वरुणो देवता । जलो-
पस्थाने विनियोगः । “ॐ उरुं हि राजा वरुणश्चकार सूर्याय
पन्था मन्वे तदाऽऽ । अपदेपादाप्प्रतिधातवे कुरुतापवक्ता इदया-
विधग्नियत् ” । इति ब्रह्माञ्जलिं तोयाभिमुखं पाठः । गृहःशेष-
श्चयिः (१)अनुष्टुप्कन्दः, वरुणमविष्टविष्णुविश्वमरुत्स्वर्का देवताः,
जलावर्त्तने विनियोगः । “ॐ ये ते-गतं वरुण-ये महस्रं यज्ञियाः
पाशावितता महान्तः, तेभिर्त्रो अद्य सवितोतविष्णुविंशये मुञ्चन्तु
मरुतः स्वर्काः” । इति जलस्य हस्तेन प्रदक्षिणावर्त्तनं । परमेष्ठिश्चयिः,
यजुः, वरुणो देवता, “ॐ सुमित्रियानऽ आपऽ श्रोषधयःऽ मन्तु ”
इति वरुणं स्मत्वा जलाञ्जलिग्रहणं, परमेष्ठी प्रजापतिश्चयिः, यजुः,
वरुणो देवता, ॐ दुर्मित्रियास्तस्मै मन्तु योऽस्मान् देष्टि यं च वयं
दिश इति द्वेष्यं ध्यात्वा यस्यां दिशि (२)देष्टास्ति तत्र जलाञ्जलि-
प्रक्षेपः, द्वेष्याभावे तूत्तरस्यां प्रक्षेपः ।

कटिनाभ्यधोदेशोरुदय-जंघादयपादद्वयानां प्रत्येकं आद्यभाग-
मृदा त्रिः चालनं, द्वितीयभागमृदा नाभ्यूर्ध्वकण्ठपर्यन्तं द्विःचालनं,
ततो हस्तदयोर्मुंदा त्रिः प्रचालनं, सर्वकायचालनं, द्विराचमनं,
जलाय नम इति जलनमस्कारः, वशिष्ठश्चयिः, त्रिष्टुप्कन्दः, वरुणो
देवता, यत्किञ्चेदं दैव्ये जनेऽधिद्रोऽहं (३)मनुष्याश्चरामि, अचिन्तय
(४)भव धर्मायुपोऽमि मिमानस्तस्माद्देनसो देवरीरिपः । जलाय
नम इति जलनमस्कारः ।

(१) त्रिष्टुप्कन्दः ।

(२) द्वेष्योऽस्ति ।

(३) मनुष्याश्चरामसि ।

(४) तव ।

“ प्रपद्ये वरुणं देवमभ्यसां पतिमूर्जितं ।

याचितं देहि मे तीर्थं सर्वपापापनुत्तये ॥

तीर्थमावाहयिष्यामि सर्वापद्भिनिःसृदनं ।

सान्निध्यमस्मिन् वै तोये भजतां मदनुग्रहात् ” ॥

गङ्गेऽवागच्छेत्येवं तीर्थमामन्त्यावाहनं, उद्धृतस्थाने यस्मात्तीर्था-
 ष्वलनाद्गतं तस्यैव तीर्थस्यावाहनं, आवाहनकाले मनसा तीर्थ-
 देवता-सान्निध्यचिन्तनं, क्वचिमेऽक्वचिमे प्रसिद्धनामके कुरुक्षेत्र-
 गयागङ्गापुष्करान्यतमस्मरणं । शुनःश्रेफश्चविः, चिष्टुपूकन्दः,
 वरुणो देवता, “ उदुत्तमं वरुणपाशममदवाधमं विम थमः
 अयायः, अथावयमादित्यव्रते तवानागमो ऽदितये स्याम ” । इति
 मन्त्रेण प्राङ्मुखस्य नारायणस्मरणेन अक्षप्रवेशपरिकल्पिततीर्थं
 स्मृत्यन्तराञ्जलावतरणनिमित्तकं सकृदाचमनमिति केचित् ।
 नाभिमात्रे प्राङ्मुखस्य स्मरणं । येन देवाचयस्य मधुकन्दश्चविः,
 दायोरनुष्टुपूकन्दः, तृतीयस्य चिष्टुपूकन्दः, (१)यवमानः सोमो-
 देवता, अलालम्भे विनियोगः । “ येन देवाः पवित्रेण आत्मानं
 पुनते सदा, तेन सहस्रधारेण पावमान्यः पुनन्तु मां ” ।
 “ प्राजापत्यं पवित्रं च ततोद्दामं हिरण्यं, तेन ब्रह्मविदो वय पुत्रं
 ब्रह्मापुनीमहे, ” “ इन्द्रः सुनीती सहसा पुनातु सोमः (२)षव्यावरुणः
 समीच्या । यमोराजा(३)प्रसृणिभिः पुनातु मा जातवेदा मूर्जयन्त्या
 पुनातु, ” इति परिकल्पिततीर्थजलस्य हस्तेना(४)वमर्षः, ततस्तीर्थं

(१) तीर्थमान ।

(२) स्वयं ।

(३) प्रसृष्टाभिः ।

(४) स्पर्शः ।

गत्वा भूर्भुवः स्वरिति व्याहृतित्रयेण द्विराचमनं, सकृदा, मेधा-
तिथिर्च्यपिः, गायत्रीछन्दः, ॐ विष्णुर्देवता, “ इदं विष्णुर्विचक्रमे
वेधानिदधे पदं समूलमस्य पाशसुरे ” इति त्रिधाकृतव्यतिरिक्तमृदा
सर्वाङ्गलेपनं, नात्र चालनं, सकृदाचमनं, नारायणं स्मरतः ग्रनैर्जले
प्रवेष्टः, प्रजापतिर्च्यपिः । यजुः, आपोदेवता । “ ॐ आपोऽस्मा-
न्मातरः शुन्धयन्तु घृतेन नो घृतः पुनन्तु, विश्वघ्नश्चिरिप्रं प्रवहन्ति
देवोः ” इति मन्त्रेण प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य
वा जलमज्जनं, हरिस्मरणं, प्रजापतिर्च्यपिः, यजुः, आपोदेवता,
“ ॐ उदिदाभ्यः शुचिरा पूत एमिं उथ्यानं, ” ततो गात्रमुदृष्ट्य
पुनःपुनर्निमज्जोन्मज्जनं । सकृदाचमनं पुनस्तीरगमनं । कुत्स-
च्यपिः, जगती छन्दः, रुद्रोदेवता, “ मानसलोके तनये मानगोपु
मानोऽश्वेपुरीरियः, मानोवीरायुद्रभामिनो वधीर्हविष्मन्तः षड-
मिताह्वामह ” इति गोमयेन सर्वाङ्गलेपनं, लेपनकालेऽपमयं
चरन्तीनामित्यस्य क्रियमाणानुवादिनोऽपि जपः । वशिष्ठोक्त-
काण्डादितिदूर्वथा अङ्गस्पर्शनं वैकल्पिकं । गोमयलिप्ते गात्रस्यैव
जलस्यस्याभिषेकः । स च यथाक्रममितिवचनात् प्रत्येकमन्त्रेण
शिरसि जलाञ्जलिदानरूपः, मन्त्रस्याष्टभेदादष्टभिन्नः, शुनःश्रेफ-
च्यपिः, गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता, “ ॐ इमं मे वरुण शुधी हव
मद्या च मृस्य त्वामवसुराचके, ” प्रथमाभिषेकमन्त्रः, शुनःश्रेफच्यपिः,
त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणो देवता, “ तत्वायामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशा-
स्तेयजमानोहविर्भिः, अहेलमानो वरुणेहवोध्युश्शू स मान
आयुः प्रमोषीः, ” द्वितीयः, प्रजापतिर्च्यपिः त्रिष्टुप्छन्दः अग्नि-

वरुणौदेवता, “त्वन्नो अग्ने वरुणस्य विद्वान्, देवस्य हेन्नो अवयासि-
 शौष्ठाः, यजिष्ठो वज्रितमः शोशुचानो विश्वाद्देषाःसि प्रमुमुग्ध-
 म्नात्” । द्वितीये च, प्रजापतिश्चपिः, त्रिष्टुप्कन्दः, अग्नीवरुणौ
 देवता, “सत्वन्नो अग्नेऽवमो भवोती नेदिष्ठो अस्या उषसो व्युष्टौ,
 अवयस्त्वन्नो वरुणः रराणो वीहिमृलीकः सुहवो न एधि”
 चतुर्थः, (१)प्रजापतिश्चपिः, गायत्रीकन्दः, वरुणोदेवता, “ॐ
 मापो मौषधीर्हिःसौर्द्धासो धाम्नोराजंस्ततो वरुण नो मुञ्च” ।

“यदाऽऽरध्या इति वरुणेति शपामहे ततो वरुण नो मुञ्च” ।
 पञ्चमः, उदुत्तममिति । षष्ठः, अथर्वणश्चपिः, अनुष्टुप्कन्दः, ओषधयो
 देवता, “मुञ्चन्तु मा शपथ्यादथो वरुण्यादुत । अथो यमस्य पक्षीशात्
 सर्वस्मादेवकिल्बिषात् । सप्तमः, प्रजापतिश्चपिः, यजुः, अवभृथो
 देवता, “अवभृथ निचुम्बुण निचेरुरसि निचुम्बुणः । अवदेवे-
 र्देवकृत मेनोऽयासिषमवमर्यैर्मर्त्यकृतं पुरुराव्णोदेवरिषस्याहि” ।
 अष्टमः, इदमाप इति स्थाने पञ्चम्याभिषेको मापो मौषधीरिति
 यजुर्मुञ्चेत्यन्तं, कण्डिकात्मकं चेत् कुर्वन्ति पाठभेदमभ्युपगम्य प्राचं
 त्तिदमाप इति पाठः, ततः पूर्ववच्चले निमज्ज्योन्मज्ज्याचमनं, ततो
 मार्जंमारम्भः, कुशचयेणान्तर्गर्भं, सापेण शिरसि जलप्रक्षेपः, प्रणवेन
 शिरस्यञ्जलिनाभिषेकः, ततो व्याहृतिचयेणाभिषेकः गायत्र्या-
 भिषेकः, पुनः प्रणवेन शिरसि कुशैर्मार्जंनं, अथ व्याहृतिचयेण,
 अथ गायत्र्या मार्जंनं, आपोहिष्ठेति चक्ष इत्यन्तेनैकं मार्जंनं,

प्रजापतिश्चपिः, यजुः, चित्पतिर्देवता, “ॐ चित्पतिर्मां पुनातु देवो मा मविता पुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य विच पते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । द्वाविंशं प्रजापतिश्चपिः, यजुः, “ॐ वाक्पतिर्देवता, वाक्पतिर्मां पुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्र पते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । त्रयोविंशं, प्रजापतिश्चपिः, यजुः, देवः मविता देवताः “ॐ देवो मा मविता पुनात्त्वच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिः । तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनेतच्छक्रेयं” । चतुर्विंशं, मार्जन, एवं मार्जनं कृत्वा तद्विष्णोरिति मन्त्रेण हरिस्मरणं, पुनः प्रणवव्याहृतित्रयगायत्रीभिरभिषेकत्रयं पूर्ववत्, पूर्ववन्मार्जनत्रयं च, (१)पूर्ववदिमं मे वरुणेत्यष्टमन्त्रेण अभिषेकाष्टकं वैकल्पिकं, अन्ते चैतदिति कात्यायनवचनात्, अन्ते मार्जनान्ते च-शब्दान्मार्जनपूर्वं च कथितमेव, पुनर्जले निमज्ज्य, अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षणश्चपिः, इत्यादिस्मरणपूर्वकं चिचारं जपः, द्रुपदामन्त्रस्य वा, “ॐ आयं गौः पृथ्वीरकमौदेत्यस्य वा, वामदेवश्चपिः, अतिजगतिहृन्दः, सूर्योदेवता । ॐ हंसः शचिपदसरन्तरौचमद्भोतावेदिपदतिथिदूरोणमत् । नृपद्मरमदृतसद्भोमसदजागोजाश्चतजा अद्रिजाश्चतं वृषत्” । अनेन वारत्रयमन्तर्जलजपः अन्वादि(१)सूक्तानि “ॐ यद्देवा देवहेसन”मित्यादिश्चकृत्रयं कुम्भाण्डाख्यं पुरुषसूक्तं, शिव-

संकल्पसूक्तं, एतेषामन्तर्जलजपः, कात्यायनानुक्तत्वाद्द्वैकस्विकः, शशिरस्कादग्रप्रणवयुक्तगायत्र्यान्तर्जलजपो वा प्राणायामो वा कात्यायनवचनात्, प्रणवव्याहृतिषयसहितगायत्र्यन्तर्जले त्रिवारं जपः ।

प्रणवमाचस्य वा त्रिवारं, “ॐ तद्विष्णो”रिति मन्त्रेण विष्णोः साकारस्य निराकारस्य वा प्रणव^(१) अन्तर्जले स्मरणं, तत्रोत्तमाधिकारिणं प्रतीति कर्काचार्यः, एतच्च यद्यपि वैकल्पिकेनोक्तं, पश्चात् प्रायश्चित्तत्वेनोक्तेराग्रं किततद्वैगुण्यसमाधानायावश्यमेव विष्णु-ध्यानं, प्रजापतिश्च षिः । “ॐ गायत्रीकन्दः, विष्णुर्देवता । तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिवीव चचुराततं” । एतेन स्रोताभिमुखस्य वारचयं मार्जनं, संभवे—

“दक्षिणावर्त्तग्रंथेन तिलमिश्रोदकेन च ।

उदके नाभिमाचे तु यः कुर्यादभिषेचनं ॥

प्राक् स्रोतसि वै नद्यां नरस्त्रेकायमानसः ।

यावज्जीवहतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥

इति वराहपुराणोक्तं प्राक् स्रोतसि नद्यां नाभिमाचोदके स्थित्वा शङ्खस्यतिलमिश्रोदकेनाभिषेकः, सर्वजलाशयेषु तन्नाम-पाचोपरि दक्षिणावर्त्तग्रंथं कृत्वा तत्र जलं पूरयित्वा शशिरसि ग्रहणे भद्रजन्महतपापचयः, तदुक्तं,—

“दक्षिणावर्त्तग्रंथेन पाच श्रौदुमरे स्थितं ।

उदकं यः प्रय^(१)च्छेत्तु शशिरसा चष्टमानसः ।

तस्य जन्मकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति” ॥

इति वराहपुराणोयं कर्त्तव्यं ।

विष्णुः,— “(१)शृङ्गोदकं गवां पुष्यं सर्वापदिनिघ्ननं” ।

ब्रह्मपुराणे,—

“घुङ्गे भग्नं च यच्छृङ्गं दक्षिणं पतितं भुवि ।
निर्मांसं प्राप्य विधिवत् पूजयित्वा^(१) जलेन च ॥
घान कृतं तु मुनिभिर्देवैः मिद्धैस्तु सर्वदा ।
अन्नघ्नोनाशनं धन्य सर्वधौभाग्यवर्द्धनं” ॥

एवं

“क्षान्नुत्तेनोद्धृतं तोयं मूर्द्ध्नि गृह्णाति यो नरः ।
सरित्स्वपि प्रयातानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
अच्छिन्नपद्मपत्रेण सर्वरक्षोदकेन च ।
स्रोतस्यपि नरः स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते” ॥

इदं वराहपुराणोक्तं कार्त्तव्यं ।

वराहपुराणे,—

“^(१)शृङ्गेण यो गवां स्नायाद्रोहिण्यां द्विजसन्तमः ।
स सर्वपापजातानि दृष्ट्याग्नु न संग्रहयः” ॥

तथा,—

“धेनोस्तनातिनिष्क्रान्तं धारोष्णं वापि यः पयः ।
शिरसि प्रतिगृह्णाति स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥

(१) शंखोदकं गवां मूत्रं ।

(२) पूजयित्वा ब्रजेन च ।

(३) प्रवेशे ।

अथ काम्यान्तर्जलजपाः, हारीतः, शंखः, “ॐ देवीरापः
 शृङ्गाः” “ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः” । “ॐ आपोऽस्मान् मातर”
 इति शृङ्खलतीरपृथगे पूतो भवति, “ॐ त्वं सोमतनुकञ्ज” इति
 अशु जपेत्तनुकतादन्यकृताच्च पूतो भवति । “ॐ अग्न आयुष्मि
 पव स” इति सप्तवारमशु जपेत्, सर्वपापेभ्यः पूतो भवति, ॐ
 हंसः शुचिषदिति विमलं पतितं अशु जपेत् सर्वपापेभ्य इति
 पूतो भवति । “ॐ देवीराप” इत्यनुवाकमशु जपेत् पूतो
 भवति, अघमर्षणमन्तर्जलचिरावर्त्तयित्वा मुच्यते ब्रह्महत्यायाः,
 सर्वार्त्तिषु अशु वा आसमाप्तिकं जपेदापदो मुच्यते ।

योगीयाज्ञवल्क्यः—

“द्रुपदा (१)मानसा देवो यजुर्वेदे (२)व्यवस्थिता ।

अन्तर्जले चिरावृत्य मुच्यते ब्रह्महत्याया” ॥

विद्याकरपद्धतौ, “ॐ आयं गौ पृथ्विरकमीदेत्यृचं गायत्रीं
 यच्छोऽर्द्धशः, सर्वां वा अन्तर्जले जप्त्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते, तथा
 व्याहृति प्रणवं वा, चत्वारिंशद्वेति जले जप्तं सर्वपापघ्नं, “ॐ आपो
 हि धेति” पापद्वयमोचनं, “ॐ देवकृतस्ये”त्यादि मन्त्रपट्कजपः
 पापापहः, (१)कुम्भकाय स्वाहा इति सहस्रान्तर्जले जप्तं सम्वत्सर-
 कृतमैत्र्यं पापघ्नं, अयं पदद्वयात्मक एव मन्त्रो न तदपलक्षिताच्छक,
 (२)कुम्भकाय द्विपदेत्यनुक्रमणि वचनात्, “ॐ यत्किंचेदं वक्ष्ये”-
 मित्यन्तर्जले जप्त्वा सर्वपापघ्नयः, “ॐ अग्नेवापिति” शतजपादुप-

(१) नामसा ।

(२) प्रतिष्ठिता ।

(३) जम्भकाय ।

(४) जम्भकाय ।

पातककोटिभूणहत्या-शत-ब्रह्महत्यादि सर्वपापत्रयः, ॐ आप
हि छेत्यृचं कुशाण्डत्रयमेव ।

“ वृषभं (१)वीरजं, चैव गायत्रीमिति षोडशः ।

अन्तर्जले जपेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते ” ॥

कुशाण्डत्रयं, “ ॐ यद्देवा देवहेलनमिति ” (१)द्वयं, “ ॐ
द्रुपदा ” चतुष्टयं उदयमित्यनेन सह ।

वृषभश्चत्वारिंशदङ्गैति, (२)वीरजं द्दंशः शुचिषदिति एतेषां
समुद्दितानां जपेन फलं, उपादेयगत मंत्रा विवचागतः ।

“ शतं स्नात्वा तु गायत्र्या शतमन्तर्जले जपेत् ।

अपः शतेन पौत्रा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

अथान्धान् याजयित्वा च तथान्यद्वापि पातकं ।

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीं च मसागरां ” ॥

स्नायात् शतेन गायत्र्येति योगीयाज्ञवल्क्य पाठादिकल्प-
भये गायत्र्या शतं जप्त्वा स्नात्वा इति साध्याहारं व्याख्या, तेन शताष्ट
गायत्रीं कृत्वा स्नानसेकमेवेति बोद्धव्यं, पुरुषसूक्तजपः, अश्वेद-
जपममफलः । तथा,

“ अष्टाचरेणाभिषिंचेदभ्युक्षेद्यवा पिवेत् ।

पञ्चविंशतिश्रुत्वा हि मुच्यते तेन चैनसः ” ॥

तथा—

“ नारसिंहे न च जलं प्रविषेन्मूर्द्धिं मन्त्रवित् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्ममनातनं ” ॥

तथा, नाभिमाचजले स्थितः, शतकृत्वः ॐकारमुक्त्वा जलं
पिवेत्, सर्वपापनाशाय, बौधायनोक्तं, ॐ भूर्भुवः स्वरिति चिराचम्य
दिर्मुखं विमृज्य सव्यं पाणिं संयोज्य पादौ शिश्रे हृदयं नाभिके
चक्षुषी श्रोत्रे चोपस्पृशेत्, एतत् सर्वपातकनाशनं, तथा यदवांक्
महापातकेभ्यः सर्वमनेन पूयत इति उपक्रम्य वशिष्ठेनोक्तं तथा-
चामेत्, तथा “ ॐ अग्निश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः
पापेभ्यो (१)मुच्यन्तां यदङ्गा पापमकार्षे मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यां उदरेण शिश्रा ऽहस्तदवलुम्पतु यत्किञ्चिद्दुरितं मयि, इद-
महमापोऽमृतयोनौ (२)सूर्य्यं ज्योतिषि परमात्मनि जुहोमि
स्वाहा” । “ ॐ सूर्यश्च मा मन्युश्च मन्युपतयश्च मन्युकृतेभ्यः
पापेभ्यो रक्षन्तां । यद्राव्या पापमकार्षे मनसा वाचा हस्ताभ्यां
पद्भ्यामुदरेण शिश्रा रात्रिस्तदवलुम्पतु, यत् किञ्चित् दुरितं
मयि । इदमहमापोऽमृतयोनौ सूर्य्यं ज्योतिषि जुहोमि स्वाहा” ।

“ ॐ आपः पुनन्तु पृथिवीं पृथिवी पूता पुनातु माम् ।

पुनन्तु ब्रह्मणसतिर्ब्रह्म पूता पुनातु मां ॥

यदच्छिष्टमभोज्यं च यदा दुश्चरितं मम ।

सर्वं पुनन्तु मामापो अमतां च प्रतिपहः स्वाहा” ॥

अन्तर्जलजपश्च, जलमग्नस्यैव अपक्रियाया उच्चारणरूपाया
जलमग्नाधारत्वस्यान्यथा मग्नवात्, इति काम्यानि, एवं घ्रात्वा
तेसुस्पर्शन-शिश्रोवस्ता (३)वधूनन-खेच्छान्पतितमग्नापणपर-पात-

जलताड़न-जलमध्यसंचलनप्रतरण-वस्त्रमल-निर्णोजनपात्रमलचासन-
हस्तपादकरण-जलताड़न-जलचोभणानां वर्जनं, प्रमादात् करणे
“ ॐ नमोऽग्नेयेऽभुमते, नम इन्द्राय, नमो वरुणाय, नमो वारुणे,
नमोऽप्स्य ” इत्यपासुपस्थानं प्रायश्चित्तं, अन्यदपि प्रातःस्नानोक्तानि
स्नानाङ्गानि तद्द्वैगुण्ये विष्णुस्मरणं प्रायश्चित्तं, ततः प्रातःस्नान-
कथितमार्गणाचमन-वस्त्रपरिधानतिलकयहणादिकरणम् ।

भविष्यपुराणे—

“(१)घातस्य वर्णकं इद्यं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विल्वेन तगरेण वेति ” ॥

नाच मृत्तिकायज्ञं, इति केचित् । समाचाराङ्गामृत्तिका-
यहणमिति कर्काचार्याः, ततः मन्थ्या प्रातःमन्थ्यावत् अञ्जलि-
दानान्तरं अञ्जलौ पुष्यमिश्रणनियमः, गायत्रीध्यानं, मध्यमन्थ्या-
वैष्णवी शङ्खचक्र-गदापद्महस्ता युवती शुक्रवर्णा शुक्राम्बर-
दयोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टेति
ध्यानं, तेजोऽमीत्यावाहनं, उपस्थाने विगेषः, प्रकण्ड छपिः
अनुष्टुप्कन्दः, सूर्योदेवता, उपस्थाने विनियोगः । “ ॐ उद्वयं
तममस्परि स्त्रः पश्यन्त उत्तरं ज्योतिः देवं देवषा सूर्यं
मगन्म ज्योतिरुत्तमं ” । अनेन सूर्योपस्थानं, उपस्थाने चाव
(१)शाङ्खनियमः, एवं “ ॐ उदुत्य ”मित्यनेन । ॐ चिचमित्यनेन
ॐ तच्चतुरित्यनेन शोपस्थानम् ।

ॐ हंसः शुचिषदित्यनेन चोपस्थानं, ततो गायत्र्या च्छ्यादि-
 स्मरणं, (१) पञ्चाङ्गन्यासः, गायत्र्युपासनपूर्वकमुपस्थानं, यथोक्तार्थज्ञान-
 नियमेन, तिर्यङ्पाणिना गायत्रीजपः, शतमष्टशं वा, ततो
 गायत्र्युपस्थानपूर्वकं गायत्रीविमर्जनं, ऊर्द्धवाक्कोः सूर्याभिमुखस्योप-
 स्थानं, अमंसक्तपाष्णोरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राडित्यनुवाकस्य, ब्रह्मा-
 स्रयन्मूच्छपिः, विभ्राडिति वृहस्पतिजगती, ॐ उदुत्यं ॐ येन
 पावकः, ॐ दैव्या अध्वर्युगायत्र्यस्त्रिः, ॐ तं प्रज्ञया जगती, ॐ
 अयस्वेनः ॐ चित्रं देवानां, ॐ आनदलाभिस्त्रिस्त्रिष्टुभिः, ॐ
 तरणिविशं, ॐ यददृक्चदेवै गायत्र्यै, ॐ तत्सूर्यस्य । ॐ
 तन्मिचस्य, द्वे त्रिष्टुभौ, ॐ वण्महाः, ॐ वट्सूर्यश्रवमा, ॐ आयन्त
 इवेति वृहत्याः, ॐ अद्यादेवा, ॐ आरुण्योनेति द्वे त्रिष्टुभौ,
 अत्र ॐ तं प्रज्ञया, ॐ अयस्वेन चोदनाच्चित्रं देवानामिति षड्चयं,
 प्रतीकोक्तं, (२) पूर्वस्थापितं स्मारितं, ॐ लोकं वृण, ॐ अखेन्द्रं विश्वा
 इतिवत्, अतएवं च मप्रदशर्चो भवति, प्रथमं विभ्राडित्यनुवाकः,
 “ ॐ विभ्राड् वृहत् पिवतु सोम्यमध्वायुर्दधद्यज्ञ पतावविडतं ।
 वातजूतोयो अभिरचति त्मना प्रजाः पुपोष पुरुधा विराजति ।
 ॐ उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृशे विश्वाय सूर्यं । ॐ
 येनापावक चतुषभ्युरण्यन्तं जनाः चतु । ॐ त्वं वहणः पश्यमि ।
 ॐ दैव्या अध्वर्यु आगतः रथेन सूर्यत्वचा । मध्वायजः सामञ्जये,
 तं प्रज्ञया पूर्वथा विश्वे मथान्येष्ट तातिं वर्हिषदः स्वर्विटः ।
 ॐ प्रतिचीनं वृजिनं दोहसे धुनि माशुञ्जयन्त मनुयासुवर्द्धसे ।

ॐ अयमेनसोदयत् पृथ्विगर्भा ज्योतिर्जरायुरजसा (१) विमाने ।
 ॐ इममपाः सङ्गमे सूर्यस्य शिशुन्नविप्रामतिभिरिहन्ति । ॐ चिदं
 देवानामुदगादनीकं चतुर्भिन्नस्य वरुणस्याग्नेः, आप्राधावा पृथिवी
 अन्तरीचं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषस्य । ॐ आनदलाभिर्विदधेसु-
 ग्रस्ति विश्वानरः सवितादेव एतु, अपियथायुवानो मत्सथानो
 विश्वं जगदभिपौले मनीषा । ॐ यदद्य कञ्चवृत्रहनुदगा अभिसूर्य्यं ।
 मवं तदिन्द्रते वशे । ॐ तरणिर्विश्वदर्शतो ज्योतिष्कृदसि सूर्य्यं ।
 विश्वमा भासि रोचनम् । ॐ तत् सूर्यस्य देवत्वं तन्महितं मथा
 कर्त्तोर्विततः सं जभार । यदेदयुक्त हरितः मधस्या-दाद्राची
 वासन्तनुते सिमस्यै । ॐ तन्मिन्नस्य वरुणस्याभिचचे सूर्य्यो रूपं
 कृणुते शोरुपस्ये, अनन्तमन्यहृयदस्य पाजः कृष्णमन्यद्वरितः संभरन्ति
 ॐ वण्महाः असि सूर्य्यवलादित्य महाः असि । महसो मतो-
 महिमापनस्य तेऽद्वादेव महाः असि । वट्सूर्य्यं श्रवसा महाः
 असि । सवितादेवमहाः असि । गङ्गादेवानामसूर्य्यः पुरोहितो
 विभुज्योतिरदाम्यं । आयन्त इव सूर्य्यं, विश्वेदिन्द्रस्य भवत । वसूनि
 जाते जनमान श्रेजसा प्रतिभागं न दौधिम । ॐ अथा देवा
 उदिता सूर्य्यस्य निरःहमः पिपृता निरवद्यात् । तस्यो मिषो-
 वरुणो मामहन्ता-मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत शौः । “ ॐ
 आरुष्येन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यं च हिरण्मयेन
 सविता रपेना देवो याति भुवनानि पश्यन्” । पुरुषसूक्तस्य
 नारायणश्चविः, पञ्चदशचांनुष्टुप्कन्दः षोडशाचिष्टुप्कन्दः जग-

द्वीजं, पुरुषो नारायणो देवता, पुरुषमेधे विनियोगः, पुरुषो वै
 नारायणो कामयत इति ब्राह्मणं, सहस्रग्रीषां पुरुषः सहस्राक्षः
 सहस्रपात्, सभूमिं सर्वतः स्पृष्ट्वा अत्यतिष्ठद्ग्राह्णुसं । पुरुष-
 एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्येग्रानो यदन्वे
 नातिरोचति, एतावानस्य महिमातो ज्यायाश्च पुरुषः । पादोऽस्य
 विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि, त्रिपादूर्द्धं उदैत्पुरुषः
 पादोऽस्येहाभवत्पुनः, ततो विश्वं यक्रामत्साग्रनानग्रने अभि,
 ततो विराडजायत विराजो अधिपुरुषः, सजातोऽत्यरिच्यत
 पञ्चाङ्गुलिमथोपुरः तस्माद्यज्ञा सर्वङ्गतः संभृतं पृषदाव्यं,
 पशुःसाश्चक्रे वायव्या नारण्या ग्राम्याश्च ये, तस्माद्यज्ञाः
 सर्वङ्गतश्चःसामानि जज्ञिरे, कृन्दाश्चि जज्ञिरे तस्माद्-
 यजुस्तस्मादजायत तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः,
 गावोऽजज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यज्ञं तर्हिषि प्रोचन्पुरुषं जातमयतः ।

तेन देवा अयजन्त साध्या षडयस्य ये ॥

यत्पुरुषं यदधुः कतिधाव्यकल्पयन्, मुखं किमस्यामीत्किं
 वाङ् किमूह पादा उच्यते ।

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदाह राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्वः पद्भ्याश्च शूद्रो अजायत ॥

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत ।

श्रोत्रादायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥

नाभ्यां आसीदन्तरीक्षं ग्रीश्रोः धौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिग्ः श्रोत्रान्तथा लोकानकल्पयन् ॥

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।

वसन्तो आसीदाज्यं यीश इध्मः शरद्धुविः ॥

सप्ताशा सन् परिधय स्त्रिः सप्तसमिधः कृताः ।

देवा यदुयज्ञं तन्वामा श्रवधन् पुरुषं पशुं ॥

“यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्, तेऽनाक महिमानः सचयन्त यत्र पूर्वं साधाः सन्ति देवाः,” यज्जाग्रत इत्यस्य षड्भ्यः प्रजापतिर्ष्वपिः, त्रिष्टुप्कृन्दः, मनोदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, “यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं, तदुसुप्रस्य तथैवैति, दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः, शिवसंकल्पमस्तु” । “येन कर्माण्यपमोमनी यिणो यज्ञे कृण्वन्ति । विद्वेषु धीराः, यदपूर्वं यचमन्तः प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “यत्प्रज्ञानसुत चेतो धृतिश्च यत्ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु, यस्मान् ष्वते किंपन कर्म क्रियते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “येनेदं भृत भुवनं भवियत्परिगृहितममृतेन सर्वं, येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “यस्मिन्नृचः साम यजूषि यस्मिन् प्रतिष्ठितारयनाभाविवाराः, यस्मिन्श्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । “सुपारथिरश्वानिव यन्मनुष्यान्नेनीयतेऽभीशुभिर्वांजिन इव । यत्प्रतिष्ठं यदजिरं जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु” । मण्डलब्राह्मणं, विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यकरतामन्त्रधर्मलाभेन ऋष्यादिस्मरणं, प्रजापतिर्ष्वपिः, यजुः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः । “ॐ यदेतन्मण्डलं तपति तन्मण्डलं यन्ता

अरुचः सऽरुचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि
सामानि समास्त्रांल्लोकोथ य ऽएष ऽएतस्मिन् मण्डले पुरुषः
सोऽग्निस्त्वानि यजूषि सयजुषां लोकः । १ । वैषात्रथ्ये विद्या तपति
तद्देतदथविदाः स आङ्गमथी वा एषा विद्या तपतीति वाग्धैव
तप्यन्ति वदति । २ । स एष एव मृत्युर्य एष एतस्मिन्मण्डले
पुरुषोऽथैतदमृतं यदेतदर्चिर्दीप्यते तस्मान्मृत्युर्नश्चियते मृते-
र्ह्यन्तस्तस्माद् न दृश्यते मृतेर्ह्यन्तः । ३ । तदेष लोको भवति,
अन्तरमृत्योरमृतमित्यवरः तन्मृत्योरमृतं मृत्यावमृतमाहित-
मित्येतर्ह्यस्मिन् हि पुरुष एतन्मण्डलं प्रतिष्ठितं तपति मृत्यु-
र्विवस्वन्नं वस्त ऽइत्यथौवा ऽआदित्योव्विवस्वानेषह्यहोरात्रे व्विवस्ते
तमेष वस्ते सर्वतो ह्यनेन परिवृतोमृत्योरात्मा व्विवस्वतीत्येतस्मिन्
हि मण्डलं ऽएतस्य पुरुषस्यात्मेतदेष लोको भवति । ४ । तयोर्वा
ऽएतयोर्भयोरेतस्य चार्चिष ऽएतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा
तस्मान् महदुक्त्यं परस्मैशः सेन्नेदेतां प्रतिष्ठां क्तिन्दा इत्येताः
हं स, प्रतिष्ठां क्तिन्नेऽजो महदुक्त्यं परस्मैशः सति तस्मादुक्त्यग्रमं
भूयिष्ठं परिचक्षते प्रतिष्ठा क्तिन्नो हि भवतीत्यधिदेवतं । ५ ।
“अथाधियज्ञ” । यदेतन्मण्डलं तपत्यथः स रुक्मोऽथ यदेतदर्चि-
र्दीप्यत इदं तत्पुष्करपर्णमापोहेताऽआपः पुष्करपर्णमथ य ऽएष
ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषोयमेव स घोयः हिरण्मयः पुरुषस्तदेतदेवै-
तन्नयः सःसृष्ट्ये ह्योपधत्ते तद्यज्ञस्यैवानुसःस्वामूर्द्धमुत्क्रामति
तदेतमथेति य ऽएष तपति तस्माद्गिनाद्रियेत परिहन्तुमसुष
ह्येष तदा भवतीत्यु ऽएवाधियज्ञं । ६ । “अथाधात्मं,” यदे-

तन्मण्डलं तपति यश्चैपरुक्मं इदं तच्छुक्रमचन्नय यदेतदचिंर्दीयते
 यच्चैतत्पुष्करपर्णमिदं तस्त्रिणामचन्नय य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषो
 यश्चैप हिरण्मयः पुरुषोऽयमेव म योऽयं दक्षिणेक्ष्ण्युरुषः । ७ ।
 म ऽएष ऽएव लोकं पृणातामेव सर्वोऽग्निरभिसंपद्यते तस्यैतन्मिथुनं
 योऽयं मयेक्ष्ण्युरुषोऽर्द्धमुहैतदात्मनो यन्मिथुनं यदा वै सह-
 मिथुनेनाथ सर्वोऽथ कृत्स्नः कृत्स्नतायै तद्यत्ते द्वे भवतो द्वन्द्वं हि
 मिथुनं प्रजननं तस्माद् द्वे द्वे लोकं पृणे ऽउपधीयेते तस्माद् द्वाभ्यां
 द्वाभ्यां चितिं प्रणयन्ति । ८ । म ऽएष ऽएवेन्द्रः । यो यं दक्षिणे-
 क्ष्ण्युरुषो येयमिन्द्राणी ताभ्यां देवा ऽएतां विधृतिमकुर्वन्नामि-
 कान्तेऽस्माञ्चायाया ऽश्रन्ते नाश्रीयाद्दीर्घवान् हास्माञ्चायते वीर्य-
 वन्तमुह सा जनयति यस्या ऽश्रन्ते नाश्राति । ९ । तदेतद्देवव्रतं
 राजन्यवन्भवो मनुष्याणामनुतमां गोपायन्ति तस्माद् तेषु वीर्य-
 वाञ्छायते मृतवाका वयमां सच्चिप्राग्नेनं जनयति । १० । तौ
 इदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा मिथुनस्थान-
 ङ्गच्छतोऽथ है तत्पुरुषः स्वपिति तद्यथाहैवेदं मानुषस्य मिथुनस्थानं
 गत्वा संविद इव भवत्येवः हैवैतदसंविद इव भवति देवः
 ह्येतन्मिथुनं परमो ह्येष ऽश्रानन्दः । ११ । तस्मादेवं विमत्स्वप्यात् ॥
 लोकां हैते ऽएव तद्देवते मिथुनेन प्रियेण धाम्ना समर्द्धयति
 तस्माद्दुह स्वपन्तं धूरेव न बोधयेन्नेदेते देवते मिथुनीभव
 दिनन्धौमानीति तस्माद् हैतत्सुखपुषः क्षेपणमिव मुखं भवत्येते
 ऽएव तद्देवते रेतः मिश्रतन्नास्माद्देतम इदं सर्वं संभवति
 यदिदं किञ्च । १२ । म ऽएष ऽएव मृत्युः । य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले

पुरुषो यथायं दक्षिणेऽनूपुरुषस्तस्य हैतस्य हृदये पादावतिहतौ
 तौ हैतदाच्छिद्योक्तामति स यदोक्तामत्यथ हैतत्पुरुषो विद्यते
 तस्माद् हैतमेतमाङ्गराच्छेद्यस्येति । १३ । एष ऽउ एव प्राणः ॥
 एष हीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः स्वाः स
 यदास्त्रपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपियन्ति तस्मात्स्वाप्ययः स्वाप्य-
 षोहवैतः स्वप्न ऽइत्यावचते परोचं परोचकामा हि देवाः । १४ ।
 स ऽएतैः सुप्तो न कस्यचन वेद न मनसा संकल्पयति न
 च वाचास्त्रस्य रसं विजानाति न (१) प्राणेन गन्धं विजानाति न
 चक्षुषा पाद्यति न श्रोत्रेण शृणोत्येतः श्येते तदा पीता भवन्ति
 स ऽएष एकः संप्रजासु बद्धधा व्याविष्टस्तस्मादेका सती लोकं
 पृणा सर्वमग्निमनुविवत्यथ यदेक ऽएव तस्मादेकः । १५ । तदाङ्गः ।
 एको मृत्युर्वहव ऽइत्येकस्य बहवस्येतिह ब्रूयाद्यदहाभावमुच
 तेनैकोऽथ यदिह प्रजासु बद्धधा व्याविष्टस्तेनो बहवः । १६ ।
 तदाङ्गः, अन्तिके मृत्युर्दूरा ऽइत्यन्तिके च दूरेचेतिह ब्रूयाद्यद
 हायमिहाद्यात्मन्तेनान्तिकेऽथ यदाभावमुच तेनोदूरे । १७ । तदेव
 श्लोको भवति । अन्ये भात्यपश्रितो रमानाः संघरेऽमृत इति
 यदेतस्मण्डलं तपति तदग्रमथ य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले पुरुषः
 मोक्षाम ऽएतस्मिन्मण्डलेऽपश्रितो भातीत्यधिदैवतं । १८ । “अथाद्यात्मं”
 इदमेव शरीरमग्रथ योऽयं दक्षिणेऽनूपुरुषः मोक्षाम ऽएत-
 स्मिन्मण्डलेऽपश्रितो भाति । १९ । तमेतमग्रित्यध्वयं व ऽउपासते,
 यजुरित्येव शीदः सर्वं पुनक्ति मामेति ह्यन्दोगा ऽएतस्मिन् शीदः

(१) न सा प्राप्तेन — ।

सर्वं समानमुक्त्यमिति वङ्गुचा ऽएष ह्रीदः, सर्वंमुत्यापयति
यातुरिति यातुविद् ऽएतेन ह्रीदः सर्वं यतं विषमिति सर्पाः
सर्प इति सर्पविद् ऽउगिति देवा रथिरिति मनुव्यामायेत्यसुराः
सुधेति पितरो देवजन ऽइति देवजनविदो रूपमिति गन्धर्वा
गन्ध इत्यक्षरसस्तं यथायथोपासते तदेव भवति, तद्धैनान् भूत्वा
ऽवति तस्मादेनमेवंवित्सर्वैरेवैतैरुपासीत सर्वं हैतद्भवति सर्वं
हैनमेतद्भूत्वा ऽवति । १० । स ऽएष चीष्टकोऽग्निर्कंगेका यजुरेका
सामैका तद्याह्नाश्चात्रर्चोपदधाति रुक्म ऽएव तस्या ऽश्रायतनमथ-
यां यजुषा पुरुष ऽएव तस्या ऽश्रायतनमथथाः सान्नापुष्करपर्णमेव
तस्या ऽश्रायतनमेवं चीष्टकः । ११ । ते वा ऽएते उभे ऽएष च
रुक्म ऽएतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत ऽउभे ह्युक्त्यामे यजुरपीत
एवमेकेष्टकः । १२ । स ऽएष ऽएव मृत्युः, य ऽएष ऽएतस्मिन्मण्डले
पुरुषो यथायं दक्षिणेक्षन्पुरुषः, स ऽएष ऽएवंविद् ऽआत्मा
भवति स यदैवंविदस्माः श्लोकात्प्रैत्यथैतमेवात्मानमभिसम्भवति मो
ऽमृतो भवति मृत्युर्ह्यस्यात्मा भवति । १३ । नैव वा इदमपे
मदामीशैव मदामीत् । इति मण्डलब्राह्मणं दिवाकीर्त्तं प्रतद्द्रीय
प्रतैरिति सप्तमीधरः ।

नमस्ते इति विमृषां प्रजापतिश्वयिः, गायत्रीकन्दः
दयोरतुष्टुपुण्डः, रुद्रोदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः । “ॐ
नमस्ते रुद्रमन्यव उतोऽतदृषवे नमः वाङ्मभ्यासुत ते नमः, या
ते रुद्रशिवा तनूरघोरा पापकाशिनी, तथा मत्स्य्या श्रन्तमया
गिरिशन्ताभिषाकश्रीहि, यामिषुं गिरिशन्त इन्ते विभर्यन्तवे.

शिवं गिरिच तां कुब मा द्विषीः पुरुषं जगत्” । सौराः परमेष्ठिप्रजापतिर्द्विषिः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः, तृतीया विराट् आदित्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः । “कदाचन सूर्योरसि नेन्द्र सञ्चसि दाशुषे, उपोपेनुमघवन् भूय इन्नु ते दानं देवस्य पृच्यते, आदित्येभ्यस्त्वा” । “कदाचन प्रयुच्छसुभे निपासि जन्मनी, तुरीयादित्य सवनंत इन्द्रियमातस्यावमृतं दिव्यादित्येभ्यस्त्वा” ।

“यज्ञो देवानां प्रत्येति सुमनादित्यासो भवता मृडयन्तः, आ वोऽर्वाचि सुमतिर्ववृत्त्यादहोश्चिद्या वरिवो वित्तरामदादित्येभ्यस्त्वा । अथमर्षणसूक्तेनोपस्थानं, शुद्धोपनिषत्, पूर्णमदः पूर्णमिदं, पूर्णात् पूर्णमदुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते, ॐ खं ब्रह्म खं पुराणं वायुरं खमिति हस्माद् कौरव्याणां पुत्रो वेदोऽयं ब्राह्मणाविदुर्वेदेनेन यदेतितयं, अथमथे मण्डलब्राह्मणान्तः, अशक्तौ विधाडित्यनुवाकमात्रेण वोपस्थानं, ततः प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्योपवेशनं, आसनस्थेषु प्राग्ये दर्भेषु प्राङ्मुखत्वेन सव्यतयोपवीत परामर्शः, हस्तयोक्तोयेनाथमर्षणं, चिराचमनं, अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्द्विर्माज्जनं, ओष्ठयोरेवाङ्गुल्यैः सहदुपस्पर्शनं, उदकेन वामपाणिप्रोक्षणं, पादयोश्च प्रोक्षणं, शिरस्यनुदयनाभिकादय-ओष्ठद्वयानां हस्तेन स्पर्शनं, पवित्रलक्षणोपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदशमात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिण-जानूपरि पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तपवित्रलक्षणोपेत-कुशत्रययुक्ताञ्जलि-

धारणं, प्रणवमुच्चार्यं व्याहृतिचयोच्चारणं, गायत्र्या द्विपा^(१)दादीन,
 व्यस्तानामुच्चारणं, पुनर्गायत्र्याः पादद्वयरूपमर्द्धचंमुच्चार्यं तृतीय-
 पादोच्चारणं, पुनराचामवान् सर्वं गायत्र्या उच्चारणं, तत आदावारभ्य
 मन्त्रमंहितायाः, प्रथमाध्यायक्रमेण अनुवाकानुवाकक्रमेण वा प्रति-
 दिनं यावत्समाप्तिं पाठः, मन्त्रसमाप्तौ ब्राह्मणमंहिताया,
 अध्यायाध्यायक्रमेण, ब्राह्मणब्राह्मणक्रमेण वा यावत्समाप्तिं पाठः,
 अशक्तौ कण्डिकाक्रमेण वा, एवमेकांशां समाप्य यस्थानेक
 वेदाध्ययन तस्यापरस्य वेदस्य एवमेव क्रमेण समापनं, पश्चादाथर्वण
 प्रणवपुराणेतिहासाङ्गानामपि यथाक्रमेण समापनं ।

(१) एभिर्धावद्भिर्दिनेरेतेषां समाप्तिः, पुनरादावारभ्य वेद-
 मित्येवं क्रमेण यावज्जीवमभ्यासः, अशक्तौ गायत्रीमात्रं, व्याहृति-
 चयं वा प्रणवमात्रं वा फलावशेषार्थं^(२) पुरुषसूक्तस्य जपनियमः,
 भूर्भुवः स्वः मृत्यं तपः अद्धार्या जुहोमीत्येतान्मात्रं वा, अशक्तौ
 सर्ववेदफलार्थिनः, सांकारचतुरारुत्तिगायत्रीजपः, अश्वक-
 जातवेदा गायत्रीरूपशताक्षरे जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्म-
 यज्ञं कृत्वा अन्ते भुतप्रणवोच्चारणं, ॐ नमो ब्रह्मणे, नमोऽग्नये,
 नमः पृथिव्यै, नमः ओषधीभ्यः, नमो वाचे, नमो वाचस्पतये,
 नमो विष्णवे, नमो महते, करोमीति चिर्जपः, भूमिं
 सृष्ट्वाचमनं, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः, अस्य
 प्रत्यक्षश्रुतिगतत्वात् प्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

(१) गायत्र्याः — पादानां — ।

(२) एवं — ।

(३) फलावशेषार्थिनः — ।

अथ तर्पणविधिः, प्रागद्यकुशत्रयास्तरणं ततः, पृच्छमहा
 ष्विः,^(१) गायत्रीह्रन्दः, विश्वेदेवा देवताः, आवाहने विनियोगः,
 “ॐ विश्वेदेवाः स आगत इष्टुता म इमं हव, एदं वर्हिर्निषीदत,”
 इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अथागच्छेत्यावाहनं,
 यवान् विकीर्य, सूत^(२) होत्रश्चविः, चिष्टुपह्रन्दः, विश्वेदेवा देवता,
 जपे विनियोगः, “ॐ विश्वेदेवाः इष्टुतेम हव ये मे अन्तरीचे
 य उपद्यविष्ठ, ये अग्निजिह्वा उत वा यजत्रा आसद्यास्मिन्
 वर्हिषि मादयध्वं,” इति जपः, दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं
 ऋजुकुशत्रयस्य दक्षिणहस्तेन तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिण-
 हस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा तृप्यतामिति देवतीर्थेन^(३) यवाभिः प्रादेश-
 माचं उद्धृतजले जलप्रक्षेपणं ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मण इति
 त्यागः, एवं पुनर्वारद्वयं, यवाभावे प्रतिनिधित्वेन तण्डुलाः,
 चिन्तामणिकारस्तु यवामां वैकल्पिकमाह, एवं विष्णुसृप्यतामिति
 तर्पणचयं, ॐ रुद्रसृप्यतामिति वारद्वयं,^(४) प्रजापतिसृप्यतामिति
 कनिष्ठाङ्गुष्ठमूलप्रजापतितीर्थेन सकृत् देवासृप्यन्तां, ह्रन्दांसि
 तृप्यन्तां वेदासृप्यन्तां, ऋषयसृप्यन्तां, पुराणाचार्यासृप्यन्तां,
 इतराचार्यासृप्यन्तां, सम्बत्सराः सावयवासृप्यन्तां, देव्यसृप्यन्तां,
 अक्षरससृप्यन्तां, देवानुगासृप्यन्तां, नागासृप्यन्तां सागरासृप्यन्तां,
 पर्वतासृप्यन्तां, सरितसृप्यन्तां, दिव्या-मानुषासृप्यन्तां, यत्रा-

(१) पृच्छमहर्षिः ।

(२) यवैः ।

(३) उद्योत्र — ऋषिः ।

(४) अयं ।

सृष्ट्यन्तां, रचांसि दध्यन्तां ; पिशाचासृष्ट्यन्तां ; सुपर्णासृष्ट्यन्तां,
 भूतानि दध्यन्तां, पशवसृष्ट्यन्तां, वनस्पतयसृष्ट्यन्तां, पृथिवी
 दध्यतामिति वा, श्लोषधयसृष्ट्यन्तां, भूतयामचतुर्विधसृष्ट्यन्तां,
 एतेभ्यो ॐकारनाम्ना देवतीर्थेनान्वारब्धेन वारद्वयं तर्पणं,
 प्रतितर्पणं इदं विष्णवे इत्यादिरूपेण त्यागः, जलप्रक्षेपश्च
 जलस्य जले स्थलस्य तौरममौषे, चेज्जले स्थले चेदुद्धृतोदकेन
 स्थले मन्त्रे चावाहनस्थानकुशेषु जलप्रक्षेपः, जले स्थले वापि, ततो
 यज्ञसूत्रोत्तरीययोः, कण्ठावमक्तकरणं, तर्पणार्थकुशत्रयमध्यस्थ
 तोयाभिमुखं धारणं, उदङ्मुखत्वमस्यैव सव्यान्वारब्धे दक्षिणहस्तेन
 प्राजापत्यतीर्थेन वारद्वयं द्वयं, मनुष्या अत्रागच्छतेत्यावाहनं ; नात्र
 मन्त्रः, मनकसृष्ट्यन्तां, इदं मनकाय, पुनरपरतर्पणत्यागौ, मनन्द-
 सृष्ट्यन्तां ; सनातनसृष्ट्यन्तां ; कपिलसृष्ट्यन्तां, वोढुसृष्ट्यन्तां, आसुरि-
 सृष्ट्यन्तां, पञ्चशिखसृष्ट्यन्तां सर्वेषां प्रणवादिनाम्ना वारद्वयं द्वयं,
 ऋषितर्पणमिति मनकादितर्पणवत् प्राजापत्येन तीर्थेन वारद्वयं
 द्वयं च, कुशमध्येन निवीतौत्वेन च कर्त्तव्यं ; मरुचिसृष्ट्यन्तां, इदं
 मरुचये, पुनरपि वा तर्पणत्यागौ, अत्रिसृष्ट्यन्तां, अङ्गिरासृष्ट्यन्तां,
 पौलस्त्यसृष्ट्यन्तां, प्रचेतासृष्ट्यन्तां, वशिष्ठसृष्ट्यन्तां, भृगुसृष्ट्यन्तां,
 मारुदसृष्ट्यन्तां, प्रणवादिनाम्ना वारद्वयं तर्पणत्यागौ, ततोऽपमथ-
 करणं, यज्ञोपवीतवामतोः, दक्षिणाभिमुखत्वं, सव्यजानुपातनं,
 आवाहनस्थानात् कुशानां^(१) ग्रहणं, तिस्रंपुष्यमादाय । शंखश्चयिः

(१) आवाहनस्थानकुशानां दक्षिणाग्रकरणं ।

त्रिष्टुप्कन्दः पितरोद्देवता, आवाहने विनियोगः “ॐ उग्रन्तस्त्वा-
निधीमद्भ्युग्रन्तः समिधीमहि ; उग्रन्नुग्रत आवह पितृन् हविषे
‘अत्तवे” । ॐ कथ्यवाल्लनलादयो यमो^(१) वैवस्वतादयो ऽम्नत्पितृ-
पितामहप्रपितामहा अस्मिन्मातामह-प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहा
अस्मिन्मातृपितामही-प्रपितामह्यः अत्रागच्छत, पितरोऽत्रागच्छतैव
वा, सर्वेषां, तिलविकिरणं, शंखच्छयिः, त्रिष्टुप्कन्दः पितरोद्देवता,
अपे विनियोगः, “ॐ आयन्तु नः पितरः सोम्यासोऽग्निश्वात्ताः पथि-
भिर्देवयानैः, अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेऽवन्वस्मान्”
इतिअपः, राजतेन पात्रेण शौवर्णेन वा, तदभावे खड्गेन तदभावे
ताम्रेण अशम्भवे नारिकेलादिपात्रेण वा दादशाङ्गुल^(२)वाहणे वा ;
पात्राभावे रजतादि, तिलयुतेनाञ्जलिना वा तर्पणं । अत्यन्ता-
शम्भवे गुणलोपे तु मुख्यस्येति केवलाञ्जलिना वा, तर्पणसाधन-
कुग्रचयस्य द्विगुणीकृत्य जलेन मोटककरणं, कुग्रमूलाययोजले
प्रवेष्टाय मध्यहस्तेन कुग्रमध्यधारणं ; पितृतीर्थेन पात्रे जलपूरणं,
दक्षिणहस्ते अद्भुततर्जनीयोगरूपमुद्रां परिहृत्य पात्रेण जलेषु
तिलमिश्रणं, शूद्धाञ्जलिना ग्रहणे जलपहणात्पूर्वमेव दक्षिण-
हस्तेन तिलमादाय वामहस्ते करणं, उद्भूतोदकतर्पणे च भूमिश्च-
जलपूर्णपात्रे तिलमिश्रणं, तस्मात्पात्रेण मतिलग्रहणं, जीवत्पितृ-
कथं तिलमिश्रणाभावः न जीवत्पितृकः कृष्यैस्तिनैरिति

(१) यमावस्वतादयोऽ — ।

(२) दादशाङ्गुल—काष्ठे शिलावदेद्य वा ।

निषेधात् । कृष्णत्वस्य पित्रकर्मणोचितं प्राप्तानुवादित्वेन मल-
वदासोनिषेधवद्विशेषणपरत्वाभावात् ।

ॐ कव्यवालनस्तृप्यतां, इति पितृतीर्थेन गोमङ्गमात्रं
उद्धृत्य चिपेत्, (१) इदं कव्यवालनलादयः पुनर्वारदयं, एवं सर्वत्र
प्रणवपूर्वकनाम्ना वारचयतर्पणत्यागः, सोमस्तृप्यतां, यमस्तृप्यतां
अर्यमास्तृप्यतां, अग्निध्वात्तापितरस्तृप्यन्तां, सोमपाः पितरस्तृप्यन्तां,
वर्हिपदः पितरस्तृप्यन्तां ; ततो यमतर्पणं वैकल्पिकं संयोगप्रयुक्त्वात्
यावज्जीवं पापक्षयश्चास्य फलकरणपत्तेः ; तच्च देवतीर्थेनेत्येके,
देवतीर्थपत्ते ऽप्यपमव्यदक्षिणामुखत्वादयः मन्थेव, यमाय नम इति
वाक्येनाञ्जलित्रयतर्पणं, इदं यमाय एवमन्येभ्यो ऽञ्जलीत्रयं त्रयं तर्पणं,
धर्मराजाय नमः, मृत्यवे नमः, अन्निकाय नमः, वैश्वताय नमः,
कालाय नमः, सर्वभूतक्षयाय नमः, ज्ञानाय नमः, श्रौदुम्बराय नमः,
दध्राय नमः, लोलाय नमः, परमेष्ठिने नमः, वृकोदराय नमः,
चिचाय नमः, चित्रगुप्ताय नमः, कृष्णचतुर्दश्यामुषसि नदीध्वान-
पूर्वकं यमतर्पणं सर्वपापक्षयार्थं, नदीध्वानमहितं कर्मान्तरमेव काम्यं,
एतावज्जीवत्पितृकस्य मातरि मृते पितरि जीवति समाचारा-
न्मातृपितामहीना अत्रैव तर्पणं, ततो मृतपितृकस्य कथ्यते ऽधिकं,
एवं ; ॐ वसवस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानम इति चिवारं इदं
वसुभ्यः, ॐ रुद्रास्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, ॐ आदित्या-
स्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, ॐ आचार्यास्तृप्यन्तामिदं जलं

तेभ्यः । अथ पित्रादितर्पणं, प्रजापतिर्ऋषिः, विष्टुप्कन्दः, पितरो-
 देवता; “ॐ उदौरतामवर उत्परास उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः,
 “असुं यद्दयुरवृकाच्छतज्ञास्ते नोऽवन्तु पितरो हवेषु” ॐ असुक-
 मगोचोऽस्मत्पिता असुकदेवशर्मा तृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा
 नमः, इदमस्मत्पित्रेऽसुकदेवशर्मणे, अत्र मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं,
 नामविशेषेण गोचादौ च एवं वक्ष्यमाणेषु सर्वत्र, अङ्गिराऋषिः,
 विष्टुप्कन्दः, पितरो देवता, तर्पणे विनियोगः, “ॐ अङ्गिरसोनः
 पितरो नवम्वा अथर्वाणो मृगवः सोम्यासः, तेषां वयं सुमतौ
 यज्ञौघानामपि भद्रे सौमनसे स्याम” । ॐ असुकमगोचो
 ऽस्मत्पिताऽसुकदेवशर्मा तृष्यतामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इद-
 मस्मत्पित्रे, शंखऋषिः, विष्टुप्कन्दः, पितरोदेवता, तर्पणे विनि-
 योगः, “ॐ आयन्तुनः पितरः सोम्यासो ऽग्निध्यात्ता पथिभिर्देवयानैः,
 अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तोऽधिभ्रुवन्तु ते ऽवन्वस्मान्” । असुक-
 मगोचोऽस्मत्पिताऽसुकदेवशर्मा तृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः,
 इदमस्मत् पित्रे, प्रजापतिर्ऋषिः, यजुः, पितरो देवता, तर्पणे विनि-
 योगः, “ॐ ऊजं वहन्तौरमृतं हतं पयःकीलालं परिश्रुतं, स्वधास्य
 तर्पयत मे पितृन्” । असुकमगोचोऽस्मत्पितामहोऽसुकदेवशर्मा
 तृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्पितामहायाऽसुक-
 देवशर्मणे, प्रजापतिर्ऋषिः, यजुः, पितरोदेवता, तर्पणे विनियोगः,
 स्मार्त्तकर्मणि परादिना पूर्वान्त इति श्रोतवन्मन्त्रपरिच्छेदहेत्व-
 दर्शनात्कण्डिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थत्वात्, यजुस्वयमन्त्रः
 एकः; “ॐ पितृभ्यः स्वधाधिभ्यः स्वधानमः, ॐ पितामहेभ्यः

स्वधायिभ्यः स्वधानमः, ॐ प्रपितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः,
 “अचन्पितरो ऽमुमदन्त पितरोऽतिदृषन्तु पितरः * पितरः
 शुन्ध्वं” । अमुकमगोचोऽस्मत्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं
 जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । प्रजापति
 ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवता, तर्पणे विनियोगः ।

“ ॐ ये चेह पितरो ये च नेहयाऽस्य विद्मयां उचन प्रविद्म,
 त्वं वेत्य धति ते जातवेदः सुधाभिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ” । अमुक-
 मगोचोऽस्मत्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
 स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्री छन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः, “ ॐ मधुवाता
 ऋतायते मधु चरन्ति सिन्धवः, माध्वीर्नः संलोपधीः” । अमुक-
 मगोचोऽस्मत्प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा-
 नमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः, “ ॐ मधुनक्त-
 सुतोपसो मधुमत्पार्थिव रजः मधुधौरस्त नः पिता ” । अमुक-
 मगोचोऽस्मत्प्रपितामहो ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
 स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे । गौतम ऋषिः,
 गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवता, तर्पणे विनियोगः ।

“ ॐ मधुमासो वनस्पतिर्मधुमां अस्तु सूर्यः, माध्वीर्गावो
 भवन्तु नः” । अमुकमगोचो ऽस्मत्प्रपितामहो ऽमुकदेवशर्मा दृष्यता-
 मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्मत्प्रपितामहायामुकदेवशर्मणे ।
 अमुकमगोचोऽस्मत्प्रपितामहप्रपितामहा अमुकदेव-अमुकदेव-

अमुकदेवशर्माणः, त्व्यध्वमिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इदमस्र-
 त्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुक-अमुक-अमुक-देवशर्मभ्यः, एवं
 पुनर्वारद्वयं तर्पणत्यागौ, पितामहे जीवति प्रपितामहे पितामह-
 सम्बन्धिमन्त्राः, वृद्धप्रपितामहे प्रपितामहमन्त्राः; एवं प्रपितामहे
 जीवत्यूह्यं, ततः कृताञ्जलिरिमं मन्त्रं पठेत् । प्रजापति ऋषिः, यजुः,
 पितरो देवता, जपे विनियोगः, “ नमो वः पितरः शृणा^(१)य,
 नमो वः पितरस्तपसे, नमो वः पितरो यज्जीवं तस्मै नमो वः
 पितरो रमाय, नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो
 नमः” । ततो मातामहादितर्पणं, अमुकसगोचोऽस्रन्मातामहो-
 ऽमुकदेवशर्मा त्व्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्रत्-
 मातामहायामुकदेवशर्मणे, एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुक-
 सगोचोऽस्रत्वृद्धप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा त्व्यतामिदं जलं तस्मै
 स्वधानमः, इदमस्रत्वृद्धप्रमातामहायामुकदेवशर्मणे, एवमपर-
 वारद्वयं तर्पणत्यागौ ।

मात्रादितर्पणं, अमुकसगोचाऽस्रन्माताऽमुका^(२)देवी त्व्यता-
 मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्रन्मात्रे अमुका देव्यै एवमपर-
 वारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोचास्रत्पितामहो अमुका देवी
 त्व्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्रत्पितामहो अमुकादेव्यै,
 एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोचाऽस्रत्प्रपितामहो
 अमुका देवी त्व्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इदमस्रत्प्रपितामहो

अमुकादेश्यै एवमपरवारद्वयं तर्पणत्यागौ, अमुकसगोत्रा अस्मत्-
 ज्येष्ठमाता अमुकादेवौ दृष्यतामिदं जप्तं तस्यै स्वधानमः,
 एकोऽञ्जलिः, इदमस्मत्ज्येष्ठमात्रे, ततः कनिष्ठमात्रे, ततो ज्येष्ठ-
 कनिष्ठरूपेण पितृतर्पणं, अनेनैव क्रमेण भ्रातृतर्पणं, एवं माता-
 मही-प्रमातामही-वृद्धप्रमातामहीनां, भगिनीनां ज्येष्ठादिक्रमेण,
 एवं मातुलादीनां, श्वशुरमातृभगिनीनां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः
 स्वपत्नीनां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः स्वपुत्राणां ज्येष्ठादिक्रमेण, ततः
 स्वदुहितृणां, ततो गुरुणां, शिष्याणां, भित्राणां यथास्मरणं-
 मन्त्रिष्टयजातीनां क्रमेण, भावुक-शाल-बान्धवानां च, स्वामिना-
 मन्येषां च, कारुण्यात् स्मरणे तर्पणं, एतेभ्योरेकैकाञ्जलिः,
 यथानाम त्यागः, ततः,

“ देवासुरास्तथा यज्ञा नागा गन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचाः गृह्यकाः सिद्धाः कुम्भाण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिक्षया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

वृश्चिमेते प्रयान्वाशु महत्तेनाम्बुनाखिलाः” ॥

इति जज्ञाञ्जलिदानं ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्या तर्पणं । तथा,—

“ नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्यायनायैतद्दीयते मल्लिसं मया ” ॥

इत्येकोऽञ्जलिः ।

“ ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये चाम्भक्तोयकाक्षिणः” ॥

इत्येकोऽध्वनिः, ततो मृत्तोयं दत्त्वा वन्द्यचालनं, नमाचारा-
दान्तरणकुशाचयं तर्पणकुशायेकीकृत्य भूमौ मंश्याय तत्र
वन्दनिष्पीडनं ।

“ये चाग्नत्कुले जाता अपुत्रा गोचिणो मृताः ।

ते गृहन्तु मया दत्तं वन्दनिष्पीडितोदकं” ॥

निष्पीडनकाले चामंशृतप्रमृताणां बुद्धौ करणं, तथात्यागिनां
कुक्षयोपितां, दामवर्गतत्पितृवर्गस्य च, ततो यज्ञोपवीती भूत्वा
पूर्वमुखस्यः महदाचमनं, प्रातःस्थानं काम्यतीर्थंशानादौ तर्पणाङ्गत्वेन
एतावत्पर्यन्तकरणं, मथाङ्गे तु स्थानवत्तर्पणमपि प्रधानं प्रधान-
भृतेनापि तर्पणेन शानाङ्गत्वमिर्वाहः, ततो जपयज्ञः, गायत्र्या
अध्यादिस्मरणं, यथाशक्ति गायत्रीजपः, स च द्विविधः दशप्रणव-
संयुक्तः सप्तश्याद्यतिशिरःसहित एकः, प्रणवश्याद्यतिसहितोऽपर
इत्युक्तं प्राक्, एवं अथमर्पणद्रुपदां, हंसपावमानि कुष्माण्डसंज्ञक-
प्रभृतीनां शक्तौ मत्यां जपः, जपधर्माद्योक्ताः, अथ सूर्यार्घ्यः, अघतो-
ऽष्टदक्षपद्मलिखनं, तिलयवरक्तचन्दनपुतजलपाचं गृहीत्वा हंसः
शुचिषदिति पठित्वा मूर्द्धपर्यन्तमुपस्थाय सूर्यार्घ्यं नम इति
मण्डलेऽर्घजलप्रक्षेपः शिरस्यञ्जलिं निधाय जपः ।

“ॐ नमस्ते विष्णुरूपाय नमस्ते ब्रह्मरूपिणे ।

सहस्ररश्मये नित्यं नमस्ते सर्वतेजसे ॥

नमस्ते रुद्रवपुषे नमस्ते भक्तवत्सल ! ।

जगत्क्षामिन्नमस्तेऽस्तु दिव्यचन्दनरूपपट्टम् ॥

पद्मनाभ ! नमस्तेऽस्तु कुण्डलाङ्गदभूषित ! ।

नमस्तो सर्वलोकेश ! सुप्तानामपि बुध्यसे ॥

सुप्तं दुष्कृतं चैव भवं पश्यमि सर्वदा ।

सत्यदेव ! नमस्तेऽस्तु प्रसीद मम भास्कर ! ॥

दिवीकर ! नमस्तेऽस्तु प्रभाकर ! नमोऽस्तु ते ” ।

एवं नमस्कृत्य त्रिःप्रदक्षिणकरणं, तर्पणोत्तरकर्म, ब्रह्माणं, चतुर्वर्त्तं
(१)कनकवर्णं कमण्डलुसुकुसुवाचसूचकरं ध्यात्वा हिरण्यगर्भं इत्यस्य,
प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्कन्दः, हिरण्यगर्भो देवता, पूजायां विनियोगः।

“ हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

मदाधार पृथिवीं चासुतेसां कस्यै देवाय हविषा विधेम ” ॥

इति जलेषु पुष्पप्रक्षेपः, नाचावाहनादि, पुष्पदानमाच-
पूजा एवं रुद्रादिषु, विष्णुपूजायां विशेषः, प्रणव ऋष्यादिस्मरणं
अर्घसंस्कारः, ॐ नारायणमावाहयामि, नारायण अत्रागच्छ, इति
पुष्पाचताभ्यां जले ध्येयः सदेत्युक्तं पस्यावाहनं, ॐ नारायणाया-
मनं ददानीत्यामनदानं, ॐ नारायणाय पाद्यं ददानीति पुष्पा-
क्षतसहितं पाद्यजलदानं, ॐ नारायणाय अर्घोदकं इत्यर्घदानं,
ॐ नारायणायाचमनं ददानीत्याचमनीयदान, ॐ नारायणाय
घानीय ददानीति स्ननीयदानं. पुनराचमनीय, ॐ नारायणाय
वस्त्रयुग्मं ददानीति वस्त्रयुग्मदानं, ॐ नारायणाय यज्ञोपवीतं
ददानीति यज्ञोपवीतदानं, ॐ नारायणाय गन्धं ददानीति गन्ध-
दानं, पुरुषसूक्तऋष्यादि स्मृत्वा ॐ महस्रग्रीर्षत्यादि माध्याः सन्ति
देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य नारायणाय पुष्पं ददानीति पुष्पदानं ।

गायत्र्या षष्ठ्यादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय धूपं
 स्नाहेति धूपः, एवं गायत्रीमुच्चार्य दीपं स्नाहेति दीपः, गायत्री-
 मुच्चार्य नैवेद्यं ददानौति नैवेद्यं, आचमनं, गायत्रीमुच्चार्य
 नारायणाय नम इति पुण्याञ्जलिदानं, गायत्रीमुच्चार्य नारायण !
 स्वस्थानं गच्छेति हृदयकमले गतिचिन्तनं अशक्तौ गन्धादिपञ्चोप-
 चारेण वा, पुष्पैरेव गन्धधूपदानं पुष्पस्यासम्भवे जलेनैव सर्वोप-
 चाराः, तदन्ते निरञ्जनब्रह्मत्वेन सूर्यध्यानं, ततो रुद्रध्यानं,
 अघोरऋषिः, गायत्रीऋन्दः, रुद्रोदेवता, पूजायां विनियोगः, “ रुद्रं
 वृषाहृदं शूलहस्तं शुक्रवाससं, ॐ नमस्ते रुद्रमन्यव इति उच्चार्य
 रुद्राय नमः, इति पुष्पदानं, नारायण ऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता,
 नारायण ऋषिः, गायत्रीऋन्दः, मवितादेवता, विश्वामिष ऋषिः,
 मवितादेवता, सूर्यपूजायां विनियोगः, “ आदित्यं रक्तवर्णं द्विभुजं
 पद्महस्तं ध्यात्वा, देव मविता प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय,
 दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचन्नः मवितुः,
 विश्वानि देव मवित दुरितानि परामव, यद्गद्रं तन्न आसुर
 गायत्रीमुच्चार्य मवित्रे नम इति पुष्पदानं । प्रजापति ऋषिः,
 गायत्रीऋन्दः, मिषोदेवता, मिषपूजायां विनियोगः, मिषस्य
 तपंषि धृतो वो देवस्य मानमि, धुषं षिचश्रवत्तमं, मिषो न
 एहि सुमित्वा रुद्रस्योहमाटिटविणं क्षणं, उग्रशुभ्रतर् सो नः
 योनं, धृते हंहस्यामि मिष ममाषुषा मवांषि भूतानि ममीषतां,
 मिषस्याहं षुषा मवांषि भूतानि ममीषामहे, (१) इति मन्त्रमुच्चार्य

मित्राय नम इति जले पुष्पप्रक्षेपः, “ इमं मे वरुण ” “ तत्त्वायामि ”
 “ उरुः हीति ” मन्त्रत्रयस्य ऋष्यादिस्मरणं, शुक्लवर्णं पाण्डुरहस्तं
 मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा मन्त्रत्रयमुच्चार्य वरुणाय नम इति जले
 पुष्पप्रक्षेपः । पुष्पाभावे सर्वत्र जलं । “ ॐ हंमः शुचिपदि ” ति
 सूर्यावलोकनं । प्रजापति ऋषिः, गायत्रीऋन्दः, सूर्योदेवता, उपस्थाने
 विनियोगः । अदृश्यमास्य केतवो-विरग्भयोजानां^(१) अनु भ्राजतो
 अग्रयो यथा । इति सूर्याभिमुख्योर्द्धवाङ्गोरवस्थानं, प्रजापति ऋषिः,
 त्रिष्टुप्ऋन्दः, त्वष्टा देवता, सुखविमार्जने विनियोगः । “ ॐ संवर्षमा
 पयसा संतनूभिरगान्महिमनमासं ^(२) श्रितेन त्वष्टा सुदतोविदधातु
 रायोऽनुमार्ष्टितन्योद्यविद्विष्टं ” । अनेन तोयेन पाणिभ्यां सुखमार्जनं ।
 प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता, उपस्थाने विनियोगः ।
 “ ॐ स्वयंभुरसि श्रेष्ठोरग्निवर्षोदां असि वर्षोसि धेहि सूर्यस्या-
 वृतमन्यावर्त्तं ” । अनेन सूर्योपस्थानं । सूर्यस्येत्यस्य, प्रजापति
 ऋषिः, यजुः, सूर्योदेवता, प्रदक्षिणे विनियोगः । “ ॐ सूर्यस्या-
 वृतमन्यावर्त्तः ” । अनेन प्रदक्षिणकरण । उपविश्य दिग्देवतानां
 नमस्कारः । दिग्भ्यो नमः, दिग्देवताभ्यो नमः, इति कर्काचार्याः;
 दिशां च देवतानां च प्रत्येकं नमस्कार—इत्याहुः । प्राचे दिग्ने
 नमः; प्राग्दक्षिणायै दिग्ने नमः; दक्षिणायै दिग्ने नमः;
 दक्षिणापरायै दिग्ने नमः; पश्चिमायै दिग्ने नमः; पश्चिमोदीयै
 दिग्ने नमः; उदीयै दिग्ने नमः; शर्वायै दिग्ने नमः; रज्जाय
 नमः; अग्रये नमः; यमाय नमः । नैर्ऋताय नमः, वरुणाय नमः,

(१) जगत् ।

(२) सिद्धेन ।

वायवे नमः, कुबेराय नमः, ईशानाय नमः, ब्रह्मणे नमः, अनन्ताय नमः, ॐ ब्रह्मणे नम इति सूर्यं नमस्कृत्य जलाञ्जलिदानं । ॐ अग्नये नम इति जलाञ्जलिदानं । नमः पृथिव्यै, नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, ॐ ओषधीभ्यो नमः, नमो विष्णवे, नमो महते, नमोऽग्नेभ्यो अपांपतये वरुणाय नमः । एतेभ्य नमस्कृत्य जलाञ्जलिदानं, तीर्थदेशप्रचालनं, नमोऽग्नेभ्यो अपांपतये वरुणाय नमो नमः इति नमस्कारः । अत्र भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः । ऋग्वेदाय नमः, यजुर्वेदाय नमः, सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय नमः, परसेष्टी प्रजापति ऋषिः, अनुष्टुप्कन्दः, वरुणोदेवता, तीर्थविमर्जने विनियोगः, प्रजापति ऋषिः, धाम्नोधाम्न इति यजुः, यदाङ्गरग्या इति गायत्रीकन्दः, वरुणोदेवता, तीर्थविमर्जने विनियोगः । “ ॐ मापोमौषधौहिंसीर्द्धास्रो धाम्नो (१)राजस्वस्ततो वरुण नो मुञ्च, यदाङ्गरग्या इति वरुणेति(२)श्रयामहे ततो वरुण नो मुञ्च ” । गङ्गे स्वस्थानं गच्छ इति तीर्थविमर्जनं । प्रजापति ऋषिः, गायत्रीकन्दः, सोमोदेवता, जपे विनियोगः । “ ॐ आप्यायस्व (३)समेतं ते विश्वतः सोमवृष्णां । भवावाजस्रस्य संगथ ” इति शतं दश वा जपः । प्रजापति ऋषिः, यजुः, (४)शान्तविदो देवता, (५)जपनिवेदने विनियोगः । “ ॐ देवा-शान्तविदो शान्तमित्वाशान्तमिति मनसस्यत इमं देवायज्ञं

(१) राजस्वस्ततो ।

(२) समेतु ।

(५) जपसमर्पणे ।

(२) श्रयामहे ।

(४) शान्तविदो ।

स्वाहा” वा वेधा । अनेन जप्येन परमात्मा विष्णुः प्रियतां । इति
जपनिवेदनं । अनेनैव विधिना नैमित्तिकं काम्यं प्राप्तः धान
च कार्यं । नैमित्तिकं संक्रान्तिपक्षोपरागाद्ध्यादिविशिष्टयोग-
निमित्तकं । यत्तु चाण्डालादिस्पर्शननिमित्तकं तदमन्त्रक-
मित्युक्तमेव, संक्रान्तिस्नानं नैमित्तिकं । संक्रान्तिस्वरूपं व्योतिः-
शान्ते ।

“मृगकर्कटसंक्रान्ति यत्तु दिग्दक्षिणायने ।
विपुवतीतुलामेधे विष्णुपद्यः स्थिरात्मके ।
पङ्कश्रीति (१)दिस्वभावे द्वाटशैवं प्रकीर्त्तिताः” ॥

मृगो मकरः, स्थिरा वृष-सिंह-वृश्चिक-कुम्भराशयः । (१)दिः
स्वभावते, मिथुन-कन्या-धनु मीनाः, देवीपुराणे, “चुटेः महस-
भागो यः स कालो रविमंक्रमे” । देवसः,—

“संक्रान्तिममयः सूक्तो दुर्लभ्यः (२)पिशितेक्षणेः ।
तद्योगादप्यधयोर्द्धं (३)विंशन्नाद्यः प्रकीर्त्तिताः ॥”

इदं संक्रान्तिपूर्वकालीनपक्षोदण्डात्मकतदुपलक्षिताहोरात्रपरं
उपवामादिविषयं तैलस्त्रीमांसवर्जनविषयं चेति प्राञ्चः ।

देवीपुराणे,—

“पङ्कश्रीतिमुखेऽतीते वृत्ते च विपुवदये ।
भविष्यत्यधने पुष्पमतीते चोत्तरायणे ॥”

(१) दिशरौरि ।
(२) पिशितोपमैः ।

(२) दिःशरौराः ।
(३) विंशन्नाद्यः ।

विशेषमाह देवलः,—

“ चिंशत्कर्कटके नाद्यो मकरे विंशतिः परा ।

वर्त्तमाने तुलामेषे नाद्यस्त्रुभयतो दश ॥ ”

उभयतः तुलामेषयोः—

“ षड्शीत्यामतीतायां षष्ठीरुक्ता तु नाडिका ।

पुण्यायां विष्णुपद्यां च प्राक्पश्चादपि षोडश ॥

अहः संक्रमणे पुण्यमहः छत्त्रं प्रकीर्तितं ।

रात्रौ संक्रमणे पुण्यं दिनाद्धं स्नानदानयोः ” ॥

इति रात्रिसंक्रमणेन पुण्यकालविधिपरत्वात्छत्त्राहः ।

पुण्यत्वं यथा प्राप्तानुवादः, एतेषां वचनानां दिवस-
संक्रान्तिविषयत्वं, रात्रौ वचनान्तरेण व्यवस्थावगमात् ।

देवीपुराणे,—

“ मानाद्धं भास्करे पुण्यमपूर्णं शर्वरीदले ।

पूर्णं तद्भयतो ज्ञेयमतिरेकेऽपरेऽहनि ॥ ”

मानाद्धं भास्करे भास्कारोपलक्षितदिवसेऽर्द्धमित्यर्थः, विशेष-

माह वशिष्ठः,—

“ अर्द्धरात्रादधक्षिण्ण् मध्याह्नस्योपरिक्रिया ।

ऊर्द्धे संक्रमणे षोडशसुदयाप्रहरद्वयं ॥ ”

मध्याह्नस्योपरि पूर्वदिवसस्य, दिनं पुण्यमनागतमिति-

देवीपुराणात् ।

“ संपूर्णं चेदर्द्धरात्रे रविसंक्रमणं भवेत् ।

प्राङ्दिनद्वयं पुण्यं सुक्ता मकरकर्कटौ ॥

आदौ पुष्यं विजानीयाद्यद्भिन्ना तिथिर्भवेत् ” ।

इति वचनात्संक्रान्तिकालीनतिथेः पूर्वदिनगामित्वेः पूर्वदिने पुष्यकालः, यदा तिथिभेदे भेददिने पुष्यकालः । एवं च सपूर्णाह्नरात्रे संक्रमणे संक्रान्तिकालीनतिथेः पूर्वदिनगामित्वे उभयदिनगामित्वेऽपि पूर्वदिनमध्याह्नादूर्ध्वं पुष्यकालः । संक्रान्तिकालीन तिथेरुत्तरदिनगामित्वे चोत्तरदिनाह्नमेव पुष्यकाल इति व्यवस्था, आदौ पुष्यमिति वचनस्य दिनद्वयव्यापित्तिथिकेऽपि (१) प्रकृत्य विज्ञेयात् । वृद्धगार्ग्यः—

“यद्यन्तमनवेलायां मकरं याति भास्करः ।

प्रदोषे वार्द्धरात्रे वा खानं दानं परेऽहनि ॥

अर्द्धरात्रे तदूर्ध्वं वा संक्रान्तौ दक्षिणायने ।

पूर्वमेव दिनं याद्यं यावन्नोदयते रविः ॥”

भवियोत्तरेऽपि—

“नियुनात्कर्कसंक्रान्तिर्यदि स्यादंशुमालिनः ।

(१) प्रदोषे वा निशौथे वा कुर्यादहनि पूर्वतः ॥”

एतच्च यद्यपि कल्पतरुकारेण न लिखित तथापि प्रामाणिक बडनिबन्धलिखितत्वेन सर्ववैदिकटेशपरिगृहीतत्वेन च निःसन्धिगधवादेतद्विरुद्ध आचारो नादरणीयः ।

एताः संक्रान्तयः प्रत्येकं सप्तधा,

“उत्तराचयरोहिण्यो मन्दा संक्रान्तिरुच्यते ।

तच्च चिनाङ्गिकास्तु प्रशस्ततम उच्यते ॥

(१) प्रकृति ।

(२) प्रभाते ।

चिचानुराधामृगशिरोरेवतीषु च संक्रमे ।

• मन्दाकिनौचतुर्नाड्यस्तत्र पुण्यतमाः स्मृताः ॥

पुष्याश्विहस्तसंक्रान्तौ धांदा पञ्चैव नाडिकाः ।

द्विजामघाच्चिपूर्वासु घोरायां मग्न नाडिकाः ॥

श्रवणाद्विचय-स्वाति-पुनर्वसुषु संक्रमे ।

महोदरौ पुण्यतमास्तत्र कालोऽष्टनाडिकाः ॥

• मूलाश्लेषाद्रासु शक्ते रावस्यां नव नाडिकाः ।

विशाखाकृत्तिकाष्वेवं मिश्रिता तत्र संक्रमे ॥

शस्ता द्वादशनाड्यश्च सर्वत्रैव च कल्पयेत् ।

या याः सन्निहिता नाड्यन्तास्ताः पुण्यतमाः स्मृताः ॥

यस्य यः पुण्यकालस्तु तन्मध्ये नाडिकास्त्रिमाः ।”

तथा—

“ रविसंक्रमणे पुण्ये न स्नायात् यदि मानवः ।

मग्न जन्मन्यसौ रोगी निर्द्धनश्चापि जायते ॥

अथने कोटिगुणित लक्ष्यं विष्णुपदौफलं ।

षड्भ्रौति महस्रं तु षड्भ्रौत्यां स्मृतं दुधैः ॥”

शातातपः,—

“ संक्रान्तौ यानि दत्तानि हव्यकथानि दाढभिः ।

तानि तेषां ददात्यर्कः पुनर्जन्मनि जन्मनि ॥”

श्रापस्तम्बः,—

“ अथने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अक्षोराचोषितः स्वातः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

इत्यत्रोपवामो गृहस्थे तरेषां ।

सृतिमौमांसायां,—

“आदित्येऽहनि संक्रान्त्यां ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

उपवामो न कर्त्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा मदा ॥”

विष्णुपुराणे,—

“विशाखायां यदा सूर्यश्चरत्यंगं वततीयकं ।

तदा चन्द्रं विजानीयात्कृत्तिकाशिरमि म्यितं ॥ .

कृत्तिकायां यदा सूर्यः प्रयमांगं तु गच्छति ।

विशाखायां तदा ज्ञेयमृतीयांगे दिवाकरः ॥

तदेव विषुवाख्योऽयं कालः पुष्यो विधीयते ।

तदा दानानि दैवानि विप्रेभ्यः प्रयतात्मभिः ॥”

अत्र च खानदानादिकं यथोक्तदिने कर्त्तव्यं नत्वयं
विषुवाख्यसंक्रान्तिकालः ।

किन्त्वन्यः पारिभाषिकः ।

देवीपुराणे,—

“द्वादशैते समाख्याताः खानाः पुनरवार्चिताः ।

अन्नक्षीनाग्रनात् धन्या महापातकनाशनाः ॥”

द्वादशसंक्रान्तियु द्वादशविधं खानमुक्तं ।

“कुंकुमं रोचना मांभी सुराचन्दनवानुक्तं ।

हरिद्वारम्य^(१) मंथुष्यं मेघे खानं पहापहं ॥

(१) हरिद्वारसमंयुक्तं ।

प्रियङ्गुपद्मकं कुष्ठं त्वचामांसी निशाकरं ।

‘ रोचनागुरुसंयुक्तं वृषे ज्ञानं महाफलं ॥ ’

निशाकरः कर्पूरः ।

“ उशीरं पद्मकं कुष्ठं रोचनाग्रन्थिपर्णकं ।

कुङ्कुमागुरुसंयुक्तं मिथुने राज्यदं मतं ॥

रोचना वालुकं मुस्तां मुराग्रैलेयचन्दनं ।

हरिद्रा-कुष्ठसंयुक्तं कर्किसंक्रमणे शुभं ॥

पद्मकं रोचनं मुक्ता मांसी गन्धं च चन्दनं ।

सिंहे ज्ञानं सुराध्यक्ष ! राज्यायुःपुत्रवर्द्धनं ॥

हरिद्रा-वालुकं कुष्ठ मांसी रोचन-चन्दनं ।

कन्ये ज्ञानं प्रकर्त्तव्यं मन्तानरतिवर्द्धनं ॥

रोचना-तगरं कुष्ठं पद्मकोशीर-पद्मकं ।

हरिद्रावालुसंयुक्तं तुले दुष्कृतनाशनं ॥

प्रियङ्गुं स्फटिकं मांसी पद्मकं रोचनागुरुं ।

मुस्ता-कुष्ठ-समोपेतं, वृश्चिके राज्यदं मतं ॥

प्रवाल-मौक्तिकं कुष्ठं रोचनागुरुपद्मकं ।

सुरामांसी-समोपेतं धनुः-संक्रमणे शुभं ॥

रोचना-वालुकं कुष्ठं चन्दनागुरुकुङ्कुमं ।

उशीरं समभागांशं मकरे सर्वसौख्यदं ॥

ग्रन्थिपर्णं त्वचावालं केशरं जाति-पत्रिका ।

रोचना-सह संयुक्तं कुम्भे पुष्पीयराज्यदं ॥ ”

जातिः जातिफलं । पत्रिका तेजपत्रम् ।

“ कर्पूर-फलमूलैजा-मांसी-चन्दनपङ्कजं ।

कङ्कोल-^(१)मगन्धोग्रीरं त्वचं मौने सुखावहं ॥ ”

अथ ग्रहणघानं । तत्र निमित्तनिर्णये जावाल्लिः शानातपथ ।

“ मङ्कान्तेः पुष्पकालस्तु षोडशोभयतः कलाः ।

चन्द्रसूर्योपरागे तु यावद्दर्शनगोचरः ” ॥

अत्र चन्द्रसूर्यग्रहणे स्थायादित्यादौ शानान्ते ^(१)नेमित्तिके चन्द्रसूर्योपरागमात्रस्य निमित्तश्रवणेऽपि वाक्यान्तरेण “ यावद्दर्शनगोचर ” इति निमित्तस्य विशेषणान्तरमुपादीयते ।

“ यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया ” इति ^(२)जीवनस्य निमित्तत्व-

श्रुतावपि मायंप्रातर्जुहोतीति वाक्यान्तरेण मायंप्रातःकाला-
वच्छिन्नजीवस्य निमित्तवत् मङ्कान्तिपुष्पकालमाहचर्याच्चैवमेव
निर्णयः, दर्शनं चारुपज्ञान द्वित्रिषण्णस्यायित्वात्र स्वल्पेण निमित्त-
विशेषणं । दर्शनकाले शानश्राद्धादेरसंभवात्, तेन तद्योग्यता
लक्ष्यते, यद्यपि शानादिकाले स्वदर्शनाभावे परदर्शनमस्ति,
तथापि तद्ज्ञानं योग्यतावशादेव लभ्यत इति लाघवाद्योग्यतैव
निमित्तविशेषणं, मेघाच्छन्ने च यद्यपि देशान्तरमनुद्यैर्दृग्भवा-
द्योग्यतास्ति, तथा यत्र मेघाच्छादनं तत्र योग्यतानियथाभावा-
न्निमित्तानियथात्र श्राद्धाद्यनुष्ठानं, निमित्तनियये स्यादेव,
स्वदर्शनयोग्यता वा निमित्तविशेषणं, मेघाच्छन्ने तदानौ स्वदर्शन-
योग्यतैव नास्ति. न च ग्रहणघानाङ्गत्वेन, चारुपज्ञानविधिरेव

(१) ऋषयोः ।

(२) नेमित्तिकः ।

(३) वचनस्य ।

किं नस्यादिति वाच्यं तथा मत्तद्वृष्टान्तरकल्पनाप्रसंगात्, न च ग्रहणे 'निमित्ते विधानान्निमित्तनिश्चयोऽङ्गमिति तस्यैव चाचुषल-विशेषविधाने लाघवमवशिष्टमिति वाच्यं, विषये प्रायदर्शनादितिन्यायेन संस्कारप्राये दर्शनार्थवत् ममालभेतेति स्पर्शनविधिरिति न यामविधिरितिवत् ।

संक्रान्तिपुण्यकालसाहचर्येण निमित्तविशेषण अनिश्चयात्,

“नेचेतोद्यन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।

नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं नभसोगतमि”ति यद्यप्येतत्पर्यु-

दासंख्येणानीक्षणसंकल्परूपं विधीयते नतु निषेधः, तथापि घातकत्वमध्यपाठादकरणे प्रत्यवायात् स्वस्य चाचुषदर्शनं विधातुं शक्यते । वाक्यार्थद्वेषे हि यस्मिन्नर्थे न विध्यन्तरविरोधः, स एव गृह्यते, (१) यथा दक्षिणावाक्ये गौर्याश्वस्राश्वतरस्येत्यादौ द्वादशशत-सख्या नाश्वविषया विध्यन्तरविरोधादित्युक्तं, अश्वस्रोपकारकतरा भवेयुर्थेषां दानप्रतियज्ञौ प्रतिषिद्धौ न स्यातामिति, तस्मिद्धं स्वदर्शनयोग्यतानिमित्तविशेषणं, तेन स्वयमदृष्टेऽपि स्नानादधिकार आप्तवाक्यादिना योग्यतानिश्चयात् । यदा मनुष्याधिकार-शास्त्रमिति मनुष्ययोग्यता विशेषणं । तेनार्थादिरण्यधिकारसिद्धिः, चाचुषज्ञानविषयस्यैव निमित्ततेति लक्ष्मीधरव्याख्या स्फुटमेव दर्शयति, तेन दृष्टोरिष्टप्रदो राज्जरित्यादिदोषेण यो न पृच्छति तेनापि स्नानादिकं कार्यं ।

ज्योतिःशाले,—

“जन्मर्षं जन्मनचत्रे सप्तमे षाष्टमे तथा ।

चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्वाङ्मदग्रं ॥”

एतद्दोषभौत्या सूर्यं च ज्ञातकप्रतभङ्गभौत्या स्वयमदर्शनेऽपि
ज्ञानादावधिकारः ।

“सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वं यामचतुष्टयं ।

इन्दुग्रहे तु यामांस्तौन् वालवृद्धातुरैर्विना ॥”

पूर्वभोजननिषेधः पुरुषार्थः, (१)निमित्तग्रहणकालीनज्ञाना-
द्यङ्गं मानाभावात्, तथा ग्रहणकाले तु (२)नाश्रीयात् ।

“सुक्रे गग्निनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा ।”

ग्रस्तास्तयोस्तु । ज्ञात्वा दृष्ट्वा परेऽहनि ग्रस्तास्तमितयोस्त-
येति, (३)परेह्यौति सूर्यं (४)परेऽहनि चन्द्रे पररात्रावित्यर्थः, परदिने
तदयकाले भेषाच्छादने ।

“भेषकालादिदोषेण सुक्रयोरनवेक्षणे ।

आकालाख्यस्ततः कालं भुञ्जीत ज्ञानपूर्वकं ॥”

इति वाक्याद्दर्शनाभावेऽपि शास्त्रान्विशित्य भोजनमिति, ततः
ज्ञानफलं स्पष्टिममुच्यते,—

“सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं व्यासममा द्विजाः ।

सर्वं गङ्गाममं तोयं राजयस्ते दिवाकरे ॥

(१) नतु ।

(३) परेऽहनी ।

(२) खानीयात् ।

(४) परेऽहनी ।

इन्दोर्लवगुणं प्रोक्तं रवेर्दशगुणं स्मृतं ।

• (१) गङ्गातीरे तु संप्राप्ते इन्दोः कोटि रवेर्दश ॥ ”

अन्यज्ञानं इन्दुग्रहे लवगुणं, सूर्यग्रहे तु दशगुणं, श्रियाः पठन्ति ।

“ (१) कोटिजन्मकृतं पापं पुरुषोत्तममन्निधौ ।

कृत्वा सूर्यग्रहे ज्ञानं विमुञ्चति महोदधौ ॥

दशजन्मकृतं पापं धानान्नश्नति पुष्करे ।

शतजन्मकृतं पापं गङ्गासागरसंगमे ॥

जन्मान्तरसहस्रेण यत्पापं समुपार्जितं ।

तत्सर्वं मन्त्रिहत्यायां राजपक्षे दिवाकरे ॥ ”

संहत्या कुरुक्षेत्रे तीर्थं ।

देवीपुराणे—

“ कान्तिके ग्रहणं पुण्यं गङ्गासागरसङ्गमे ।

मार्गे तु ग्रहणं पुण्यं देवीकायां महासुने ॥

पौषे वै नर्मदा पुण्या साधे सन्निहिता शुभा ।

फाल्गुने श्रवणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ॥

वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिदरा ।

ज्येष्ठे तु कौशिकी पुण्या आषाढे (२) अश्विनिकानदी ॥

• श्रावणे सिन्धुनाम्ना च तथा भाद्रे च गण्डुकी ।

आश्विने सरयू श्रेष्ठा भूयः पुण्या तु नर्मदा ॥

(१) गङ्गादारे ।

(२) कुर्त्यात् ।

(३) तापकी ।

गोदावरी महापुण्या चन्द्रे राजसमन्विते ।
 सूर्ये च राजणा यक्षे तमोभृते महामुने ॥
 नर्मदातोयमंस्पर्शात् कृतकृत्या भवन्ति ते ।
 एवं गङ्गापि द्रष्टव्या तददेव मरस्वती ॥”

स्मृतिमसुचये—

“सूर्यग्रहः सूर्यवारे मीमे मोमग्रहस्तथा ।
 वृद्धामणिरिति ख्यातस्तानन्तफलं स्मृतं ॥”

अथ ग्रहणज्ञानमन्त्रः—

“खल्वानं गम्यतां राहो त्यज्यतां (१)चन्द्रसंगमः ।
 (२)कर्मचाण्डालयोने ! त्वं मम पाप क्षयं कुरु” ॥

सूर्यसंगम इति सूर्यग्रहे—

तीर्थस्नाने तीर्थस्नानमन्त्रं वाधित्वा अस्य निवेशः वैश्यादि-
 निमित्त-पांचदशवर्षैर्निमित्तकत्वात्निरवकाशत्वाच्च । इदं च स्नानं
 सुतकादावपि कर्त्तव्यमेव ।

तथाच लिङ्गपुराणे—

“चन्द्रसूर्यग्रहे स्नायात्सुतके मृतकेऽपि च ।
 अस्नायात् मृत्युमाप्नोति स्नाया(३)त्पापं न विन्दति ॥”

तथा दानादिकमपि सुतकिनां कर्त्तव्यं ।

तत्रैव—

“सुतके मृतके चैव न दोषो राजदर्शने ।
 तावत्कालं भवेच्छुद्धियावन्मुक्तिर्न दृश्यते ॥”

अथ शुद्धभिधानं, दानश्राद्धार्थमेव पूर्वेण खानस्य प्राप्तेः ।

तथा—

“ सर्वेषामेव वर्णानां सुतकं राज्जदर्शने ।

खाला कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्त्रं विवर्जयेत् ॥ ”

ग्रहणनिमित्तमशौचं यत्तदपि खानापनोद्यमेव केवलं सुक्ति-
पर्यन्तं पाकस्पर्शादिनिषेधपरं ।

शातातपः—

“ सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राज्जदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तत् श्राद्धं पङ्के गौरिव मज्जति ” ॥

इदं श्राद्धमामश्राद्धमेव, आमश्राद्धं सपद्मे चेति वचनात्,
हेमश्राद्धमपि क्वचित् श्रूयते “ हेन्ना वामेन सपद्म ” इति द्यो-
र्विकल्पः, आमश्राद्धे च पिण्डनिषेधः ।

मार्कण्डेयः,—

“ ग्रहणे च यतीपाते नवग्रहसममागमे ।

नित्यश्राद्धे च संक्रान्तावपिण्डं श्राद्धमिष्यते ॥ ”

दानं तु सुक्तिकाले, विमोचे चन्द्रसूर्ययोरिति शातातप-
वचनात् ।

मास्यपुराणे,—

“ यस्य राशिं ममामाद्य भवेद्ग्रहणसम्भवः ।

खानं तस्य प्रवक्ष्यामि मन्त्रौषधिनिधानतः ॥ ”

उपरागात्पूर्वे कुम्भे वस्त्रौषधिरद्याधाहरणं, उपरागकाले
शक्तिवाचनं ब्राह्मणचतुष्टयपूजनं, शुक्रमाण्डवस्त्रैः, कुम्भचतुष्टय-

स्थापनं सागरबुद्ध्या, गजाश्वरथ्या-वल्मीकमंगमात् हृदगोकुलात्,
 राजदाराच्च मृदमानीय प्रक्षेपः, पंचमथ-शुद्धमुक्ताफल-गोरेचना-
 पद्म-शंख-आम्र-पत्र-जम्बु-वट-शुभ्र-पिप्पलपल्लवस्फटिक-श्वेतचन्दन-
 तीर्थवारि-श्वेतसर्पप-गजदन्त-कुमुदोगौर-गुग्गुनूनां कुम्भेषु प्रक्षेपः ।

अत्र तीर्थाद्यावाहनं ।

“ सर्वं समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः ।

आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारकाः ॥

योऽभौ (१)वक्रधरो देव आदित्यानां प्रभुर्मतः ।

सहस्रनयन(२)श्चन्द्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥

मुखं यः सर्वदेवानां सत्यार्चिरमितद्युतिः ।

चन्द्रोपरागमभूतामग्निः पीडां व्यपोहतु ॥

यः कर्ममाक्षी लोकानां धर्मो महिषवाहनः ।

यमश्चन्द्रोपरागोत्यां पीडां वै स व्यपोहतु ॥

रत्नो गणाधिपः साक्षात्प्रलयानलसप्रभः ।

खड्गव्ययोऽतिभीमोऽभौ रत्नः पीडां व्यपोहतु ॥

नागपाशधरो देवो महामकरवाहनः ।

स जलाधिपतिश्चन्द्रो ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥

प्राणरूपेण यो लोकान् पाति हृष्णमृगाश्रयः ।

वायुश्चन्द्रोपरागोत्यां ग्रहपीडां व्यपोहतु ॥

योऽभौ निधिपतिर्देवः खड्गशूलगदाधरः ।

चन्द्रोपरागकक्षुपं धनदोऽयं व्यपोहति ॥

(१) वक्रधरो ।

(२) शक्रो ।

योऽभौ विन्दुयतो रुद्रः पिनाकी वृषवाहनः ।

• चन्द्रोपरागपापानि च नाग्रयतु शंकरः ॥

चैलोक्ये यानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

ब्रह्मविष्णवर्क्युक्तानि तानि पापं हरन्तु वे ॥”

प्रतिकुम्भमेभिर्मन्त्रैरभिमन्त्रणं । ते च पूजिताश्चत्वारो ब्राह्मणाः
शुक्रमान्यानुलेपनाः च्छग्यजुःसाममन्त्रैर्यजमानं (१)ध्रुवयेयुः । स्नातो
यजमानो वस्त्र-गोदानैर्ब्राह्मणान् पूजयेत्, इष्टदेवतासु । तत्र
कस्मिंश्चित् पक्षे अनेन मन्त्रान्विलिख्य तत्पत्रकं कनकपञ्चरत्नं
पट्टे कृत्वा तत्पट्टं यजमानस्य शिरसि चत्वारो ब्राह्मणा वधीयुः
एवमुपरागमोक्षपर्यन्तं स्थित्वा स्नात्वा कृतस्त्रस्ययनः तत् पट्टं
ब्राह्मणाय दद्यात्, इष्टदेवतां नमस्कृत्य ।

“अनेन विधिना यस्तु ग्रहणघ्नानमाचरेत् ।

न तस्य ग्रहपीडा स्यात्त च (२)वन्धुजनघयः ॥”

सूर्यपक्षे सूर्यनामपक्षे मन्त्रेषु (१)कीर्त्तयेत्, कुम्भेष्वधिकनेन
पद्मपरागप्रक्षेपः, गोदाने कपिलागावः पराग्रः, जन्मसोपरागे
वृषभस्य शक्रमूत्रे तदर्णायाय पयः कुशाद्योदकुम्भे निधायाभि-
षेकः, इति ग्रहणघ्नानं, शिष्टाः ।

“आषाढी-कार्तिकी-माघी-वैशाखीषु कृतं च यत् ।

तदन्तकलं प्रोक्तं घानदानजपादिकं ॥

(१) ध्रुवयेयुः ।

(२) वन्धुजनघयः ।

(३) कीर्त्तयेत् ।

अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिर्भानुवासरः ।

तत्र स्नानं जपो होमो देवतार्चनमेव च ॥

उपवासस्तथा दानसेकैकं पावनं स्मृतं ।”

तथा,—

“व्यहस्पृशि त्रिथौ स्नानं दानं च जप एव च ।

महन्नगुणितं प्राङ्गरेवमेव दिनत्रये” ॥

तथा— “षष्ठ्यावमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

अस्त्रातानां गतिं गच्छेद्यद्यहं नागमेत् पुनः ॥”

अत्र काम्यस्नानस्यैव फलाभावेन निन्दा, न तु पृथक् (१)स्नानान्तरं नित्यं ।

एवं अलभ्ययोगेषु स्नानं काम्यं—

“अमार्कपातश्रवणैर्धुक्ता चेत् पुष्यमाघयोः ।

अद्भोदयः स विज्ञेयः कोटिसूर्यग्रहैः समः ॥

तदेव कोटिगुणितं पुरुषोत्तमसखिधौ ।”

आग्नेये—

“अनुमत्यामतीतायां प्रतिपद्रोहिणी शशी ।

यदा भवति संयोगः कार्तिकान्ते विशेषतः ॥

कोटिमन्त्रिहितं पुण्यं स्नात्वा चैव महोदधौ ।”

कौर्मे,—

“मार्गे मामि शिनिवाच्यां मागरे यत्र कुत्रचित् ।

स्नात्वाशुभेधावभ्यघानस्य लभते फलं ॥

चौरोदके वार्यवगाह्य यो नरः संपूज्य कृष्णं रजनौमुपोषितः
एतेन पापं दशजन्मभिः कृतं जेष्ठीयते तस्य समस्तमाशु तत् ॥'

श्रियाः—

“पुनर्वसु-बुधोपेता चैत्रे मामि श्रिताष्टमी ।
तस्यां नदीषु स्नानेन वाजपेयफलं लभेत् ॥
सप्तमी रविवारेण बुधवारेण चाष्टमी ।
अद्भारकदिने प्राप्ते चतुर्थी वा चतुर्दशी ॥
शोमवारे त्रिमावास्या सूर्यपर्वशताधिका ।”

योगौ याज्ञवल्क्यः—

“स्नानं दानं जपो ध्यानं पित्रदेवार्चनं तथा ।
पावनानि मनुष्याणां दुष्कृतस्येह कर्मणः ॥
अगम्यागमनात् स्नेयात् पापेभ्यश्च प्रतिग्रहात् ।
रहस्याश्चरितात् पापान्मुच्यते स्नानमाचरन् ॥
प्रकर्तुंमममर्थंयेज्जुहोति यजति क्रिया ।
स्नानध्यानजपैर्होमैरात्मानं पावयेद्बुधः ॥
यदेव स्नानं कुरुते विशुद्धेनात्तरात्मना ।
तेनैव सर्वमाप्नोति विधियज्ञक्रियाफलं ॥”

एवमादि-ध्यानं काम्यं, यथोक्तविधिना कर्तव्यं, मुख्यासामर्थ्यं
ऽमुकस्येऽधिकारः ।

एवं तीर्थस्नानेषु—

यादिप्रश्नपुराणे मसुद्रध्यानविधिः ।

“उपसेनं पुरा दृष्ट्वा स्वर्गद्वारेण सागर ।

गत्वा तस्य शुचिस्तत्र ध्यात्वा नारायणं परं ॥”

इत्यभिधानादुपसेनदर्शनं स्वर्गद्वारगमनमपि समुद्रस्नानाङ्गं ।

तथा—

“शतानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विमानेनार्कवर्चसा ॥

कुलैकविंशमुद्धृत्य विष्णुलोकं च गच्छति ॥

भुक्त्वा तत्र वरान् भोगान् मन्वन्तरशतं पुनः ।

वेदशास्त्रार्थवित् विप्रो भवेद्यज्ञा तु वैष्णवः ॥

योगं च वैष्णवं प्राप्य ततो मोचमवाप्नुयात् ॥”

इति सामान्यतः पुरुषोत्तमज्ञेवावच्छिन्नं समुद्रस्नानफलं ।

“पौर्णमास्यां विशेषेण हयमेधफलं लभेत्” इति वचनात् पौर्ण-
मास्यामेतदेव फलमधिकं ।

तथा—

“यज्ञोपरागे संक्रान्त्यामयने विधुवे तथा ।

युगादिषु षड्ग्रीत्यां धृतिपाते दिनचये ॥

त्रायाद्यां चैव कार्तिकायां माघ्यां चान्यगुभे दिने ।

ये तत्र दानं विप्रेभ्यः प्रयच्छन्ति सुमेधमः ॥

फलं महत्स्वगुणितमन्यतीर्षात्प्रभन्ति ते ॥”

अथ यद्यपि यज्ञादिषु दानस्य फलाधिक्यमुक्तं न यामस्य
तथापि माघ्यां चेति चकारेण यामस्यापि यज्ञादिषु
फलातिशयजनकत्वं बोध्यं ।

तथापि—

“पितॄणां ये प्रयच्छन्ति पिण्डं तत्र विधानतः ।

अवयां पितरस्तेषां प्रीतिं संप्राप्नुवन्ति वै” ॥

अत्र च दानस्य पृथक् फलकथनान्न स्नानाङ्गत्वमसंयुक्तं, प्रकरणादितिकर्त्तव्यतार्थत्वादिति फलवतां प्रकरणेनाङ्गत्वबोधनात्, विष्णुपूजा (१) तु तदङ्गमेव, एवं स्नात्वा तीर्थं नारायणमन्त्र-मभ्यर्च्यत्यनुवाद्य विशिष्टस्योक्तं फलकथनात् । अत्र च उत्तीर्थं वाससौ धौते प्राणानाथस्य, आचम्य गायत्रीं जपेदष्टोत्तरशतं, स्नाध्यायं प्राङ्मुखः कृत्वा इत्यादि कौर्त्तनं, मध्याह्नकालीन समुद्र-स्नानस्य तत्कालीनसन्ध्यामाहचर्यात् यथाप्राप्तानुवादः, न तु समुद्र-स्नानाङ्गत्वेन सन्ध्यान्नह्नायज्ञादेर्विधितर्पणस्यापि वाक्यान्तरप्राप्त-स्यानुवादः, तर्पणाङ्गविधानं सन्ध्याङ्गविधानं च पुरुषार्थविषयं, न समुद्रस्नानाङ्गत्वेन, वरुणप्रपा सप्तकरणे सौमिक प्रणयनाङ्ग पंच-वारवादि विधिवत् कात्तीयसूत्र इति, तत्र प्रथमं श्वेतमाधवा-दधिणतः शतपादे म्यितम्योगसेनस्य दर्शनं, नमस्कारः, समुद्रस्नाने अनुज्ञाप्राथम्यं । समाचारात्—

“उद्यमेन ! महाबाहो ! बलवन् ! सत्यविक्रम ! ।

(१) समुद्रे स्नातुकामोऽस्मि अनुज्ञां दातुमर्हसि” ॥

ततो धन्वन्तर-शतत्रये स्वर्गद्वारकाष्ठस्तम्भद्वयदर्शनं, तयोः पूजनं, परियङ्गः ।

मोकारं वामकथां तु नाकारं दक्षिणे कटौ ॥

राकारं नाभिदेशे तु यकारं वामवाङ्गके ।

णाकारं दक्षिणे बाहौ यकारं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥

ॐ नम इति देहाधः । ॐ नं नमः देहोर्द्ध्वं, ॐ मों नमः
 इदये, ॐ नां नमः दक्षिणपार्श्वे, ॐ रां नमः वामपार्श्वे, ॐ यं
 णायं नम इति वर्णचयं पृष्ठे, अथवा अध-आदिस्थानषट्के सर्वस्य
 मन्त्रस्य न्यासः, नारायणध्यानं ।

कवचवन्धनं—

“पूर्वे मां पातु गोविन्दो दक्षिणे मधुसूदनः ।

पश्चिमे श्रीधरो देवः केशवश्च तथोत्तरे ॥

पातु विष्णुस्तथाग्नेये नैर्ऋत्यां, माधवोऽव्ययः ।

वायव्ये च ह्यशौकेशस्तथेशाने च वामनः ॥

भूतले पातु वाराहस्तयोर्द्ध्वं च त्रिविक्रमः ।

अहं नारायणो देवः शंखचक्रगदाधरः ॥

इति ध्यानं ।

वक्ष्यमाणमन्त्रेण लिङ्गात् मसुद्रस्य दण्डवत् प्रणामः ।

“त्वमग्निर्धिपणं नाथ ! रेतोधानामदीपनः ।

प्रधानं सर्वभूतातां जीवानां प्रभुरव्ययः ॥

अमृतप्यारणिस्त्वं हि देवयोनिरपांपते ! ।

एजिनं हर मे सर्वं तीर्थराज ! नमोऽस्तु ते ॥

ममाचारादनेन मन्त्रेण मसुद्रे पापाणमक्षेपः ।

मण्डलमध्यस्थं शुक्रं मूर्द्धिं ध्यात्वा तदुत्थितान्मृतवृक्षा देहश्रावणं
 ततः करशुद्धिः, अष्टाचरेण पञ्चविंशतिजप्ते प्राणायामत्रयं ।
 मातृकान्यासः, ततो भावनाचतुष्टयं, अष्टाचरं देहे न्यासः, यथा,
 ॐ शुक्रं भूर्नम इति वामपादे, ॐ नं रत्नं भुवः नम इति
 दक्षिणपादे, ॐ मों श्यामं खर्नम इति वामकक्षां, ॐ नां रत्नं
 महर्नम इति दक्षिणकक्षां, ॐ रां कुंकुमाभं जनः नम इति
 नाभौ, ॐ यं पोतं तपः नम इति वामांगे, ॐ णां कज्जलाभं
 मत्यं नम इति दक्षांगे, ॐ यं वज्रवर्णं भर्तृलोकाधिष्ठानं नम
 इति शिरसि, ॐ नारायणाय नमः हृदयाय नमः, ॐ विष्णवे
 नमः, शिरसि स्वाहा, ॐ ज्वलनाय नम इति शिखायै वषट् ।
 ॐ विष्णवे नमः कनकाय हं, ॐ विष्णवे सुरद्विषे बन्धाय हं
 फट् अम्लाय फट्, इत्याङ्गन्यासः ।

ॐ शिरसि शक्तो वासुदेवः, इति शिरसि न्यासः, ॐ
 शं ललाटे रक्तः मङ्कर्णो गरुत्मान् वहिस्तेज आदित्य इति
 ललाटे न्यासः, ॐ आं शीवायां, पीतः प्रद्युम्नो वारिमेषाभ इति
 कण्ठे, ॐ आं हृदये रुष्णो ऽनिरुद्धः सर्वशक्तिमन्वित इति
 हृदये न्यासः ।

इति चतुर्थोऽङ्गन्यासः । अथ कवचं—

“ममाद्यतस्मितो विष्णुः पृष्ठतस्यापि केशवः ।

गोविन्दो दक्षिणे पार्श्वे वामे तु मधुसूदनः ॥

उपरिष्ठात्तु वैकुण्ठो वाराहः पृथिवीतले ।

अवान्तरदिगो धातु तासु सर्वासु माधवः ॥

गच्छतस्तिष्ठतो वापि जायतः स्वपतोऽपि वा ।

“ नरसिंहकृता गुप्तिर्वासुदेवमयो ह्यहं ” ॥

इति विष्णुमयत्वचिन्तनं, अष्टाचरविधिनार्घमंस्कारः, ॐ नम इति मन्त्रेण पूजोपयोगि-मर्वद्रव्यप्रोक्षणं, अथ हृदये पूजा, हृदये पद्मचिन्तनं, तदुपरि सूर्य्यविम्बं । तदुपरि चन्द्रविम्बं । तदुपरि वह्निविम्बं चिन्त्यं, तत्र पवनमण्डलं, तत्र आकाशमण्डलं च चिन्त्यं । तत्र ॐकारात्मकं (१) विद्युज्ज्योति तत्रस्यं चिन्तयित्वा तत्राष्टाचर-मन्त्रस्य मनसा न्यासः, अष्टाचर-प्रत्येकवर्णैः, ॐ नारायणाय नमः, नं नारायणाय नमः, इत्यादिना मनसा पूजनं, ममस्तेन अष्टाचरमन्त्रेण गन्धपुष्पादिना पूजनं, पद्याद्वादशाचरमन्त्रेण पूजनं, एवं मनसा पूजयित्वा पाद्यादिकं संस्तव्य वह्निः पौठपूजा, ततो लिखितपद्मस्य कर्णिकायां प्रतिमां संस्थाप्य शास्त्रायामं वा तथैव स्पण्डिले वा, चतुर्भुजं शंख, चक्र, गदा, पद्मधरं नारायणं सूर्य्य-कोटिप्रतीकाग्रं विचिन्त्यावाहनम् ।

तत्र मन्त्रः—

“ मीनरूपो वराहश्च नरसिंहो ऽय वामनः ।

आयान्तु देवो वरदो मम नारायणोऽयतः ” ॥

ॐ नमो नारायणाय नम इति चिन्तयित्वा नारायण अवा-
गच्छ, इह तिष्ठेत्यावाहनं ।

“ सुमेरुः पदपौठं ते पद्मकल्पितमानसं ।

सर्वमलहितार्थाय तिष्ठस्व मधुसूदन ! ” ॥

(१) विद्युज्ज्योतिस्य ।

ॐ नमो नारायणाय इत्यासन समर्थं तत्र स्थापनं ।

ॐ त्रैलोक्यपतीनां पतये देवदेवाय ह्यपोकेशाय श्रीविष्णवे

नमः ॐ नमो नारायणाय नमः, अर्घं ददानौति अर्घदानं ।

“पाद्यं ते पादयोर्देव ! पद्मनाभ ! मनातन ! ।

विष्णो ! कमलपत्राक्ष ! गृहाण मधुसूदन” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, पाद्यं ददानौति पाद्यं ।

“मधुपर्कं महादेव ! ब्रह्माद्यैः कल्पितं तव ।

मया निवेदितं भक्त्या गृहाण मधुसूदन” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः मधुपर्कं ददानौति मधुपर्कं ।

“मन्दाकिन्यास्तु ते वारि सर्वपापहरं शुभं ।

गृहाणाचमनीयं (१) त्वं मया भक्त्या निवेदितं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, आचमनीयं ददामीति ।

“त्वमापः पृथिवी चैव ज्योतिस्त्वं वायुरेव च ।

लोकमन्वृतिमात्रेण वारिणा (२) ज्ञापयाम्यहं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः स्नानं कारयामीति ।

“वेदतत्त्व समायुक्ते यज्ञ (३) क्रतुसमन्विते ।

स्वर्णवर्णप्रभे देव ! वासमी तव केशव !” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः वस्त्रं ददामि ।

“शरीरं ते न जानामि चेष्टां चैव च केशव ! ।

मया निवेदितान् गन्धान् प्रतिगृह्य विलिप्यतां” ॥

(१) तु ।

(२) ज्ञापयाम्यहं ।

(३) तन्तु ।

ॐ नमो नारायणाय नमः, गन्धं ददामि ।

• “स्रग्जुःसाममन्त्रेण निर्वृत्तं पद्मयोनिना ।

सावित्रीमन्त्रिसंयुक्तमुपवीतं तवाच्युत” ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः यज्ञोपवीतं ददामि ।

“दिव्यरत्नसमायुक्ता वक्त्रिभानुमन्विताः ।

गात्राणि शोभयन्ते ते अलंकाराश्च माधव” ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः अलंकारं ददामि ।

अष्टाक्षरप्रत्येकवर्णैः ॐ नमः पुष्पं ददामि, ॐ नं नमः पुष्प
ददामि, इत्येवं रूपेणाष्टपुष्पाञ्जलिं दत्त्वा । ॐ नमो नारायणाय
नमः पुष्पं ददामीति एवं मन्त्रव्यप्तसमस्ते पुष्पदानं, ततः ॐ
पुरुषोत्तमाय नम इति पुष्पाञ्जलिदानम् ।

“वनस्पति रसो दिव्यो गन्धाब्जः सुरभिश्च ते ।

। मया निवेदितो भक्त्या धूपोऽयं प्रतिगृह्यतां” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः धूपं ददामि स्वाहा,

“सूर्यवन्द्रमसोज्योतिर्विद्युदग्म्योस्तथैव च ।

त्वमेव ज्योतिषां देव ! दीपोऽयं प्रतिगृह्यतां” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः दीपं स्वाहा ।

“अन्नं चतुर्विधं चैव रसैः षड्भिः समन्वितं ।

मया निवेदितं भक्त्या नैवेद्यं तव केशव” ! ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः नैवेद्यं ददामि स्वाहा, पूर्व-
मन्त्रेणाचमनीयं, मुखवासं करछटं ताम्बूलं च दत्त्वा, आवरण-
पूजा, पूर्वादिचतुर्दिशु दलेषु, वासुदेव, संकर्षण, प्रद्युम्न, अनि-

द्वानां, स्थापनं पूजनं, आग्नेयादिकोणदलेषु, वराह-नृसिंह-
 वामनत्रिविक्रमाः स्थाप्याः पूज्याः, एषामष्टाचरेण पूजा गन्ध-
 पुष्पाभ्यां, वचमाणानां स्तनामचतुर्थी नमो मन्त्रेण । पुरतो
 गरुडं संस्थाप्य पूजनं, दक्षे चक्रं, वामे शंखं, गदां दक्षे, शार्ङ्गं
 वामे, दक्षिणे त्रिशूलं, खड्गं वामे, त्रिशूलं दक्षे, पुष्टिसुत्तरे,
 पुरतो वनमालां, ततः श्रीवत्सकौस्तुभौ, पूर्वादिचतुर्दिक्षु, हृदया-
 दीनि, कोणेष्वस्त्रं, अष्टदिक्षु, अध ऊर्ध्वं, इन्द्रादीन् ब्रह्मान्तान्
 संस्थाप्य पूजनं, आवरणपूजां समाप्य मुद्रादर्शनं, पद्म, शंख,
 श्रीवत्स, गदा, गरुड, वाण, चक्र, शार्ङ्गाख्या, अष्टौ मुद्राः, ततः
 पुष्पाञ्जलिं दत्त्वा, अष्टाचरमन्त्रेणाष्टशतं अष्टाविंशतिं वा जपः,
 समर्पणं, स्तुति-प्रदक्षिण-नमस्काराः, पुनरर्घं दत्त्वात्मानं समर्थं
 विमर्जनं ।

“गच्छ गच्छ परं स्थानं पुराण पुरुषोत्तम ! ।

यत्र ब्रह्मादयो देवा न विदुस्ते परं पदं” ॥

ॐ नमो नारायणाय नमः, चमस्तेति हृत्पद्मे संहरणं । ततः
 शिरसा प्रणम्य सागरप्रसादनं ।

“प्राणस्त्वं सर्वभूतानां योनिश्च सरितांपते ! ।

तीर्थराज ! नमस्तुभ्यं ! चाहि मामच्युतप्रिय” ! ॥

ततो रामाय नमः, कृष्णाय नमः, सुभद्रायै नमः, सागराय-
 नमः । इति नमस्काराः, ततो ऽकिद्रावधारण, इति स्थानं ।

“अर्चनं ये न जानन्ति हरेर्मन्त्रं यथोदितं ।

तेन ते मूलमन्त्रेण पुत्रयन्त्यभ्युत्थं तदा” ॥

इति वचनात् उक्तपौराणिकवङ्ग (१)मन्त्रज्ञाने अष्टाचरमूल-
मन्त्रेण यथोक्तोपचारेः पूजा । तदप्यावरणपूजा स्नेनैव प्रकारेण
क्रमोऽप्ययमेव, इति ब्रह्मपुराणोक्त-समुद्रस्नानविधिः ।

अथ मार्कण्डेयहृद्स्नानविधिः, नरसिंहपुराणे, मार्कण्डेयं प्रति
विष्णुवाक्यं,—

“ इदं तीर्थं महाभाग ! त्वन्नाद्या ख्यातिमेयति ” ।

ब्रह्माण्डपुराणे,—

“ मार्कण्डेयहृदं गत्वा नरस्योदसुखः शुचिः ।

निमञ्जयेत्त्रिचतुरान् इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

संसारसागरे मग्नं पापघ्नस्तमचेतनं ।

वाहि मां भगनेचम्र ! त्रिपुरारे ! नमोऽस्तु ते ॥

नमः शिवाय शान्ताय सर्वपापहराय च ।

स्नानं करोमि देवेश ! मम नश्यतु पातकं ॥

नाभिमात्रे जले (१)स्नात्वा विधिवद्देवतापिटृन् ।

त्रिलोदकेन मतिमान् पितृन्धान्यांश्च तर्पयेत् ” ॥

अन्यानपि करणतया येषां तर्पणमनावश्यकमित्यर्थः ।

“ प्रविश्य देवतागारं कृत्वा तं त्रिः प्रदक्षिणं ।

मूलमन्त्रेण संपूज्य मार्कण्डेयस्य चेश्वरं ॥

अघोरेण च ये विप्राः प्रणिपत्य प्रसादयेत् ।

त्रिलोचन ! नमस्तोऽस्तु नमस्ते शशिभूषण ! ॥

वाहि मां त्वं विरूपाक्ष ! महादेव ! नमोऽस्तु ते ” ।

मूलमन्त्रः पञ्चाक्षरः—

“मार्कण्डेयहृदे लेवं स्नात्वा दृष्ट्वा च शंकरं ।

दशानामश्वमेधानां फलं प्राप्नोति मानवः ॥

शिवलोके वरान् (१)भुक्त्वा चेदलोके भवेत्पुनः ।

शंकरं योगमामाद्य ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”

अथेन्द्रद्युम्नश्च मरः,—

“गत्वा तत्र शुचिर्धीमान् (२)आचम्य मनसा हरिं ।

ध्यात्वोपस्थाय च जलमिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

अश्वमेधाङ्गसंभृत ! तीर्थ ! सर्वाघनाशन ! ।

स्नानं त्वयि करोम्यद्य पापं हर नमोऽस्तु ते ॥

एवमुच्चार्य विधिवत् स्नात्वा देवानृषीन् पितृन् ।

तिलोदकेन चान्यांश्च संतर्प्याचम्य वाग्यतः ॥

दत्त्वा पितृणां पिण्डांश्च संपूज्य पुरुषोत्तमं ।

दशश्वमेधिकं सम्यक् फलं प्राप्नोति मानवः ॥

सप्तवारान् सप्त परान् वंशानुद्धृत्य वैष्णवं ।

(१)भोगं भुक्त्वा चिरं पश्चादिह मोक्षं लभेद्भुवं” ॥

तत्र क्रमः, तत्र गलाचमनं, हरिध्यानं, जलोपस्थानं तूष्णीं,
मन्त्रेण स्नानं, तर्पणं, पिण्डदानं, श्रीपुरुषोत्तमपूजनं चेति, स्नानं
प्रधानमन्यान्यङ्गानि ।

श्वेतगङ्गार्या, ब्राह्म्ये श्वेतं प्रति विष्णुवाक्यं ।

(१) भुक्त्वा ।

(२) संस्मरन् ।

(३) लोकं ।

“प्रासादस्य समीपे त्वं कुण्डं कारय सुव्रत ! ।

श्वेतगङ्गेति गास्यन्ति यावदाभूतसंप्रव्रं ॥

कुशाणेणापि कौन्तेय श्वेतगङ्गेयमसु च ।

स्पृष्ट्वा स्वर्गं गमिष्यन्ति मद्भक्ता ये समाहिताः” ॥

इति वचनात् । मज्जने महत् फलं गम्यते ।

अथ गङ्गास्नानं—

“सकृत्तीर्थं निषेवेत गंगां चैव पुनःपुनः ।

सर्वतीर्थमया गंगा (१)सर्वतीर्थमयो हरिः ।

श्रवणाहनमात्रेण मानवानां सदैव हि ॥

पापौघं निर्दहेत् गंगा तूलराशिमिवामलः ॥

गच्छध्वं विबुधा गंगां ज्ञात्वा विश्वमशाश्वतं ।

सुधोरेऽस्मिन् कलौ प्राप्ते सुक्तिर्वो वाञ्छिता यदि” ॥

तथा,—

“अहो किं वङ्गनोक्तेन गंगा सेव्या मदा नरैः ।

नान्यत्संसारदुःखस्य नाशकं मोक्षकारकं ॥

स्वताभिलषिता दृष्टा पीता स्पृष्टावगाहिता ।

या पावयति भूतानि कीर्तिता च दिने दिने ॥

इन्दुव्रतमहस्रन्तु यः कुर्यात्कायशोधनं ।

पिवेद्यथापि गंगांभः समौ स्यातां न वा समौ ॥

दृष्ट्वा जन्मकृतं पापं स्पृष्ट्वा जन्मत्रयार्जितं ।

खानाद् जन्मशतोद्भूतं हन्ति गंगा कलौ पुगे” ॥

तत्र गंगास्नाने मन्त्रः ।

“ (१) विष्णुपादार्यमंभूते ! गंगे ! विषयगामिनि ! । ”

धर्मद्रवीति विख्याते पापं मे हर जाह्ववि ! ॥

अह्वया भक्तिमंपन्ने श्रीमातर्देवि जाह्ववि ! ।

अमृतेनाम्बुना देवि ! भागीरथि ! पुनिहि मां ” ॥

तथा,— “ गौतमी जाह्ववी रेवा चतुर्थी च पुनः पुना ।

कावेरी गोमती कृष्णा ब्राह्मी वैतरणीति च ॥

(१) विष्णुपादार्यमंभूता गंगेह नवधा स्मृता ” ।

इतिवचनात् (२) आशु गंगाशब्दप्रयोगस्य कार्यार्थत्वाद्गंगामन्त्र

एतास्त्रपि प्रयोज्यः, गोदावर्यां तु ।

“ गोदावरी जन्तस्यशांद् वातो यत्र प्रवर्त्तते । .

तद्देगवाग्निनां मुक्तिः किमु तत्तीरवाग्निनां ” ॥

ततः स्नानमन्त्रः—

“ अम्बकजटोद्भूते ! गौतमस्याधनाग्निनि ! ।

सप्तधा सागरं (३) यान्ति गोदावरि ! नमोऽस्तु ते ॥

गोश्रोत्र-धाम्नि ! दिव्यन्ति गोमदामविहारिणि ! ।

गोभागकृतमंचारे ! गोदावरि ! नमोऽस्तु ते ” ॥

वैतरण्यां विगोपः, महाभारते,—

“ उपस्पृशैव भगवन्स्यां नद्यां महामते (४) । ।

मानुषादस्मि विषयादपेतः पुरुषर्षभ ! ” ॥

(१) विष्णुपादाय ।

(२) विष्णुपादाय ।

(३) नदीषु ।

(४) याति ।

(५) महामुने ! ।

इति युधिष्ठिरस्य लोमशं प्रति वाक्यं ।

तत्र मन्त्रः—

“अयातयामं सर्वभ्यो भागेभ्यो भागमुत्तमं ।
देवाः संकल्पयामासुर्भयाद्द्रुद्रस्य श्रायतं ॥
इमां गाथामनुसृत्य य इहोपसृष्टेश्वरः ।
देवयानस्तस्य पन्थाश्चाक्षुषैव प्रकाशते” ॥

हृष्णवेष्टां च;—

“सह्यपादोद्भवा देवी श्रीशैलोत्सङ्गगामिनी ।
हृष्णवेष्टीति विख्याता सर्वपापप्रणाशिनी” ॥

तत्र स्नानमन्त्रः—

“सह्यपादोद्भवे ! देवि हृष्णवेष्टीति विश्रुते ! ।
सर्वपापविशुद्धयर्थं स्नाम्ये देवि तवाम्बसि ॥
प्रसौद मे देवि ! मदामरेश !
देवेश ! सृष्ट्वा^(१) जगतां विमुक्त्यै ।
स्नानेन यस्या मलधौतपापः
प्राप्नोति विष्णोः पदमेव मर्त्यः ॥
ब्रह्मास्तानन्दरसेन पूर्णं
जलेन पूर्णमिव मेनिरेऽज्ञाः ।
तां त्वावगाह्यामि पिवामि हृष्णे !
देवाभूर्वीरुर्पयिष्ये पितृभ्यः” ॥

नर्मदायां च,—

“आद्ये ! नमः पुण्यजले । नमः मागरगामिनि । ।
 नर्मदे ! पापनिवरि ! नमो देवि ! वरानने ! ॥
 नमोऽस्तु ते मुनिगणमिद्धमेविते
 नमोऽस्तु ते ! (१)शंकरदेहनिःसृते ! ।
 नमोऽस्तु ते धर्मभृतां वरप्रदे !
 नमोऽस्तु ते सर्वपवित्रपाविनि” ॥

तत्र गंगासागरस्नानमन्त्रः,—

“त्वं देवि ! सरितां (१)नाथ ! त्वं देवि ! सरितां वरे ! ।
 उभयोः मङ्गले द्वाला सुञ्जामि दुरितानि वै” ॥

कर्तोयास्नानमन्त्रः,—

“कर्तोये ! मदा नीरे ! सरित् श्रेष्ठेति विश्रुते ! ।
 (२)आप्रावयामि (३)गोघ्राणां पापं हर नमोऽस्तु ते” ! ॥

कौशिकीद्यामन्त्रः,—

“शाधिगजसुते ! देवि ! विश्वामिचमुनेः स्वसः ।
 च्छेषीकभार्य्ये ! मत्तोये । पापं मे हर कौशिकि” ॥

भीमरथीमन्त्रः,—

“भीमस्त्रेदममुहूते ! रथनेमिविनिःसृते ! ।
 सर्वपापप्रशान्त्यर्थं द्वाप्ये देवि । तवाभामि” ॥

(१) शंकरदेहनिर्गते ।

(२) मीश ।

(३) अप्रावयामि ।

(४) गोघ्राणि ।

लौहित्यसमुद्रसंगमे,—

• “ ब्रह्मपुत्र ! महाभाग ग्रान्तनोः कुलवर्द्धन ! ।

अमोघागर्भसंभूत ! पापं लौहित्य ! मे हर ” ॥

तथा—

“ देव्यास्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीघ्नानमन्योन्यतुल्य”मिति-
वचनात् समुद्रगानदीघ्नानं गायत्री-त्रिंशत्सहस्रजपफलकामिना
कार्यं ।

“ ऋद्धं देव्ययुतं चैव प्राणायामगतत्रयं ।

समुद्रगानदीघ्नानं सममेतच्चतुष्टय”मिति ॥

दशप्रणवयुक्तं देव्ययुतं परं ।

यच्च,—

समुद्रगानदीतीरवासिनामस्थायासत्वात्तेषां घ्नानं देव्ययुतसमं,
अन्येषां त्रिंशत्सहस्रसममिति ।

भविष्यपुराणे,—

“ भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं पुरतः स्थितं ।

सूर्यगङ्गेति तत्तोयं तत्र स्नात्वा दिवं प्रजेत् ” ॥

तथा,—

“ शिवलिङ्गसमीपस्था नद्यः सर्वाश्च भारत ! ।

वापोकूपतडागाश्च शिवतीर्था इति स्मृताः ॥

स्नात्वा तेषु नरो भक्त्या शिवतीर्थेषु मानवः ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र मंगलः ” ॥

एवमादियु पृथगेव घ्नानाकारं, माध्याह्निकघ्नानं तु चतुर्थभाग-

रुतेन तीर्थस्नानेन प्रसंगात् सिध्यति, प्रातःसन्ध्योत्तरं तीर्थस्नानेन साध्याङ्गिकस्नानसिद्धिः, किं तु चतुर्थभागे पृथगेव कार्यं, प्रातःस्नानकाले तु न तीर्थस्नानादेः काम्यस्नानान्तरस्य वा प्रसंगः ।

“सन्ध्याहौनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्मसु ।

यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेदि”ति ॥

सन्ध्यानुष्ठानात् पूर्वमनधिकारात्, यत्नु प्रातःस्नानकाल-
एव विशेषेण विहितं, साधस्नानं तस्य प्रातःकाल एव कालः
सन्ध्यातः पूर्वमपि तदनुष्ठानं ।

यथा,— “प्रातः स्नात्वा सुनिश्रेष्ठाः! शिवतीर्थेषु मानवः ।

अश्वमेधफलं प्राप्य द्रुलोकं च गच्छति” ॥

इत्यादावपि प्रातःसन्ध्यातः पूर्वं कालः ।

“प्रातःस्नाय्यरुणकिरणयस्तां प्राचीमवलोक्य चाया”दिति
नित्यकाम्यमकलप्रातःस्नानोद्देशेनारुणोदयकालविधेः ।

यथा,—

य इद्धा पशुना भोमेन यजेत सोऽस्मावास्यायां पौर्णमास्यां
वा यजेतेति नित्यकाम्यसोमयागानां कालविधिः । कार्तिक-
स्नाने तु यद्यपि विष्णुस्मृतौ प्रातःशब्दो नास्ति ।

तथापि,—

“कार्तिकेऽहं करिष्यामि प्रातःस्नानं जनार्दन !” ।

इति मन्त्रलिङ्गात् ।

“तुष्णामकरसेषु प्रातःस्नाथौ भवेन्नरः ।

इवियभुक् ब्रह्मचारौ सर्वपापैः प्रसुच्यते” ॥

इति वाक्ये वाक्यान्तरैः कार्तिकादिमासत्रयविहितानां प्रतानां तन्मर्थं क्लृप्तसम्बन्धकथनार्थमिदं वाक्यं । मूलत्वात् कस्यते ।

तथाश्विनापरपक्षश्राद्धमेव कन्यागतापरपक्षश्राद्धमिति सौर-
मासेन व्यपदिश्यत इति वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेति वाक्ये
श्रोतिष्टोमस्य ज्योतिःपदेनानुवादेन (१)निमित्तमावभवत्, अनु-
वादस्य गौणत्वेऽप्यदोषात्, न च संहतानां तुलादिमामानां
प्रतमसम्बन्धो मासस्य कालस्योद्देश्यत्वेन साहित्याविवचनात् ।

अन्यथा आकामा वैपु यत्त्वानमित्यादावपि पौर्णमासी-
चतुष्टयकालीन पृथक् स्नानविधिनापत्तेः, न चेत् कस्य-
चिदिष्टं, अस्मिन् पक्षे सुतरां कार्तिकस्नानं प्रातःकालीनमिति,
तथापि सन्ध्यातः पूर्वमधिकारः, काम्यस्नानानां सर्वेषां सन्ध्या-
रात्रियतिरिक्ते ऽनुष्ठानमिति सर्वं रमणीयं, एवं घाता गृह्णागमनं,
साध्याह्निककमान्तरं ।

साध्याह्निकः—

“ प्रसाद्य तीर्थदेशं तु गत्वा ह्यं धर्ममाचरेत् ” ।

तथा—

“ स्नावन्त्यादिव्यवाचस्य मोषानत्कोश संसृष्टम् ।

आगतः प्रोद्वाद्मन् यत्नेन शुचिरेव मः ॥

तेमोद्दहेन द्रव्याणि प्रोक्ष्याचम्य पुनर्यज्ञे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै ध्यानि कानिचित् ॥” ॥

द्रव्याणि पूजापञ्चयज्ञोपयुक्तानि ।

“ पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्षणं कुर्यादस्त्रनिष्यीडनेन च ” ॥

शातातपः—

“ नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धैर्यमप आहरेत् ।

यदानीतं तु मध्येन प्रोक्षयेत्^(१)दक्षिणेन तु ” ॥

अत्र प्रोक्षणमुपलक्षणं ।

पूजा पञ्चयज्ञ भोजनाद्यर्थमीदृशमेव जलमित्यवगन्तव्यं ।

विष्णुपुराणे तर्पणानन्तरं,—

“ ततो गृहार्चनं कुर्याद्भीष्टसुरपूजनं ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ” ॥

पद्मपुराणे,—

“ द्विज गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं ब्रजेत् ।

आश्रयस्तु ततः पूज्य प्रतिमां वापि पूजयेत् ” ॥

नरसिंहपुराणे,—

“ जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ” ॥

एवंगतप्रातर्विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने

पूजावग्रं कर्त्तव्या नित्यवह्निधानात् ।

तथाच श्रियाः,—

“ प्रातस्तु पूजयेद्विष्णुं पञ्चरात्रविधानतः ।

हितत्वात्, तेनात्र यथा चानं कर्त्तव्यमित्युक्तं तज्जलेन काष्ठं
पापमुक्तिपूर्वकविष्णुलोकप्राप्तीच्छायां एतेन चानं शंखभेरी-
निनादादिमहितं यथा च वा प्रथक् कर्त्तव्यमित्यतिदिश्यते,
एवमन्यदूष्टं ।

तथाहि द्वात्रिंशोऽध्याये श्रूयन्ते,—

“श्रागच्छ नरमिहेत्यावाहनावतपुष्यकैः ।
एतावतापि राजेन्द्र ! सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
दत्तार्थमासनं पाद्यं चानमाचमनौघकं ।
देवदेवस्य विधिना स्नानलोके महीयते ॥
तोयेन स्नापयेद्गङ्गा नरसिंह नराधिप ! ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥
स्नाय दध्ना महदिष्णुं निर्मलः प्रियदर्शनः ।
विष्णुलोकमवाप्नोति देव्यमानः सुरोत्तमैः ॥
यः पुनर्नृहरेरघं मधुना स्नापयेत्सरः ।
अग्निपुरे न मोदित्वा पुनर्विष्णुपुरे वसेत् ॥
एतेन स्वप्नं यद्दु पर्वकाले विशेषतः ।
नरसिंह ततः कुर्यात् शंखभेरीनिनादितं ॥
पापकञ्चुकनिर्मुक्तो विष्णुलोके महीयते ।
पञ्चगव्येन देवेशं स्नापयेत् योऽतिभक्तितः ॥
ब्रह्मकुर्वन्विधानेन विष्णुलोके महीयते ।
कुशमुष्योदकैः चाना ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥
रत्नोदकेन सावित्रं वैरजं हेमवारिणा ।

महिषाख्यं गुग्गुलं यः श्राव्ययुक्तं मग्नर्करं ।
 धूपं ददाति राजेन्द्र ! नरमिहाय भक्तिमान् ॥
 वायुलोकं ममासाद्य विष्णुलोके महीयते ।
 दृतेन तिलतैलेन द्रौपं यो ज्वालयेन्नरः ॥
 ज्योतिष्मता विमानेन विष्णुलोके महीयते ।
 हविःशाल्योदनं दिव्यमाज्ययुक्तं मग्नर्करं ॥
 निवेद्य नरमिहाय यावकं पायसं तथा ।

(१)ममास्तु कुलमंख्याता यावत्यस्तावती नृप ॥

विष्णुलोके महाभोगान् भुञ्जानास्ते भवैष्णवः” ।

एवं देवगृहस्य समन्ताद्दलिदानं, (१)नैवेद्यविशेषेण लोकपालेभ्यः
 शान्तिकरं, प्रदक्षिणकरणं पृथ्वीप्रदक्षिणफलं, नमस्कारेण विष्णु-
 लोकफलप्राप्तिः, स्तोत्रजपेन विष्णुलोकं, मन्थ्यायां गीतवाद्येन
 पर्वसु विशेषेण कामरूपता, गरुडध्वजदानाद्विष्णुलोकप्राप्तिः,
 मुकुटकटककेयूरादिसुवर्णाभरणैः (२)रिन्द्रलोकः, पयस्विनी धेतु-
 दानाद्गोसहस्रदानफलं । अत्र पुष्यमध्ये तुलसीकीर्तनं पुष्यफलं,
 अत्रोपक्रमे, “राजपुत्र । गृणुष्वेवं हरिपूजाविधिक्रम”मिति
 कौर्त्तनादुपसंहारे च इत्येवमुक्तं भृगुचोदितेन मया तवेहार्चन-
 मच्युतस्येति पूजोपसंहारात्, सर्वेषां पृथक् पृथक् फलवर्ता पृथगेव
 पूजात्वं । नहि षोडशोपधार, एव प्रजा ।

(१) समास्तयुक्त ।

(२) नैवेद्यशेषेण ।

(३) रदलोकः ।

किन्तु प्रीतिहेतुक्रिया मात्रं, तेन गृहसंमार्जनो लेपनादीनि
गोदानादीन्यपि प्रीतिहेतुत्वात् पूजा ।

तदुक्तं भट्टैः, सुतेरपि हि पूजात्वादिति, नात्र पुरुषसूक्त-
पूजायामेवमादीनां गुणफलत्वमप्रकरणात्, नापि गुणविधिमात्रत्वेन
फलश्रुतेरर्थवादत्वं, अथ्यभिचरितकतुमस्वन्धाभावेन पूजागतस्था-
वाहनादेरनुपस्थितेः, अनेकगुणविधाने वाक्यभेदभयेन बन्नात्कर्मा-
न्तरत्वे फलापेक्षया मुक्तिफलाश्रयत्वात् ।

तेन मधर्मकमिदमावाहनं, पुरुषसूक्तपूजायामावाहनमधर्मकं ।
तेनास्मादक्षतपुष्यादिधर्मान्तरं गृह्णातीति, एवं यान्यत्र पुष्याण्यनु-
लेपनादीनि वा तान्येव पुरुषसूक्तपूजायामपि पुष्यदानविधिना
अत्रत्य धर्मग्रहणात् शेषकर्माणि पूर्ववदित्यनेन तु कर्माण्येवाति-
दिग्यते, न द्रव्याणीति, कर्मपदेन द्रव्यलक्षणा वा मन्तव्या,
द्रव्याणां वा क्रियायां कर्मत्वात् कर्मपदेनोपादानमिति, कल्पोक्त-
विधिना वा पुरुषसूक्तेन पूजयेत् ।

याज्ञवल्क्यकल्पे,—

चतुरस्रं परं कृत्वा चतुर्द्वारविभूषितं ।

तन्मध्ये विलिखेत्पशुं कर्णिका केशराम्बितं ।

प्रणवेन (१) कृद्धन्तेन करौ संशोधयेत्ततः ।

दिग्बन्धनं ततः कुप्यादिधिवद्भूतशोधनं ॥

प्रणवं श्रुतमुच्चार्य वीजं मन्त्रिण्य निर्दहेत् ।

तन्मध्येदूर्द्ध्वरेण्येण मरुता शोधयेत्ततः ।

निर्दहेदग्निबीजेन श्वावयेदाहणेन च ॥
 (१) एकार्णवमपर्यन्तं भावयेत् स चराचरं ।
 ततोऽष्टं जलमध्यस्थं शुद्धकाञ्चन-मप्रभं ॥
 वाहणेन तु संचिन्त्य तन्मध्ये चिन्तयेद्दूरिं ।
 फुहारबिन्दुवदनं पीतनिर्मलवामभं ॥
 पद्मजामनमध्यस्थं शुद्धजाम्बुनदप्रभं ।
 केयूरकटकोपेतं हारकुण्डलमण्डितं ॥
 सशंखचक्रं मङ्गेरं मुकुटादुपशोभितं ।
 संचिन्त्य बीजमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥
 सोऽहमस्मोत्यभेदेन चिन्तयित्वात्मपूजनं ।
 कृत्वा सुद्राचयं कृत्वा कुर्यात्प्रासं विधानतः ॥
 आद्यामृचं न्यसेदामे दितौषां दक्षिणे करे ।
 द्वितीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
 पंचमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 षष्ठमीं वामकन्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमं ॥
 नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये तथा ।
 एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे च सुखे चैव चतुर्दशीं ।
 अक्षयोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्धिं विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पद्यात् पाचय्य शोधनं ।
 अक्षेण साक्षयेद्विष्णोर्गायत्रा जलपूरणं ॥

गन्धादि दत्त्वा दशधा बीजं तु प्रणवं न्यसेत् ।

- मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकं ॥
- श्रवणुष्य ततोऽस्त्रेण शंखमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
- हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानमैर्यजेत् ॥
- पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तिः ।
- आधारशक्तिं कूर्मं च अनन्तं चित्तिमण्डलं ॥
- धर्मं ज्ञानं च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोषतः ।
- पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरं ॥
- संपूज्याष्टदलं पद्ममर्कभोमाग्निमण्डलं ।
- उपर्युपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥
- ध्येयः सदा सविष्टमण्डलमध्यवर्त्ती ।
- नारायणः सरसिजामनमंनिविष्टः ॥
- केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरौटी ।
- चारौ हिरण्यववपुर्धृतशंखचक्रः ॥
- आशयावाचयेदेवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।
- एतावन्तः प्रिया विष्णोर्वन्दनीयाम्भो भो द्विजाः ।
- एतावद्दर्शयेत्तिस्रः कृतकृत्यस्ततो भवेत् ॥
- द्वितीययामनं दद्यात् पाद्यं दद्यात्तृतीयया ।
- स्रदेहे विन्यसेद्देवे सूक्तेन पुरुषस्य तु ॥
- समुष्णार्घ्यं ततो दद्यात् पद्मन्यासमनीषकं ।
- पष्ट्या ध्यामं प्रकुर्वीत सप्तम्या पीतवामसौ ॥
- सप्तोपवीतमष्टम्या नवम्या गन्धमुत्तमं ।

पुष्यं दद्याद्दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकं ॥
 द्वादश्यां दीपदानं स्यात् त्रयोदश्यां निवेदनं ।
 पूर्ववत् स्नाननैवेद्ये वस्त्रेणाचमनं भवेत् ॥
 गणेशं क्षेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ।
 सर्वतः पूजयेद्दिदान् मध्ये लोकेशपद्मयोः ॥
 इन्द्रमग्निं यमं चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ।
 वायुं कुबेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनं ॥
 स्वासु दिक्षु ततोऽस्तापि नामभिः प्रणवादिभिः ।
 सर्वतः पूजयेद्दिदान् तत्सर्वं प्रणवे स्थितं ॥
 देवं प्रणवबीजेन संपूज्याञ्जलिभिस्त्रिभिः ।
 जपेदष्टोत्तरशतं तन्मोऽन्तं ततो द्विजाः ॥
 गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृह्याणास्मत् कृतं जपं ।
 मिद्धिर्भवतु मे देव! त्वत्-प्रसादादधोऽज ॥
 एवं निवेद्य विधिवद्जपं श्रीपुरुषोत्तमे ।
 षड्दशं पुरतो जप्त्वा ऊर्ध्वमर्द्धं ततो जपेत् ॥
 विश्वक्सेनं तथैशान्यां प्रणवेनैव पूजयेत् ।
 गन्धपुष्पादिभिः कृष्णं दंष्ट्रिणं (१)घोरदर्शिनं ॥
 चतुर्दश्याञ्जलिं कुर्यात् पञ्चदश्यां प्रदक्षिणं ।
 कृत्वा देवस्य पुरतः प्रणमेद्दण्डवत्प्रितौ ॥
 ध्यायेन्मण्डलमध्यायं मकरं निष्कणं चदि ।
 यद्भिद्रमवधाय्यान्ते समस्तेति ततो वदेत् ॥

मंहत्य मण्डलाद्देवं षोडश्यां प्रणवं पठेत् ।

नासाकर्षणयोगेन इदि संस्थापयेत् प्रभुं ॥

आदित्यवर्णं पुरुषं पुण्डरीकनिभेषणं ।

भक्तिखिग्धेन मनसा ध्यायेत् शापहरं हरिं ॥

योगमूर्तिं चतुर्बाहुं शंख-चक्र-गदाधरं ।

यो वा ध्यायेद्विभुत्यर्थमाप्नोति वसुभौस्थितं ॥

अथ वीजं मंचिन्य निर्दहेदिति वीजं वायुवीजं यं

मंचिन्य मरुत्शोषयेदिति मन्वन्धः, निर्दहेदिति वक्ष्यमाणवह्निना

दाह्य शोषणसाध्यवदर्शनाय प्रथममुपात्तं, निर्दग्धं शोषये-

दित्यर्थः, मथादूर्द्धरन्नेति जीवमात्मानं इदि मंचिन्येदिति

वक्ष्यमाणत्वान्मथात् सुपुष्णामार्गेण ऊर्द्धं मद्भरन्नेण जीवं दादृशान्तं

मयेदित्यत्र निर्णयेदिति पाठे स्फुटमेव जीवयनचिन्तनं,

रमित्यग्निवीजं, वं वाह्यवीजं, सोऽहमस्मीति विष्णुरहमस्मीत्यर्थः

आत्मपूजनमन्त्राभेदचिन्तनमेव मानसपूजाया वक्ष्यमाणत्वात्,

मुद्राचयमात्रं विष्णोरमाधारणं श्रीवत्सकौस्तुभ-वैनतेय-मुद्राचयरूपं

एतावन्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणत्वात्, यदि तु तत्त्वमागर-

मंचितोक्तं सर्वदेवमाधारणं मुद्राचयं स्याद्विष्णोः प्रिया इत्यमंगतं

स्यात् । तत्त्वमागरमंचितायां,—

“अञ्जलिः शिरसा रूपं हृदये मेव वन्दिमी ।

अङ्गुलीर्गांपवित्रा तु भ्राम्य मन्त्रापयेत् इदि ।

प्रमाधनीति मिद्रेषा तिस्रो मुद्रा रमाः ममाः” ॥

क्षुद्यांश्यामविधानं तु इति मातृकान्यामन्त्रेणवादिन्याच-

भावनाचतुष्टयरूपन्यासामन्त्रान्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाङ्गमन्त्र-
न्यासमाह ।

“आद्यामृचं न्यसेदाम” इत्यादिना विष्णोर्गायत्रेति गायत्री-
कन्दस्यो वैष्णवो मन्त्रस्तदिष्णोर्गायत्रेति गायत्रीकन्दस्यो
वैष्णवो मन्त्रस्तदिष्णोरिति पाद्मः, गन्धादित्यादिशब्देन गन्धपुष्पा-
चतयवकुशापतिनयेतमर्षपदूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततः कृतेति उक्तस्य
दशधा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री वा मन्त्रः
पूजाङ्ग-पुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोचयेन्मण्डलान्तिकमिति, प्रोचणं
शंखस्यजन्तस्य जलान्तरेण संस्कारार्थं, मण्डलान्तिकमित्यव-
गुण्टन-स्वरूपकथनाय, मण्डलाकारेण शंखान्तिके श्वगुण्ठेत्यर्थः,
मण्डलं चान्तिकं च यथास्यादिति क्रियाविशेषणं, अर्घ्यसंस्कारान-
न्तरमर्घ्यादिकेन पूजोपकरणप्रोचणं, तन्त्रान्तरमिदं कार्यं, यदार्घ्य-
संस्कारस्यात्र कृतस्य दृष्टार्थत्वादर्थकमेण वा, पाठक्रमवाधात्
प्रोचयेन्मण्डलान्तिकमिति शंखमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तत्र
मण्डलं पदं तत्पर्यन्तं द्रव्यजातं सर्वमर्घ्यं संस्तृत्य प्रोचयेदिति
सम्बन्धः, पूजयेदामन्नं तचेति, तत्र मानसपूजायां आधारादि-
क्रमेणामनपूजा कार्या, अर्थात् वाङ्मपूजायामप्यनेनैव विधिना
शामनपूजेति गम्यते, शामनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात्,
आवाह्येदिति तत्रापि सम्बन्धात् आवाह्येदिति इदमे विष्णुं
धात्वा नामादारेणावाहनं, नामाप्रवेशेनोद्दामनस्य वक्ष्यमाणत्वात्,
शामनपाठदानानन्तरं स्वदेहवदाद्यामृचं न्यसेदाम इत्यादिक्रमेण
न्यासः, प्रवेदिति, नारसिंहोक्तपुरुषसूक्तपूजादीत्यर्थः, पुरुषसूक्त

पूजात्वेन बुद्धिस्यत्वात्, पूर्वता लघुप्रकारत्वात्, लोकेशपद्मयोरिति
 कर्णिकौषां लोकेशो विष्णुः, तद्वाद्ये दलानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः,
 तेन दलमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि तदनन्तरं दलमध्येऽस्त्राणि
 वज्रादीनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति सम्बन्धः, षड्चै जप्त्वा ऊर्द्धमन्य
 जपेदिति स्तोत्रान्तरं महस्रनामादिजपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपाल-
 पूजायां ध्याने विशेषः ॥

॥ इति श्रीमहामहोपाध्यायान्निचिदाजपेयि-नरसिंहविरचिते
 नित्याचारप्रदीपे चतुर्थभागकृत्यं समाप्तम्
 ॥ श्रीशुभमस्तु, श्रीशुभमस्तु ॥

द्वितीयभागादारभ्य चतुर्थभागान्तः पुस्तकस्यैतस्य

द्वितीयभागः समाप्तः ॥

नित्याचारप्रदीपोद्धत-प्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकतां च अनुक्रमणी ।

<p>वसुधाधनं ... ३३८ ।</p> <p>बंगिराः २८, ६३, १२४, २७८, २८०, २८८, २९९, ३००, ३२९, ३४१, ३६१, ४३१ ।</p> <p>बन्धिः ... ३५७ ।</p> <p>आथर्वण्योयस्तापनश्रुतौ ... ६०६ ।</p> <p>आपस्तम्बः १७, ३३, ३४, ५१, ५८, २५४, ३०८, ३२२, ३२९, ४२२, ४७२, ४८०, ४८२, ५०५, ५०७, ५०९, ५१३, ५१६, ५२१, ५२२, ५२४, ५३८, ५४७, ६०६, ६८२ ।</p> <p>आदित्यपुराणं २७०, २८०, ३५३ ।</p> <p>आग्नेयपुराणं २८१, ३४४, ३४८, ३६१ ।</p> <p>आस्त्येयपवादः ... ४२२ ।</p> <p>ईशानसंहिता ... ४५७ ।</p> <p>उग्रनाः ... ४१८, ५१४, ६०८ ।</p> <p>ऋग्विद्यधनं ... १२४, १३६ ।</p> <p>कपिलः ... ५३९ ।</p> <p>कल्किपुराणं ... ११९ ।</p> <p>कर्मविपाकसंग्रहः ... १४९, १४९, २०३ ।</p>	<p>कर्मविपाकसारं... १४०, २०७ ।</p> <p>कर्मविपाकाः १९५, १९६, १९७, २०५ ।</p> <p>कर्मविपाकसमुच्चयः १९८, २०३, २०७, २१२, २१३, २१४, २१७, २२२, २२६, २३२, २३५, २३७ ।</p> <p>कल्पतखः ... २७९, ३६२ ।</p> <p>कात्यायनः ४२३, ४३२, ४४३, ६१३ ।</p> <p>कालिकापुराणं ... ४८२ ।</p> <p>कूर्मपुराणं ४४२, ४४३, ४४८, ४५३, ६९२, ६९३ ।</p> <p>गण्डपुराणं १८४, २८०, ४४८, ५८८ ।</p> <p>गार्ग्यः ... ४६, १८८ ।</p> <p>गौता ४०७, ३४५, ३६२, ४१४, ४२८, ४३०, ४७०, ४९१ ।</p> <p>गुप्फकुलं ... २३० ।</p> <p>गोभिलः ... ८० ।</p> <p>गौतमः १६, २१, २५, २६, २८, ३०, २४३, २५४, २५६, २८०, ३२५, ३२९, ३३६, ३२८ ।</p>
--	--

३३८, ३४०, ३८०,
४८८, ४९९, ५०६,
५३९ ।

यज्ञयज्ञप्रकरणं ... ९८ ।

चन्द्रिका ... ४८० ।

चिन्तामणिः ... २०२, ५८९ ।

छन्दोगपरिशिष्टं ७६, ८३, ६०७ ।

छागलेयः ३१६, ३१९, ३२८,
३३९, ५५६ ।

जावालः ... २६९ ।

जेमिनिः ... ४३३ ।

ज्योतिःशास्त्रं ... ६८६ ।

तापनीयश्रुतिः ... १३६ ।

दत्तः १, २३८, २४२, ३६०,
५८६, ५९० ।

दानसागरः ... ३०५ ।

दालभ्यः ... १३६, १५६, १५८ ।

देवलः २६१, २८२, २८३,
३१०, ३११, ३२७,
३३६, ४१९, ४२६,
४५९, ४६८, ४७०,
४७६, ४८८, ४९९,
५०७, ५०८, ५२३,
५२४, ५३७, ५३९,
५७८, ५८३, ५८४,
६७८, ६७९ ।

देवीपुराणं १८, ८७, ३१०, ३६८,
४०२, ५०४, ५१३,
५२१, ५३६, ५४१,
५७०, ६७८, ६७९,
६८२, ६८७ ।

देवीमाहात्म्यं ... ८२ ।

धौम्यः ... ३६१ ।

नरसिंहपुराणं ११०, १९०, ३६६,
४७७, ५१०, ५११,
५१४, ५५५, ६३६,
७१४, ७१५ ।

नारदः ५१, २१४, २४५, २४६,
२७१, २८२, ३१३,
३१९, ३२४, ३२४,
३६१, ३६२, ४२३,
४४७, ५१६ ।

नन्दोपुराणं ३४४, ३४८, ३५० ।

पञ्चरात्रं ... ७९, १२५ ।

पद्मपुराणं १८२, १९७, २१८,
२८१, ३०५, ४११,
५६६, ५९६, ६०७,
६२३, ६३६, ७१४ ।

पराशरः ... २२१ ।

पशुवक्रं ... ६२ ।

पारस्करः १७, ४५, ८८, ३०४ ।

पितामहः ... ४७४ ।

पुराणं ... ३७२ ।

पुजाधिकारः ... १३१ ।

पैठीनसिः १७, ५१, २५४, ३१५,
३६७, ५०६, ५०७,
५०९, ५१३, ५२२,
५२७, ५३९, ५४३ ।

प्रभासखण्डः ... ३०८ ।

प्रमेहः ... २२२ ।

वशिष्ठः १९, २५, ३५, ६०, १०८,
१२९, २५८, २६९,
२८०, ३१३, ३१८,
३३६, ३३८, ३५८,

	४८२,	४८४,	४८८,
	५०४,	५०६,	५१३,
	५२२,	५२३,	५४३,
	५४४,	५७७,	५६८,
	६७६ ।		
वशिस्ययोगः	...	१०० ।	
वशिस्यकल्पः	६३,	१००,	१७५,
	१६० ।		
वसुः	...	५३६ ।	
वामनपुराणं	५५२,	५६१,	५८१ ।
वाराहे	७८,	३४६,	४३३,
	५०६,	५१०,	५१४,
	५५५,	५६५,	६५० ।
वार्त्तिकं	...	५७,	५६४ ।
वायुपुराणं	२०६,	२१६,	२२६,
	२३१,	२३२,	२३६,
	५०५,	५३०,	५५८ ।
व्यासः	२४८,	२६८,	३२०,
	३३६,	३५८,	४७३,
	४७५,	४८७ ।	
विश्वामित्रः, कल्पख	३८,	१२६ ।	
विश्वामित्रगायत्रीकल्पः	...	१३०,	
	१३३ ।		
विद्याकरमद्धतिः	५६६,	५७१ ।	
विष्णुः	१६,	३५,	२४०,
	२४७,	३४७,	३४७,
	३४६,	३५६,	३६०,
	३६७,	४०२,	४११,
	४२०,	४७०,	४७३,
	४७४,	४७५,	४८०,
	४८२,	४८३,	४८५,
	४६७,	५०५,	५१६,

	५२०,	५२१,	५२६,
	५४०,	५४३,	५६६,
	५७८,	५७६,	६०७,
	६३६,	६५०,	७०५ ।
विष्णुधर्मः	४३४,	४६१,	४६६,
	५८४ ।		
विष्णुनारदौ	...	२४७ ।	
विष्णुधर्मोत्तरं	११०,	१७०,	१८४,
	१८६,	२६०,	२६२,
	३४४,	३४७,	३४६,
	३५०,	३५१,	३५२,
	३५३,	३५५,	३५८,
	४०१,	४३८,	४३६,
	४६२ ।		
विष्णुपुराणं	२४४,	४०२,	४२७,
	४७६,	४८२,	४८६,
	४६१,	४६३,	४६५,
	५०५,	५१०,	५१३,
	५१७,	५२३,	५३६,
	५४१,	५४६,	५५२,
	५६५,	५७६,	५८१,
	५८७,	६२६,	६३६,
	६८२,	७१४ ।	
विष्णुरहस्यं	४२८,	४६२ ।	
वैश्यायनः	३,	१२२,	१४६,
	१८३,	२०६,	२१०,
	२२०,	२२५,	२६३,
	२६८,	२८४,	३१३,
	३१८,	३३६,	३३८,
	३५८,	४७०,	४७१,
	४७२,	४८८,	५२०,
	५२२,	५४२,	५६५,
	६०६,	६११ ।	

वृद्धगायः ३८, ६८० ।

वृद्धपराशरः २६१, ३६२ ।

वृद्धवशिष्ठः ३४३, ३६३ ।

वृद्धशातातपः ५१३ ।

वृद्धगौतमः २२६ ।

वृद्धस्यतिः ११, २४१, २८६, ३०२,

३१२, ३२२, ३२८,

३३१, ३४०, ३५६,

४२१, ४२३, ४०१,

४८४, ५४३, ५४५,

६१२ ।

ब्रह्मपुराणं १००, २०५, ३२५ ।

ब्रह्मवैवर्तः २४६, ४४० ।

ब्रह्माण्डः १२६, १३०, १३३,

१८०, १८३, २१६,

२५६, २८३, ५०८,

६६३, ७०५ ।

भट्टाचार्यः ... ६३, ६०५ ।

भविष्योत्तरं ७६, ४४२, ४४८,

६८० ।

भविष्यपुराण ३१६, ३६०, ३६८,

३६६, ४१२, ४१३,

४०४, ४६३, ४६५,

५११, ५१४, ५४६,

५६१, ५६३, ५६६,

५७०, ६५४, ७११ ।

भविष्यं ... ४३८, ४०४ ।

भट्टाः ... ४३०, ५४२ ।

भागवतमंदिता ... १३१ ।

मयदानं ... ३०८ ।

मत्स्यपुराणं ७०, ६३, २८४, ३०२,

४४३, ४०५, ४६६,

(५०१, ५०६, ५०८,

५१३, ५१४,) (५२४,

५२६, ५३४, ५५५,

५५६, ५८२, ६८६) ।

महाभारतं १३६, १५६, १५८,

१७०, २४४, ३४३,

३४०, ३६०, ४००,

४११, ४२५, ४०२,

४०७, ४८२, ४६१,

४६२, ४६३, ४६६,

५०१, ५०६, ५०८,

५१३, ५१४, ५२८,

५३६, ५६४, ५०१,

५८२, ५८३, ७०८ ।

महागुरुश्च ... ५०६ ।

महाभाष्यं ५६, ३१०, ३२६,

३३८, ३३६ ।

मरौचिः ६०६, ६१०, ६२० ।

मनुः २, ५, ११, १५, १६,

१६, २१, २३, २५,

२७, ३५, ३८, ४०,

५१, ५२, ५४, ५६,

५६, ६०, ६६, ८२,

२३६, २४०, २४१,

२४८, २५१, २५२,

२५३, २५६, २५८,

२६१, २६०, २६८,

२७०, २०२, २०३,

२०४, २८६, २६०,

२६४, २६५, २६८,

२६६, ३००, ३०२,

३०६, ३१३, ३१५,

३२०, ३२१, ३२४,
 ३२५, ३२७, ३२८,
 ३२९, ३३१, ३३५,
 ३३६, ३३८, ३३९,
 ३४०, ३४१, ३५५,
 ३५६, ३५७, ३६०,
 ४१८, ४२२, ४२५,
 ४२७, ४३०, ४६५,
 ४६६, ४६८, ४७३,
 ४८२, ४८३, ४८५,
 ४८६, ४८७, ४९०,
 ४९१, ४९२, ४९७,
 ५००, ५०१, ५०४,
 ५०७, ५१२, ५१६,
 ५१९, ५२०, ५२१,
 ५२२, ५३७, ५३९,
 ५४१, ५४८, ५७१,
 ५७७, ५८०, ५८२,
 ६०७ ।

मार्कण्डेयपुराणं १२६, २४४,
 ४३३, ४७१, ४७२,
 ४७३, ४८६, ४९५,
 ५१६, ५२३, ५२४,
 ५४१, ५४२, ५७८,
 ५८४, ६८६ ।

मानवः ... ७५, २५७ ।
 माहात्म्ये ... ३४५ ।
 भीमंसा ... ६८२ ।
 यजुर्विधानं ६७, ७६, ८५,
 १०८, ११०, १११,
 १२९, १३०, १३१ ।
 यज्ञशास्त्रं ... ३४८ ।

यमवशिष्टौ ... ७ ।
 यमः १७, २८, २९, ५१, ५२,
 ६०, ६२, ६५, २३९,
 २६९, २७५, २७८,
 ३०२ ।
 याज्ञवल्क्यः २, २०, २९, ५६,
 ५९, ६१, २०२,
 २३८, २५३, २५६,
 २६०, ३६८, २७०,
 २७५, २७८ ।
 योगशिविचं २९४, २९९, ३००,
 ३१३, ३१४, ३२०,
 ३२१, ३२२, ३२३,
 ३२४, ३२५, ३३०,
 ३३६, ३४२, ३५६,
 ३७३, ४१५, ४८५,
 ५१७, ५२४, ५३८,
 ५३९, ५४०, ५८०,
 ५८२, ५९९, ६०५,
 ६०६, ६०७, ६३३,
 ६३४, ६३५, ६३७,
 ७१३, ७१९ ।
 योगीयाज्ञवल्क्यः ६०, ६२, ६३,
 ६६, ६९, ७२, ७३,
 ७६, ७९, ५९१, ६००,
 ६०८, ६०९, ६१४,
 ६२१, ६५१, ६९४ ।
 रामायणः ३१०, ३४७, ३४८,
 ३५५, ४९२ ।
 लक्ष्मीधरः ... ५५, ५४३ ।
 लक्ष्मीप्रतिष्ठाधिकारः ... १३१ ।
 लघुश्यामः ... २, ९, ५४, ५८ ।

लिंगकाण्डः	... ३०५ ।	श्रुतिः	... ३, ८२ ।
लिंगपुराणं	... ५६२ ।	उत्तोकगौतमः	... ३८ ।
शंखः ६३, ८२, २८०, २८८,		स्कन्दपुराणं २८२, ३४६, ३४८,	
३१६, ३२५, ३२६ ।		३५२, ३५८, ३५९,	
शंखलिखितौ ५०८, ५०९, ५२२,		४१३, ४३३, ४४०,	
५२३, ५२४, ५२९,		४४३, ४४०, ४५०,	
५३०, ५३०, ५३८,		४५९, ४८०, ४९६,	
५४०, ५४१, ५४३,		५११, ५१४, ५१९,	
५४४, ५००, ५०९,		५४६, ५४७, ५५९,	
५९५, ५९९, ६०८,		५६०, ५६६, ५०९,	
६०९, ६१२, ६२० ।		५८१ ।	
अतमयश्रुतिः २८२, २८३, २८९ ।		संवत्सः १८४, ३२४, ३४४, ३४० ।	
आतातपः १४३, १८०, १८८,		श्रुतिः ... ३६४, ३८० ।	
२००, २०४, २०९,		मानप्रकरणं ... ६३४ ।	
२१०, २११, २१२,		ज्ञानाधिकारः ... १०३ ।	
२१३, २१४, २१५ ।		सांख्यायनश्रुतिं ... ५०७ ।	
आतातपोयः ... १९८ ।		सुवर्णदानाधिकारः ... १९० ।	
आतातपनीयकर्मविपाकः १३९ ।		सुमन्तुः ... २९०, २९८, ३१६ ।	
शिवगोता २१६, २१७, २१९,		सुरेश्वरवार्त्तिकं ... २८४ ।	
२२०, २२१, २२३,		मौरकाण्डः ... ३०२ ।	
२२४, २२५, २२६,		यद्विन्ममतं ... २८ ।	
२२७, २२८, २३३,		अथश्रीर्षं २०६, ३३६, ३०२,	
२३४, २३६, २१२,		३०३ ।	
३५९ ।		हाग्निः ५५, २५२, २५४, २५५,	
शिवदिनत्रयं ... ११३ ।		२५८, २६२, २०६,	
शिवधर्मः ... ३५६ ।		२८२, २९०, ३०९,	
श्रियाः ३८, २४१, ५१३, ५३०,		३११, ३१२, ३१३,	
५४०, ५८८, ५८९,		३१०, ३२६, ३३८,	
५९०, ६९४, ७१४ ।		३३९ ।	

	शुः	पं		शुः	पं
शास्त्रदानमन्त्र-	१४९	४	एकाधे भुवनेश्वरदर्शन	५५८	९
शाजंघ	४९८	८	एकाधे दर्शनप्रसन्नः	५५८	५
शादिप्रतिभाविचारः	५९९	१४	एकमुक्ताक्षर	९१९	१८
शाघातद्वेश्वरदर्शन	५५८	९१	एकादशीव्रतकालसन्निधि		
शाश्वत्पायनदीपशान्ति	१५	९	व्रतधर्माद्य	४४९	९
इ			ऐ		
इति ममाशान्ति			ऐधिकामुधिक सर्वकामे		
श्रीचक्रवर्तानि	५८५	८	श्यामकमन्त्रजप	१००	५
इति श्वदृश्यानि ममाशान्ति			क		
शाक्षुपाणि शान्तकवर्तानि	५८०	११	करतोयाधान	७१०	१९
इन्द्रदासमरधान	७०९	७	कस्तुराभिवेक	८८	९
ई			कण्ठरोगहराणि	९१८	१२
ईशानमोप्रेत्यहवभध्वजतप			कण्ठयज्ञहरं	९२९	५
शान्तशुक्लेश्वर श्यामेश्वर			कर्पूरीगहराणि	९१८	९
जम्बुकेश्वराणां दर्शन	५९०	१९	कपिलेश्वरदर्शनं	५५८	७
उ			कपिलेश्वर श्रीकण्ठेश्वर		
उच्छ्वसिः	९९९	९९	कावालेश्वर गजेश्वराणां		
उत्तरीयस्यापि कण्ठतो-			पद्मावतनदर्शन	५५८	९७
ऽपमथना	९९९	८	कण्ठोत्तपुत्रपञ्चपूजा	७१८	१५
उदररोगहरं	९९०	४	कात्यायनीयधानविधि	५८९	४
उदरशान्तये दानहोमादि	१८९	१०	काम्यहोमा	९८	१५
उन्मादे ..	९०७	१५	काम्यप्रयोगास्त्राम्भकमन्त्रा	१०९	८
उपमथ्रतेषु प्रज्ञोत्पादन	५४९	९	काम्यान्तर्जलजपाः	९५९	९
उपाकर्म	४५	१९	कालिपुराचोक्तविधि	११७	२०
उत्सर्गविधि	४९	७	काम्यां केशवदर्शन	५५९	१४
ऊ			काम्यां लिङ्गानां दर्शन	५५८	८
ऊषि तपसं	९१९	१०	कुजलहरं	९७९	८
ऊष्यादिन्याम	११७	८	कुजलाशान्ति	४८७	९
ए			कुशोदशनिर्बंधय	९१८	१९
एकदेशाध्ययनेऽपि			कुशोदापभवे पाशुपत्यां	७१८	१९
कर्माधिकार			कुशप्रतिष्ठति	५२७	८
			कुशहरयमदानं	९९८	१०
			कूपतडागदिनिर्माद्यफल	७८८	१८
			कृतन्यागम्यागोषाद्येनाघरष	५४९	८

अधिप्रकरणं ..	४०८	२२
अप्यमभवे वैशद्यत्ति ..	७१२	१४
अतिवाच्येखरदर्शनं ..	५६०	७
अश्वेषीशान ..	७०८	१८
अश्वमण्डलचर ..	२०६	१०
केदारेश्वरदर्शनं ..	५५८	९
कोषार्के सूर्यदर्शनफलं ..	५६१	१४
कौशिकीशानं ..	७१०	१४

ग

गडादर्शनं ..	५६५	७
गडास्यदर्शनफलं ..	५८१	६
गद्यायां गोपतिदर्शनं ..	५५६	२१
गङ्गोदकपानफलं ..	५४७	१६
गङ्गासगरसंगमस्थानं ..	७१०	८
गजचर्मचरं ..	९२६	८
गण्डमानचरं ..	२१७	११
गङ्गदवाक्यचरं ..	२१६	२
गभंखाचरं ..	९७२	५
गभनविधि ..	५२७	१४
गभनधमने शुभाशुभलक्षणं ..	५२४	८
गयायां गदाधरदर्शनं ..	५५५	१४
गवाष्टिकं ..	५७०	९
गवेदभ्रवर्जं ..	४९८	२०
गर्हितदृष्टिः ..	४२४	७
गार्वायं नरसिधमन्त्रः ..	१६७	९
गायत्रीजपः ..	७२	१२
गायत्रीन्यासः ..	७०	१७
गायत्रीचरन्यास ..	७०	५
गीताश्रवणं ..	५८२	२२
गुहरीचरं ..	१८८	४
गुह्यशुभा ..	५१	९
गुरुणां दर्शनं ..	५७६	१६
गुम्फरोगचरं ..	२९०	८
गुम्फे गणेशदानं ..	२९०	७
गुह्योपनिषत् ..	६४०	११

गृहप्रतिभाभेदा ..	७७२	१३
गृह्योक्त्याग्निसंस्कारविधिः ..	८८	४
गोत्रशब्दविचारः ..	६२४	२
गोदानमन्त्रः ..	१४६	११
गोदावरीशानं ..	७०८	११
गोपवेशकाले-शानं ..	६५०	१७
गोप्रस्येश्वरदर्शनं ..	५६८	१४
गोविन्दहादशी ..	६८२	७
गोलाङ्गुलीशुभशानं ..	६५०	११
गोशुशोदकशानं ..	६५०	४
गोसंस्कारनफलं ..	५८१	७
गदशौचराशि ..	१८६	१७
गदये निमित्तविचारः ..	६८१	२२
गदये चन्द्रदर्शननिषेधः ..	६८६	७

घ

घृते स्वप्रतिविम्बदर्शनं ..		
चिरलीविल ..	५६५	१०
घ्राणजघानकप्रतानि ..	५४६	४
घ्राणरोगचराशि ..	९१६	२०

च

चक्रदर्शनं ..	५६५	७
चक्रेश्वरदर्शनं ..	५४८	७
चर्मरोगे दुग्धमैत्रचरं ..	२२५	७
चासुषाधि श्वातकप्रतानि ..	५८०	११
चिन्ता ..	४७०	१०

छ

छायाविशेषे च्चक्राक्रम- स्थानाधिष्ठेयानि ..		
नानाविधानि ..	५४८	१७

ज

जलपदमरकप्रतानि ..	१२५	९
जपधर्मा ..	७७	१७
जपयज्ञः ..	६७२	११

	श.	प		श.	प
जम्भराशौ पक्षे प्रायश्चित्तखानं	१८१	१६	तीर्थस्थाने समुद्रखानविचार	१८४	११
जम्भाष्टमीव्रतकालसिद्धान्त	४४२	९	तीर्थविधेः 'चेत्पि प्रमद' ..	४४४	१४
जलप्रक्षेपस्य आधारात्ता ..	१९९	१८	तीर्थयात्राविधिः ..	४४४	१६
जलाशयार्थविधिः ..	४०४	११	तीर्थयात्राविधिः ..	४४६	८
जनीकृतवराहाग्निचिन्ता-			तुलसीदर्शनं ..	४०४	११
भिक्षुभक्तारि राज-			तुलसीस्तुति ..	४०५	८
समुद्रकपिलादर्शनं ..	४४५	१४	तुलसीसम्पर्शनफल ..	४०९	११
अिष्टभेदे शोभभेदा ..	१०४	२०	नैमित्तिकधोषशान्तिः ..	१४४	१५
जीवविषयकस्य भावतत्पंच ..	११४	२१	नैऋत्यग्निपेधविचार ..	४०६	९
भरतस्यवन्निविधि ..	१८९	९	विश्वरूपदर्शनं ..	४५०	१४
भरतपंच ..	१८८	१८	अम्बकसोमविधि ..	१०४	४
भरतकुम्भदान ..	१८८	१०	अक्षय्यसंखानं ..	६६९	६
भरतद्वारादि ..	१८८	५	व्यक्तानि स्युःस्युःस्युःस्युः ..	४८०	१९
श्रेष्ठपुत्रप्रणामा ..	४४३	१८			
त			द		
तमोऋष्यस्यनिकादि-			दन्तारोगहरादि ..	९५४	३
दृष्टिगालि-वायावर-			दशधाष्टय ..	४१८	२०
व्यय्या ..	९५८	२२	दर्शनमात्रे प्रणामाः ..	४५४	८
तपंच ..	६६१	९	दम्भराहित्य ..	४२५	६
तपंचोत्तरकर्म ..	६०४	९	दया ..	४२५	१८
तपंच कर्मव्यताविचार ..	६०६	१०	दुःसखलनहर ..	९९६	६
तपंचपात्रविचार ..	६०८	८	दुःसखलनहर ..	९९४	६
तपंचे एकवन्ननिषेध ..	६११	२२	दक्षिणावर्तसंखानं ..	६४८	१९
तपंचे त्यागप्रकार ..	६१४	५	दानं ..	४४५	१४
तपंचे नियमप्रयोगः ..	६१५	१९	दानविधि ..	२४९	२०
निश्चिद्येषादौ तिलतपंच-			दानानि ..	६०४	११
विधिनियेध ..	६११	०	दानपरिमाण ..	१८०	८
तिलदानमन्त्रा ..	१४६	१०	दारिद्र्यहर ..	९९६	१४
तिलनिषेध ..	४८०	८	दिवाकीर्त्याः ..	६६९	१०
तिलपिष्टप्रक्षेपविधि ..	४८८	१८	दिव्यपिष्टतपंच ..	४५९	८
तिलप्रक्षेपप्रकार ..	६०८	९	दुर्गन्धहर ..	९९६	१४
तिलकपक्ष ..	६१४	०	दुर्गादर्शन ..	४६१	१८
तिलेध दधिनिषेध ..	४१५	१४	दुर्गनामप्रक्षेप ..	४८४	४
तीर्थसंभारप्रक्षेप ..	४९८	४	देवतपंच ..	६१६	७
तीर्थप्रतिपक्षदोष ..	९८५	१८	देवतान्तरकीर्तनपंच ..	४८९	१०

	पृ.	प
देवतासुप्रदानकस्य दानस्यापि		
पूजासुभाभवचिन्ता ..	४८४	७
देवासुरादितर्पणे पित्र्यविधि'	४९९	९
देशविशेषे प्रतिग्रहनिन्दा..	९८९	१०
देशविशेषे अग्राह्याणि ..	९८५	१०
दौहित्रप्रशंसा ..	५४४	१४
द्रव्यविशेषस्याग्राह्यान् ..	९८४	११
द्रव्यविशेषे निषिद्धेभ्योऽपि		
प्रतिग्रहानुश्र ..	९८७	१२
श्रेय ..	४६८	२२

ध

धनाजंनस्य पुरुषार्थत्वविचार.	२४९	५
धनुर्वानहर ..	९०८	४
धर्मविक्रयः .	२०८	९२
धान्यदानमन्त्रा. ..	१४७	१०
धारोष्णस्नान ..	६३०	९
धान ..	४९७	९

न

नवधा ब्रह्मस्नान ..	७०७	७
नभंदास्नान ..	७१०	९
नरसिद्धदर्शन ..	५५५	२
नानाकारप्रयोगा. ..	१४२	१९
नानारोगशान्तये नानादानानि	१८४	९
नानारोगहरसन्तुष्टयोक्तविधि		
पूजाविधिषु ..	१८५	८
नानाविधभयशान्ति' ..	१४५	१९
नानाविध-बीकानअपा' ..	१९९	१६
नानाविधशूलहराणि ..	९०९	९
नानाविधकुष्ठहराणि ..	९९९	६
नानास्थानेषु विष्णुप्रतिमा-		
दर्शनफल ..	५५६	७
नामचयविधान ..	१६८	९
नारसिद्धोक्त-प्रतिष्ठाविधि	४८६	९
नारदीयोक्त-जलाशयप्रतिष्ठा	४०७	९

नित्यजपविचारः ..	६२२	१९
नित्यवचनविधिनियेधौ ..	४९७	९
नित्यानित्यश्रदानि ..	४६५	१९
नियनेष्वक्रोधः ..	४९८	१८
निषिद्धदेशः ..	४७९	१६
निष्ठुरोक्तहरः ..	९१५	१९
नीलमाधवस्यानार्जनेऽपि		
दर्शन ..	२५५	९
नीलाग्निनाथानिरिक्त-		
विष्णुप्रतिमास्पर्शनफल	४५६	९
नेत्ररोगहराणि ..	९१७	७
नेत्ररोगे गरुडदानं ..	९१८	६
नैवेद्यप्रतिग्रहः ..	९८८	१९
न्यायट्टि. .	२९०	५

प

पतितत्यागविधि ..	४८९	७
पतितादिधनदानेन		
कर्मानधिकार .	९५९	११
पद्मपुराणोक्तस्नानविधिः ..	५९६	११
पराशंभतृप्रतिग्रहेऽप्यदोष	२०९	५
पर्वजदर्शन ..	५५८	७
पत्न्यातहर ..	९००	१२
पाण्डिवन्ध्यातकरत ..	५१०	९
पाण्डुरोगहराणि ..	९०५	९
पादरोगहरं ..	९९४	७
पादस्नानि शान्तकरशानि..	५१५	९
पादस्नानपन्थ ..	५४७	१८
पापनाशिनी ..	९९६	१९
पापचयकरमन्त्रजप ..	१०८	७
पितामह्यां कौबन्धी		
भाटभाजतर्पण ..	६९०	६
पितृप्राणस्य कर्मषु		
पुत्रेषु नमापन ..	५४९	९
पुण्डरीकहर ..	९४६	४
पुण्यदेशा. ..	४७४	१८

	पृ.	पं.		पृ.	पं.
विनयनिर्णयः	२१७	१८	ब्रह्मचर्यं विनाशयने		
विरजेश्वरदर्शन	५६२	७	कर्माधिकार'	८	१३
विरले वराहदर्शन	५५०	२	ब्रह्मराक्षसलक्षर	२३०	८
विष्णुश्चदर्शन	५०४	९	ब्रह्महाराण	२१९	९
विश्वेश्वरदर्शनं	५५८	६	ब्रह्मपुराणविधिना		
विष्णुश्चसमार्जनादि	५१०	६	रामकृष्णसुभद्रादर्शन	५४४	८
विष्णुकीर्तनफल	४८१	१४	ब्रह्मयज्ञविधि.	६०१	११
विष्णुदत्तस्य विनियोगप्रकारः	६८१	२७	ब्रह्मयज्ञविधि.	६६४	१५
विष्णुपञ्चरत्नोत्रं	१६३	२१	ब्रह्मयज्ञफलश्रुतिविचार	६०५	७
विष्णुसंप्रदानदानानि	६०८	९०	ब्रह्मयज्ञानुकल्प	६०६	१७
विष्णोस्तिकाखटदर्शनं	५५०	११	ब्राह्मणादिदर्शन	५६५	८
विम्बोठकचरं	२१४	९			
बुधाष्टमी	६८४	७			
इतिनिर्णयसङ्घ	६२८	९	भ		
इष्टिकामप्रयोगा'	१३२	६	भगन्दरहर	२१३	९
इष्णवाधिहर	२९३	४	भगवद्रामयवण	५१३	१६
इक्षरोपपविधि	४११	४	भयं	४००	३
वेदजप	६०	९	भास्करेश्वरदर्शन	५५८	१८
वेदपारायण	१४८	१८	भिचारान्नफल	५४८	९
वेदविचारः	४३	८	भौमरथ्याद्यान	७१०	१८
वेदाचाराभ्यास'	५४	९	भुजसम्भरं	२२०	९
वेदान्तनाभ्यास	५८	७	भूदानसन्ना.	१४६	१४
वेदाध्ययन	१	१०	भौमचतुर्दशी	६८४	८
वेदाध्ययननित्यता	३	९			
वेदाध्ययन विना दाने			म		
कर्मानधिकार'	१९	११	मालाचरण	१	४
वेदाध्ययनक्रम.	४१	६	मण्डलब्राह्मणं	६४८	११
वैष्णवाज्ञाने फलं	५४८	६	मन्त्रमदित वैदिकाग्निप्रयोग	८८	५
वैष्णवीद्यानं	७०८	१८	मद'	४६८	१४
बोधायनोक्तव्याभिषेक'	११८	१४	मन्दाग्निहर	२२१	८
बोधायनोक्तव्यापारवहनय'	२६३	१७	मध्यमेश्वरदर्शनं	५६०	९
शबहारनिर्णयस्य			मन्त्राः सत्याविधि'	५८८	१८
माध्यापनान्तर्भाव'	२०४	१६	मन' पापदोषेषु मोक्षः	४६०	१९
साङ्गतिप्रयोग'	८१	९	मनुष्याश्चकरचप्रवेगादि..	१८४	११
साङ्गतिन्यास'	७०	९	मनुष्यतपसं	६१३	७
ब्रह्मचर्यं	४९४	८	ममज	४६८	११
			मन्मथविधाभोक्तप्रतिष्ठाविधि	१८७	१९

	४	५		४	५
महापक्षपंथस्य नित्यता ..	५९०	१९	यजुर्विधाने राश्याकामप्रयोगा'	१९०	९
महादानादिगणनं ..	९८४	१८	यजुर्विधाने ब्रह्मवचंसकाम-		
महाश्रेष्ठी ..	९९०	११	प्रयोगाः ..	१९९	११
महाभौरशान्ति'	१५५	१०	यतिदर्शन ..	५६५	१९
महोदधमावाक्षाख्यान ..	९९९	९१	यथेष्टाचरणनित्यादि-		
मार्कण्डेयपुराणोय देवी-			प्रयोगविधिः ..	८३	११
माहात्म्यवचन ..	५८४	४	यज्ञप्रचारणस्य न याजना-		
मार्कण्डेयसूक्तानं ..	७०५	७	ध्यापनान्तर्भाव'	१०४	६
मातरि औदन्त्यां पितामहादि-			यज्ञार्थं याचननिन्दा ..	२९८	६
तपंथ ..	९९०	५	यमनियमफलं ..	४६०	१६
मातामहादितपंथे वैकल्पिक ..	६९१	५	यमनियमाभानसप्रसङ्गेन		
माहादितपंथस्य मातामहादि-			च्छिष्टा ..	४१४	१०
तपंथादुत्तरत्वविचारः ..	९९६	१८	याचितप्रतिपक्ष ..	९९४	१०
माधुर्यं ..	४९८	१५	याचितप्रतिपक्षेषुपादान ..	९९५	११
मान ..	४९९	९	याज्ञप्रकरण ..	१०५	९
मानसथातकत्रते जप'	४१४	८	याज्ञवल्क्यमयख्यानविधि'	५९१	९०
मासद्वयी हरिश्चयनयवस्था	४९	१७	युषयष्टिकरण ..	४०६	५
मुक्तेश्वरदर्शन	५५८	९०			
मुखपूर्तिगन्धर्व ..	९१४	१५			
मुकलहर	९१५	१५			
मुवलच्छहर ..	९२१	१३	रक्तवातहर ..	९०९	१०
सतभार्यलहर ..	९२४	७	रक्तपीतहर ..	९११	९
सतवत्सलहर ..	९२४	१४	रक्तार्बुदहर ..	९२९	७
मेघेश्वरदर्शन	५५९	९	रक्षार्थं वेदाङ्गान्युच्यन्ते ..	७१	१९
मेदरोगहर ..	९३४	४	रजतदानमन्त्रा'	१४७	१९
मेधाकामप्रयोग'	९९१	१६	रविप्रमो ..	९९५	७
मोक्ष ..	४७०	८	राग ..	४६८	१६
मौन ..	४७१	४	राजप्रतिपक्षविधिनिषेधौ	९७१	९
			राजवक्त्राहराणि ..	९००	१४
			रामेश्वरदर्शन ..	५५८	९१
			रद्रजपविधि ..	१११	८
			रद्रजोमविधि ..	१९४	८
			रद्रे रद्रेकादशाना महा-		
			रद्रानिषद्रविधि'	१९४	५
			रोगप्रतिकृतिकदानविधि ..		
			रोगशान्तिजप ..	१९९	९

य

यज्ञनीचाजलोदरहर ..	९९०	९०
याजनाध्यापनाप्रतिपक्षदीर्घा		
पुत्रपुत्रस्य गुरुत्वं ..	९५९	१९
यजुर्विधानोक्त्या रद्रजप ..	१११	१९
यजुर्विधानेनोक्ताग्निमन्त्रा	८५	९०

र

रक्तवातहर ..	९०९	१०
रक्तपीतहर ..	९११	९
रक्तार्बुदहर ..	९२९	७
रक्षार्थं वेदाङ्गान्युच्यन्ते ..	७१	१९
रजतदानमन्त्रा'	१४७	१९
रविप्रमो ..	९९५	७
राग ..	४६८	१६
राजप्रतिपक्षविधिनिषेधौ	९७१	९
राजवक्त्राहराणि ..	९००	१४
रामेश्वरदर्शन ..	५५८	९१
रद्रजपविधि ..	१११	८
रद्रजोमविधि ..	१९४	८
रद्रे रद्रेकादशाना महा-		
रद्रानिषद्रविधि'	१९४	५
रोगप्रतिकृतिकदानविधि ..		
रोगशान्तिजप ..	१९९	९

नित्याचारप्रदीपस्य द्वितीयभागादारभ्य चतुर्थभागान्तमशुद्धिशुद्धिनिर्घण्टः ।

शब्द	शुद्धं	शुद्धाङ्काः	पत्राङ्काः
निश्चयसंकरः ...	निःश्चयसंकरः ...	२	१८
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	३	१
ऋणापकरणं ...	ऋणापाकरणं ...	३	१६
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	४	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	५	१
आत्मज्ञानापदि ...	आत्मज्ञानापदि ...	५	६
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	६	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	७	१
सन्मार्गोऽपि ...	सन्मार्गोऽपि ...	७	१६
सन्मार्गस्य ...	सन्मार्गस्य ...	७	२०
सन्मार्गात्तु ...	सन्मार्गात्तु ...	७	२१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	८	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	९	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१०	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	११	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१२	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१३	१
अध्ययनाङ्कानि ...	अध्ययनाङ्कानि ...	१३	१६
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१४	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१५	१
नित्याचारपद्धतिः ...	नित्याचारप्रदीपः ...	१६	१
यास्यऋणः ...	यस्यऋणः ...	२६	१५
पांशु ...	पांशु ...	३१	६
ज्यैष्ठ ...	ज्यैष्ठ ...	३०	०
वज्राञ्जलिं ...	वज्राञ्जलिं ...	४२	६
मृगमय ...	मृगमय ...	४१	१४
लोकास्तीति ...	लोकास्तीति ...	४८	१५
यौगिकस्यापि ...	यौगिकस्यापि ...	७७	१०
मुपसंभसः ...	मुपसंभसः ...	८४	१

अक्षरं	शब्द	शुद्धाक्षरं	पञ्चाक्षरं
परमेष्टी	परमेष्टी	८४	१३
परमेष्टी	परमेष्टी	८४	१०
अन्तश्च	अन्ते च	१०५	१०
होमेन	होमेन	१००	८
संस्पृष्टाः	संस्पृष्टाः	१००	१५
दधिक्राव्णः	दधिक्राव्णः	१०६	३
गन्ध	गन्ध	१२०	११
पपरममेधावी	परममेधावी	१३२	२
त्राम्बक	त्र्यम्बक	१४०	१३
उत्सृज्य	उत्सृज्य	१४६	११
इत्यभिधानात्	इत्यभिधानात्	१४८	१८
पुजादथ	पूजादथ	१५०	६
प्रस्तान्त्रष्टिः	प्रस्तान्त्रष्टिः	१५५	१०
इन्द्र	इन्द्र	१५६	२
वक्तुमर्हसि	वक्तुमर्हसि	१५७	५
सर्वभूतेभ्यो	सर्वभूतेभ्यो	१६०	०
नाशय	नाशय	१६३	१५
परब्रह्म	परब्रह्म	१६६	६
ऋषिभिर्देवकन्याभिः	ऋषिभिर्देवकन्याभिः	१७३	२२
मुञ्जमुञ्ज	मुञ्जमुञ्जः	१७३	२२
चतुर्विधति	चतुर्विधति	१८०	०
मृगमय	मृगमय	१८६	२
पिष्टमयाश्वमुखे	पिष्टमयाश्वमुखे	१६१	५
सर्वत्र	सर्वत्र	१६१	०
उत्तरपक्षगुण्यां	उत्तरपक्षगुण्यां	१६२	१८
इन्द्राग्रीदेवता	इन्द्राग्रीदेवते	१६३	११
परिजातपुष्पैः	परिजातपुष्पैः	१६४	१६
चागूर	चागूर	१६७	८
देशेषु	देशेषु	१६८	१८
अपामार्जन	अपामार्जन	२०३	१६
हाष्ट्रातिहाष्ट्रं	हाष्ट्रातिहाष्ट्रं	२०५	४

शुद्ध	शुद्ध	प्रहाडाः	पत्राङ्काः
वासोदयं च ...	वासोदयं च ...	२०५	५
प्रायश्चित्तं ...	प्रायश्चित्तं ...	२२३	५
पुरुषसूक्तेन ...	पुरुषसूक्तेन ...	२२८	५
कांस्यदानेन ...	कांस्यदानेन ...	२३२	१४
कमेति ...	कमेति ...	२५०	८
निर्घ्नोऽपि ...	निर्घ्नोऽपि ...	२५०	१५
अयज्ञीयं ...	अयज्ञीयं ...	२५२	११
तयोरनापदत्तित्वं ...	तयोरनापदत्तित्वं ...	२५५	२०
घोषरेण ...	घोषरेण ...	२६०	१७
तद्भूत्वा ...	तद्भूत्वा ...	२६५	१७
कुशूलादौ ...	कुशूलादौ ...	२६५	१८
प्रदत्तिघर्मेण ...	प्रदत्तिघर्मेण ...	२६६	२०
अदधानस्य ...	अदधानस्य ...	२६६	६
आत्मनोऽर्थः ...	आत्मनोऽर्थः ...	२६६	१४
राजमहिषौ ...	राजमहिषौ ...	२६६	२०
दादाद्यधनाभावे ...	दादाद्यधनाभावे ...	२७०	१६
च ...	च ...	२७१	५
प्रद्विद्यहालाभे ...	प्रद्विद्यहालाभे ...	२७३	१६
अङ्गचारिणः ...	अङ्गचारिणः ...	२७८	१८
पानीयमाने ...	पानीयमाने ...	२८०	६
प्रतिग्रहोऽभेदेन ...	प्रतिग्रहोऽभेदेन ...	२८४	२
अध्यापनयाजनयोः ...	अध्यापनयाजनयोः ...	२८५	१२
भोजान्नता ...	भोजान्नता ...	२८६	२०
नाध्यापनान्तर्गतः ...	नाध्यापनान्तर्गतः ...	३०३	१६
व्ययम्बक ...	व्ययम्बक ...	३०६	१०
३०६ ...	३०६ ...	३०६	१
संयाज ...	संयाज ...	३०६	१०
न ...	न ...	३१४	१५
मृपमय ...	मृपमय ...	३१७	५
दत्तिसङ्करनिषेधः ...	दत्तिसङ्करनिषेधः ...	३२६	८
प्रत्यावितस्य ...	प्रत्यावितस्य च ...	३२६	१०